

Milli Virtual Kitabxana

İSMAYIL ŞIXLI

ÖLƏN DÜNYAM

ROMAN

MÜƏLLİFDƏN

Hər hansı görkəmli adamın həyatından roman yazmaq mümkün olmadığı kimi, xalqın həyatının istənilən mərhələsindən də böyük bədii əsərlər yazmaq qeyri-mümkündür. O adamların həyatından əsər yazmaq mümkündür ki, bu həyat cəmiyyətin ictimai, siyasi və sosial tarixi ilə səsleşsin və nəticə e'tibarı ilə fərdi tərcümeyi-hal ictimai tərcümeyi-hala çevrilsin. Xalqın da həyatında taleyüklü dönüş nöqtələri olur. Bu dönüş nöqtələri xalqın yeni, xoşbəxt yaxud bədbəxt həyat mərhələlərinə keçməsinə səbəb olur. XX əsrdə bizim xalqın həyatında belə döngələr çox olmuşdur. İnqilab illəri, 30-cu il hadisələri, Böyük Vətən müharibəsi dövrü, 37-ci il və sair bu cür dönüş nöqtələrindəndir.

Mən "Dəli Kür" romanını yazdıqdan sonra Azərbaycanda 20-ci illərdə baş verən inqilab tariximizdən yazmaq qərarına gəldim, müəyyən materiallar topladım, hətta əsərin adını da oxuculara çatdırdım. "Qanlı təpə" adlanacaq bu əsər 20-ci illərin mürəkkəb və ziddiyyətli həyatını əhatə etməli idi. Lakin mövcud olan qadağalar, arxiv sənədlərinin gizlin saxlanması, o illərdə baş verən əsl həqiqət və ziddiyyətlərin meydana çıxarılıb açıq söylənilməsinə qoyulmuş yasaqların nəticəsində tarixi dövrü olduğu kimi verməyin qeyri-mümkünlüyü məni fikrimdən daşındırdı. Gördüm ki, yazacağım əsər yazılmış əsərlərin ("Dünya qopur", "Dumanlı Təbriz", "Bir gəncin manifesti", "Səhər", "Şamo") təkrarından başqa bir şey olmayacaq. Ona görə də, romanı yazmamağı qərara aldım.

Lakin son illərdə baş verən hadisələr, məhdudiyyət və qadağaların götürülməsi, baş vermiş hadisələrin qismən gerçəkliklə verilməsi imkanı məni əsər üzərində yenidən işləməyə sövq etdi və mən yeni roman üzərində işləməyi qərara aldım. Əsərin ruhu və məzmunu tamam yeni oldu, əsərin adı da dəyişdi. Mən romanımı "Ölən dünyam" adlandırdım. Lakin xəstəlik, yazıçı üçün əsas olan gözün görməməsi, yazıb-oxuya bilməməyim mənim planlarımı alt-üst elədi. Uzun iztirab və tərəddüddən, ailə məşvərtlərindən sonra bu qənaətə gəldik ki, mən əsəri diqtə edirəm və həyat yoldaşım Ymidə Şıxlı onları yazıya köçürsün. Bu qayda ilə əsəri hissə-hissə, fəsil-fəsil yazıb başa çatdırdıq və buna görə, əvvəlcədən Ymidə Şıxlıya öz təşəkkürümü bildirirəm. Əsəri yazarkən tarixi sənədlərin, arxiv materiallarının, hadisələrin iştirakçısı olan adamların Azərbaycanda və xaricdə çap olunmuş xatirə və kitablarının toplanması və mənə çatdırılmasında böyük zəhmətləri olan gəncəli dostum Tofiq Bağirova, yazıçı Anara və hər bə tariximizi, eləcə də generallarımızın həyatını mükəmməl bilən Şəmistan Nəzirliyə dönə-dönə minnətdar olduğumu söyləyirəm.

Həmçinin əl yazmasının hazırlanmasında mənə yaxından kömək edən oğlanlarım Elçin və Fərruxa, eləcə də gəlinlərim Sevinc və Reyhana minnətdaram.

Oxucularımdan isə əsərdə yaşımın çoxluğu və xəstəliyimdən irəli gələn qüsurlar varsa,

bağışlamalarını əvvəlcədən xahiş edirəm.

10 mart 1995-ci il

İsmayıl Şıxlı

ÖLƏN DÜNYAM

ROMAN

1-ci fəsil

- 1 -

Həsən ağa eyvanı Kürə baxan evlərinin həyətinə odun yarırdı. Havanın sazaq, ətrafın qrov olmasına baxmayaraq enli kürəyinin ortası tərləmişdi. Ələddinin səsinə eşidəndə baltanı kötüyə sancıb dikəldi. Gödəkçəsini çiyinə saldığı, ağır-ağır doqqaza doğru addımladı.

- Niyə orda durubsan?

- Bəri gəl, sözüm var.

Həsən ağa ona yaxınlaşdı. Salamlashdılar. Ələddinin gözləri gülürdü.

- Bir şey görmürsən?

Həsən ağa diqqətlə Ələddini başdan-ayağa süzdü. Gördü ki, nişanlanandan bəri üstü-başı səliqəyə düşüb. Gülümsündü.

- Deyəsən qızın eşqi səni sıgallaşdırıb?

- Elə bu?

- Bə, nə istəyirsən?

- Yst-başımı demirəm, bir çiyimdəkinə bax.

Həsən ağa yalnız indi qoşalüləni gördü və gözləri maraqla işıladı. Bir ovçu hərisliyi ilə əlini uzadıb tufəngi aldı. Parıldayan qundağına, nə qədər təmizlənsə də, yağı tamam silinməyən lüləsinə baxdı, çaxmağını çəkib bərk-boşluğunu yoxladı. Tətiyi basdı, sonra lüləni işıldayan günə doğru qaldıraraq baxdı. Nişan alırmış kimi gözünü qıyıb üzünü qundağa yapışdırdı.

- Hə, necədir?

Həsən ağa tufəngin ağırlığını bilmək istəyirmiş təkin qoşalüləni əlində samballadı.

- Çox mübarək, havaxt alıbsan?

- Dünən.

- Atmağı necədir, yoxlamısanmı, düzmü nişan alır?

- Elə sənənin yanına gəlmişəm ki, gedək yoxlayaq.

Həsən ağanın birdən-birə alışan ovçuluq ehtirası birdən-birə də söndü. Qoşalüləni geri qaytardı.

- Yox, bu gün gedə bilməyəcəm.

- Niyə?

- Qonağım gələcək.

Ələddin dostundan belə cavab gözləmədiyindən bir an duruxdu. O elə zənn edirdi ki, Həsən ağa həmişəki kimi əlüstü razılaşıcaq, dərhal patronlaşımı, tufəngini götürüb ona yoldaşlıq edəcəkdirdi.

- Qonağın nə vaxt gələcək?

- Günortaüstü, ya da axşam tərəfi.

- Eh, ay rəhmətliyin oğlu, onacan on dəfə gedib gələrik. Tez ol, tufəngini götür.

- Yox, Ələddin, bu dəfə mənsiz get.

- Elə şey yoxdu. Sənsiz ovun nə ləzzəti. - Ələddin dönüb suyu soğulmuş Kürə, cələdəki çılpaq ağaclara, çiləkənlərə, o taydakı meşənin boz qovaqlarına baxdı. - Əsl ov vaxtıdır, hava da

havalanıb. Sənin canın üçün ürəyimə damıb, gedən kimi maral vuracayıq, özüm ocaq çatıb kabab çəkəcəm.

Həsən ağanın ovçuluğuna, sərrast güllə atmağına söz ola bilməzdi. Onlar həmişə bir yerdə ova gedər, ocaq çatıb ov əti bişirərdilər. Ələddin də pis ovçu deyildi. Amma özünün əlinə yatan tufəngi yox idi. Yeznəsindən, tanışlarından aldığı tufənglər isə, hərdən onun gülləsini boşa çıxarırdı. İndi özünə təzə tufəng almışdı. Həsən ağa bu cavan oğlanın ürəyindən keçənləri duydu. O, başa düşürdü ki, Ələddin özünü göstərmək istəyir. İstəyir ki, Kürü keçib meşədə axşama qədər dolaşsın, geri dönəndə əli dolu qayıtsın, təzə tufəngin ilk ovundan - vurduğu qırqovullardan - nişanlısına pay göndərsin, qürrələnsin. Onun özü də cavan olmuşdu. Meşədən qayıdanda kəndin ortasındakı cığırlara sığışmırdı. İstədiyi qızın doqqazlarından keçəndə bilirdi ki, hardasa gizləniş arxasınca baxan var, az qalırdı ayaqları dolaşsın. Axşamüstü bacısı, ya da anası üstünü vurmasalar da, onun ürəyindən keçənləri başa düşür, ovlanan qırqovullardan qonşuya pay göndərirdilər. Bu pay Həsən ağanın deyiklisinin gizlicə ürək döyüntüsünə, yanaqlarının qızarmasına səbəb olurdu. Ertəsi gün isə ona naxışlı yun corab, ya da yanları işləməli dəsmal gəlirdi... Həsən ağa başa düşürdü ki, Ələddin bu saat tufəngdən çox özünü sınamaq, nişanlısının gözündə ucalmaq istəyir.

- Elə gərək bu gün gedək? Qoy qalsın sabaha. Axşamdan hazırlayıb o başdan gedərik.

Görmürsən gün hara qalxıb? Biz Kürü keçənəcən, gün günortadan əyiləcək.

- Hələ axşama çox var, sözümlə yerə salma, özün bilirsən ki, əliboş geriyyə qayıda bilmərəm. Həsən ağa onun eyhamını başa düşdü. Gülümsündü.

- Vallah heç həvəsim yoxdu.

- Başın haqqı, səndən əl çəkən deyiləm, gedək!

Həsən ağa yarı xoş, yarı zor razılıq verdi.

Onlar torpaq yoldan aralanıb, yarğanın qaşındakı cığıra çıxdılar.

Alan hamıdan qabaqda gedir, tez-tez cığırdan çıxıb sirkənlərin arasını dolaşır, ayağını asta-asta basıb yeri imsiləyir, torağayları hürküdür, sonra geri qayıdır, Ələddinin əl-ayağına sürtünürdü. Ələddin itin sevincinə şərək olurmuş kimi onun başını sığallayırdı.

Dikdirə çıxdılar. Həsən ağa ayaq saxlayıb girməyə enən yola baxdı. Birdən bədəni üşürməyə başladı.

Bərkdən əsqirdi. Ələddin səsə dönüb baxdı və gördü ki, Həsən ağa dikdirdə dayanıb aşağı enmək istəmir. Ələddin geri qayıtdı.

- Niyə durdun?

- Eşitmədin tək səbir gəldi? - Həsən ağa gözünü Ələddinin üzünə zillədi. Onun baxışlarında bir yalvarış vardı. - Heç ayağım getmir, gəl qayıdaq.

- Ay Həsən qağa, sən də lap məzəli olmusan, tək səbir gələndə nə olar? Belə şeydən ötəri də, adam gerimi qayıdar?

- Bilirəm, sən belə şeylərə inanmırsan, amma mən inanıram. Tək səbir mənə düşmür, mən qayıdıram.

O, doğrudan da geri döndü. Ələddin nə qədər yalvardısa, eşitmək istəmədi. Hətta onun yolunu kəsib qabağında atılıb-düşən Alanı da acıqlanıb qovdu.

- Ay Həsən qağa, bir ayaq saxla, gör nə deyirəm?

Həsən ağa dayandı. Həyəcədən sinəsi qalxıb-enən Ələddinə baxdı.

- Nə deyirsən?

- Bir şərtim var.

- Nə şərt?

- Bax, bu ispiçkanı nişan qoyacam. Əgər birinci gülləyə vura bilsəm, gedirik. Əgər vura bilməsəm, sən deyən olsun, qayıdırıq.

Həsən ağa tərəddüd içində dayandı. Ondən intizarla cavab gözləyən Ələddinə xeyli baxdı. Nə fikirləşdisə, "yaxşı" dedi və köksünü ötürdü. Ələddin quş kimi sıçrayıb aralandı. Yoldan kənarda, sirkənlərin içindən ucalan qanqalın ucuna kibrit qutusunu taxdı və eyni sürətlə geri qayıtdı.

- Burdan nişan alım, yoxsa bir az geri çəkilmə?

- Burdan nənəm də vurur, bax, get o dikdirə.

Ələddin deyilən yerə getdi və tufəngi üzünə qaldırmağı ilə nişanı vurmağı bir oldu.

- İndi nə deyirsən?

- Yaxşı, sən deyən olsun, - deyər Həsən ağa könülsüz cavab verdi və ayağını sürüyə-sürüyə enişə doğru addımladı.

Kürün suyu göz yaş kimi dumduru idi. Yarğanların dibi, çiləkənlərin ətrafı sırsıra bağlamışdı.

Su elə dayazlaşmış, elə şəffaflaşmışdı ki, çayın dibindəki daşlar aydınca görünürdü. Soyuq olmasaydı, adam çərməşib asanlıqla o üzə keçə bilərdi.

Ələddin ulğun kollarının arasındakı qayığı itələyib suya saldı. Hamıdan qabaq Alan atılıb qayığa mindi. Həsən ağa kürəyi götürüb burun tərəfə keçdi. Ələddin çəpi əlinə aldı. İki-üç təkandan sonra Kürü yarı elədilər.

Xəzəl dizə çıxırdı. Qovaqlar, palıdlar, cır meyvə ağacları, saqqız kolları yarpaqlarını töksələr də, bir-birlərinə söykənib sıxlaşmışdılar. Elə bil soyuqdan qorunmaq üçün bir-birlərinə qısılmışdılar. Bircə qızılciq kolları yarpağını tökməmiş, yaz-yay aylarında olduğu kimi qalınlaşmış fızılığa dönmüşdülər.

Alan qabaqda gedir, ayaqlarını asta basır, arabir dayanıb qulaqlarını şəkləyir, ətrafı dinşəyirdi. Meşənin dərinliyindən, Qarasu tərəfdən qaz səsi gəlir, qanad səsi eşidilirdi. Birdən Alan dayandı. Yeri imsiləyib geri boylandı və qamışlığa doğru qaçıb marığa yatdı. Həsən ağa qoltuqaltısından güllə çıxarıb tufəngi doldurdu. Ələddin qabağa, itin yanına getdi. Diqqətlə xəzələ, qamışlığın kənarındakı nəm torpağa baxdı. Əli ilə izi göstərdi.

- Qabandır, indicə keçiblər.

İt izi alıb bir xeyli qamışlığın yaxası boyu getdi. Sonra yana burulub, meşənin dərinliyinə qaçdı.

- Deyəsən, iyi alıb, ehtiyatlı ol, - deyər Həsən ağa pıçıltı ilə göstəriş verdi.

Onlar dizə qədər xəzələ bata-bata, nəfəslərini dərmədən, Alanın dalınca getdilər.

Meşə qalınlaşmışdı. Qızılciq kolları, sarmaşıqlar, ağacların gövdəsinə ilan kimi dolanıb qol-budaq atan tənəklər tez-tez yollarını kəsirdi. Arabir quşlar kollardan pırıltı ilə uçur, qamışlığın o tayında gözdən itirdilər.

Birdən Alanın səsi gəldi; əvvəl kəsik-kəsik, sonra boğuq-boğuq. Ələddin sıçrayıb qabağa atıldı. Alanın xasiyyətini bilirdi: ov görəndə həmişə belə edərdi.

Onlar qamışlığın yanından talaya çıxanda gördülər ki, Alan iri bir qabanı qabağına salıb qovur. Ələddin tufəngi üzünə qaldırdı, tətiiyi çəkdi. İt zingildədi və qızılciq koluna doğru qaçdı. Onlar özlərini yetirəndə gördülər ki, Alan hürə-hürə qızılciq kolunun ətrafında fırlanır. İt onları görəndə daha da ürəkləndi və kolluğa cumuldu.

- Murdar kola girib, tez ol, arakəsməyə alağ.

Həsən ağa yerində dayandı. Ələddin qənşər tərəfə keçdi. Qızılciq kolunu araya aldılar. Çaxmağı çəkib tufəngləri kolluğa tuşladılar. Barmaqlar tətikdə hazır dayandılar.

Qızılciq kolu elə qalın idi ki, bu üzündən baxanda o üzünü görmək mümkün deyildi. İtin qovub kola saldığı qaban da, elə Alanın özü də şiniyib hardasa dayanmışdılar. Ovçular da nəfəslərini içəri salmışdılar. Bir balaca şıqqıltı eşidən kimi tətiiyi çəkib həmin səmtə güllə atasıydılar.

Həsən ağa kolun dərinliyində it zingiltisi, sonra şıqqıltı eşitdi. Yə'qin etdi ki, Alan qabanın qabağını kəsmişdir. Donuz isə nəfəsini dərib fürsət gözləyir, azacıq keçsə, iti parçalayacaq.

Tufəngini o səmtə hərələyib tətiiyi çəkdi. Alan sıçrayıb kolluqdan kənara atıldı. Güllə səsində diksinən quşlar, ağacın budağındakı qarğalar havaya qalxdılar və uzun zaman civilti səsi qarğa qarılısına qarışdı. Barıt üstüsü çəkilməmiş Həsən ağa gördü ki, qaban kolluqdan çıxıb xortlaya-xortlaya qamışlığa qaçdı. Qolları yanına düşdü. O, yə'qin bilirdi ki, gülləsi boş çıxmayıb. Bəs necə olmuşdu ki, qaban qaçırdı. Alan da görünmürdü. Tufəngi yerə atdı. Yrəyi səksəkəli halda qızılciq kolunun başına dolandı və gördü ki, Alanın bədəni titrəyir. İt çəşqin halda gah quyruğunu bulayıb irəli əyilir, gah da geri çəkilib kəsik-kəsik zingildəyirdi.

Ələddin saralmış kolların arasında arxası üstə uzanmışdı. Sinəsindən qan axırdı. Papağı kənara düşmüşdü. Həsən ağanın dizləri qatlandı. Elə bil gözlərinə qaranlıq çökdü. Başı hərələndi.

Səldirləyə-səldirləyə Ələddinə yaxınlaşdı. Diz çöküb bir xeyli donmuş kimi, lal-dinməz, qarşısında uzanan Ələddinin önündə dayandı. Elə bil onun nitqi tutulmuş, damarlarında qan donmuş, gözlərinə tor gəlmişdi. Nə dillənə bilirdi, nə də tərənə. Xeyli gözlədi. Sonra titrək

əlləri ilə xəzəli, otları kənara atdı. Ələddinin hələ də tufəngin tətüyündə olan barmağını araladı. Onu qucağına alıb kolluqdan kənara çəkdi. Bir xeyli nə edəcəyini bilmədən beləcə dayandı. Sonra Ələddini yenidən xəzəlin üstünə uzatdı. Nəfəsi daraldı. Hövllə dartıb yaxasını açdı. Pencəyinin, köynəyinin düymələri vızıltı ilə ətrafa səpələndi. Boğazına yığılmış göz yaşlarını uddu. Ələddinin başını qaldırıb dizinin üstünə qoydu. Onun da pencəyinin, köynəyinin yaxasını açdı. Əli isti qana bulandı. Boğula-boğula: "Mənim evimi niyə yıxdın, - dedi, - indi mən nə edim, camaata nə cavab verim, sizinkilərin üzünə necə baxım, a zalım balası? Ay bədbəxt oğlu, bədbəxt, özünü də, məni də niyə bədbəxt elədin? Sənə demədimmi tək səbir gəldi, gəl qayıdaq. İndi mən başıma haranın daşını töküm?!".

Ələddin elə bil bu sözləri eşitdi. Gözlərində işartı sezildi. Dodaqları tərpəndi. Səsi güclə eşidildi. - Səndə nə günah var, ay Həsən qağa, görünür əcəl məni çəkirmiş.

Ələddinin bədəmindən gizilti keçdi. Bu giziltidən qolları, qılçaları gərildi və birdən süstləşib boşaldı. Həsən ağa onu qucaqlayıb hönkürdü. Başa düşdü ki, Ələddin canını tapşırırdı. Diqqətlə gözlərinə baxdı. Telini sığalladı, əlini üzündə gəzdirdi.

Beləcə, meyit qucağında nə qədər dayandığını bilmədi. Havanın qaralıb günün yaxdığından, axşamın düşdüyündən xəbəri olmadı. Bir də o vaxt ayıldı ki, meşəyə qaranlıq çökür. Özünə toxtaxlıq verdi. Meyidi ehmalca yerə, qırovlanmış xəzəlin üstünə qoydu. Meyidin ayaqlarını, qollarını düzəltdi, gözlərini sığadı, papağını gətirib başının altına qoydu. Bundan sonra qamətini düzəldib dikəldi. Sazaq başlamışdı. Meşə sükuta qər q olmuşdu.

- 2 -

Həsən ağa ətrafa səpələnmiş quru budaqlardan bir qucaq yığdı, gətirib meyidin yanında yerə tökdü. Əlləri əsə-əsə ciblərini axtardı. Kibrit çıxardıb ocaq qaladı. Meşəyə qızıl dilli alovun işığı yayıldı. Sonra iri bir kötüyü sürüyüb ocağa qoydu. Bir xeyli çatırtyla yanan odunlara baxdı. Alan yerə yatdı. Qabaq ayaqlarının üstündə, xəzəli xışıldada-xışıldada, zingildəyə-zingildəyə meyidin bərabərinə qədər süründü. Onu imsilədi və birdən dik atılıb geri sıçradı. Həsən ağa dolmuşdu. Başını əlləri arasına alıb, için-için, korun-korun ağladı. Elə bil Alan bunu başa düşdü. Ulamasına ara verib təzədən yerə yatdı. Bu dəfə sürünə-sürünə Həsən ağaya yaxınlaşdı. İtin zingiltisini eşidən kişi əlini onun başına çəkdi. İt özünə həyan tapmış kimi sivişib ona lap yaxınlaşdı. Quyuğunu buladı, Həsən ağanın bədəninə qısıldı. Hər ikisi titrəyirdi. Həsən ağa itin bu hərəkətindən ürəkləndi, özünə həmdərd tapmış kimi oldu. Bədəninin titrəməsi azaldı. Əlini əsim-əsim əsən Alanın başına çəkdi. "İndi nə eləyək, Alan, bu dərdi kimə söyləyək? Özün gördün ki, məndə günah olmadı, bədbəxt oğlunu əcəl çəkib bura gətirdi! Özünün də evini yıxdı, mənim də. İndi mənə kim inanacaq?". Kişinin yanaqlarından yaş yuvarlandı. Elə bil Alan da ağlayırdı, ocağın işığında gözləri parıldayırdı.

Xeyli beləcə oturdular. Sonra Həsən ağa astaca ayağa durdu. Tufəngləri götürüb qamətini düzəltdi. Bir xeyli çatırty ilə yanan ocağa, alovun işığında uzanmış Ələddinin sifətinə baxdı. Köksünü ötürüb asta addımlarla uzaqlaşmağa başladı. İt də durdu. Quyuğunu qısıb yazıq-yazıq boylandı. Həsən ağa geri döndü. Gözləri Alanın gözlərinə sataşdı və gördü ki, itin üzündə, gözlərinin altı bərabərində, iki sulu zolaq işıldayır. Onu yenidən qəhər boğdu: "Sən burda qalarsan, yaxşımı, Alan, Ələddini meşədə tək qoymaq olmaz. Onun yanında, ocağın qırağında otursan. Qoymazsan qurd-quş yaxın gələ, yaxşımı? Mən də gedim kəndə görüm neyləyirəm, başıma haranın daşını salıram". Alan elə bil deyilənləri başa düşdü. Bir ocağın işığında aydın görünən meydə, bir də Həsən ağaya baxdı. Çömbəldi. Həsən ağa qaranlıqda gözdən itəndən sonra ağzını göyə tutub, acı-acı uladı.

Meşə sakitləşmişdi. Nə quş səsi eşidilirdi, nə də qanad şaqqıltısı. Hərdən bir adamın ətini ürpəşdirən bayquş ulaması olmasaydı və Kürün qijiltısı aydınlaşmasaydı, insan mürgüləyən meşədə vahimələnib ölərdi.

Həsən ağa şaxtadan donmuş xəzəl və quru ağac budaqlarını ayaqlaya-ayaqlaya sahilə doğru addımlayırdı. Hələ özünə gəlməmişdi. Hara gedəcəyini, nə edəcəyini bilmirdi. Bilmirdi ki, əvvəl öz evinə getsin, yoxsa qardaşığıl. Dərdini əvvəl anasına açsın, yoxsa arvadlar üz-gözlərini cırıb saçlarını yolduqdan sonra onu aralığa alıb didim-didim edəcəkdilər? Heç nə anlamır, heç nə başa düşə bilmirdi...

Birdən qabaqdan şıqqıltı və at finxırtısı eşidildi. Həsən ağa diksindi, amma yoldan çıxmadı. Özgə vaxt olsaydı, sıçrayıb ağacın dalına keçər, tufəngi hərləyib əlinə alar, çaxmağı çəkib gülləni lüləyə verər və barmağı tətikdə gözləyər. Amma indi elə bil heç nə görmədi. Başını aşağı salıb xəzəli xışıldada-xışıldada yoluna davam etdi. At bir də finxırdı. Çaxmaq şaqqıldadı və boğuş səsi eşidildi:

- Ayə, kimsən?

- Mənəm.

Şəmiddin ağa qardaşının səsinə tanıyıb atdan düşdü.

- Nə olub?

Həsən ağa dinmədi. Şəmiddin ağa gördü ki, qardaşı büzüşüb. Elə bil onun enli kürəyi, geniş sinəsi qatlanmış, beli də əyilmişdi. Şəmiddin ağa ətrafa boylandı.

- Bə Ələddin hanı?

Həsən ağa dinmədi. Bilmədi sözə nədən və necə başlasın, əhvalatı qardaşına nə təhər başa salsın.

- Heç Alan da gözümə dəymir. Bə, ova gəlməmişdiniz?

- Kaş qılçalarım qırılaydı, heç gəlməyəydik.

- Ə, bir düzəməlli danış görüm nə olub?

- Əlimdən xata çıxdı, bədbəxt oğlunu öldürdüm.

- Ə, nə danışdığındı?

Şəmiddin ağanın boğazı qurudu, udquna-udquna qaldı. Nə qədər çalışdısa, sözünün dalını gətirə bilmədi.

- Vallah heç özüm də bilmədim necə oldu?

- Bə meyid hanı?

- Orda, ocağın qırağındadır.

Şəmiddin ağa meşənin dərinliyində qızaran qızılcıq koluna baxdı. Başa düşdü ki, qardaşı meydə qurd-quş yaxın gəlməsin deyər ocaq qalayıb. İndi canavarın kürsək vaxtı idi. Sürü ilə gəzir və əllərinə keçəni dağıdırdılar.

- İndi nə eləmək istəyirsən?

- Bilmirəm.

- Yaxşı, arvad kimi hönkürmə! Kişinin başına iş gələr, əlindən xata da çıxar, adam öldürüb zindana da düşər.

Qardaşının acıqlı səsi elə bil Həsən ağanı özünə gətirdi. Əlinin arxası ilə gözünü silib dirçəldi.

Şəmiddin ağa atını yedəkləyib qabağa düşdü. İri addımlarla işıq gələn tərəfə yeridi.

Alan çənəsini biləklərinin üstünə qoyub meyidin yanında uzanmışdı. Xəzəl xışıltısı və at finxırtısı eşidən kimi dik atıldı. At onu görəndə təkin oxrandı. Alan iki-üç sıçrayışla özünü onların üstünə saldı. İt atı, at da iti imsilədi. Alan sahibinin ayaqlarına dolaşdı, quyruğunu bulayıb şırvandı. Birdən nəyisə xatırlamış kimi dayandı. Ağzını göyə tutub acı-acı uladı. At da onun səsinə səsi verdi. Ayaqlarını yerə döyüb kişnədi.

Şəmiddin ağa meydə yaxınlaşdı. Diz çöküb ocaq işığında ala-bula görünən sifətinə baxdı. Əlini meyidin üzünə çəkdi. Onun təzə pencəyinə, təzə şalvarına, təzə çəkmələrinə təfərrinc etdi.

"Zalım balası elə bil toya yox, ölümə hazırlaşmış", - deyər ürəyindən keçirdi. Düz bir ay qabaq Ələddini özü şəhərə aparmışdı. Gəlinə də, Ələddinə də paltarları özü almışdı. Elçiliyə də özü getmişdi. Ələddin onun gözü qabağında böyümüşdü, onu doğma balası kimi istəyirdi. Düz bir həftədən sonra toyunu edəcəkdilər. Çıraq uşağı da, Alqazaxlılar da məsləhətləşmişdilər ki, mahalın ən mahir zurnaçısı Hümmeəti gətirsinlər, hətta beh də vermişdilər. Aşiq Qarnet də bığını eşə-eşə sazını kökləyib gözləyirdi. Qohum-əqrəba, kəndin bütün qız-gəlini əllərinə xına yaxıb oynamağa hazırlaşmışdılar. Şəmiddin ağa kövrəldi. Ayağa durdu. Atın cilovundan yapışdı.

Büzüşən qardaşına baxdı.

- Sən burda qal.

Sıçrayıb atın belinə qalxdı. Yüyəni dartıb Kürə doğru çapdı. Alan da onun dalınca getdi. Amma beş-on addım atmamış zingildəyib dayandı. Gah qaranlıqda gözdən itməkdə olan atlıya baxdı, gah da öləzimdə olan ocağın qırağında dayanan qaraltıya. Xeyli tərəddüddən sonra quyruğunu qısıb zingildəyə-zingildəyə geri qayıtdı. Meyidin yanına uzanıb başını biləklərinə söykədi.

- 3 -

Şemiddin ağa atı birbaş qardaşığı ilə sürdü. Zəncirdən açılmış itlər onu az qala yəhərdən salacaqdılar. Amma kişinin tanış səsinə eşidib dayandılar. O, atı həyəətə çəkdi. Talvarın altında yüyəni dirəyə bağladı. Pillələri qalxıb, birbaş anasının otağına keçdi. Güllü xanım içəri başdan-başa gəbə ilə döşənmiş evin yuxarı başında döşəkçənin üstündə oturub yastığa dirsəklənmişdi. Qabağında çay vardı. Dəmir soba guruhurla yanırdı. Şemiddin ağa içəri girən kimi kəkotu çayının ətrini duydu. Qapının ağzında bir az ayaq saxladı, sonra ürkək addımlarla anasına yaxınlaşdı. Otuzluq çırağın işığında sifəti aydın görünən anasının gözlərindəki qəzəb qarışıq suala fikir vermədən, qarşısında diz çöküb əlindən öpdü; arvad da oğlunun alınından. Şemiddin ağa xeyli beləcə, anasının önündə dizi üstə qadı və yalnız o, işarə edəndən sonra böyründə bardaş qurub oturdu. Arvadın adəti idi: özü çağırılmamış heç kəs cəsarət edib icazəsiz onun otağına girə bilməzdi; o handa da yanında oturmaq ola.

Otağa sükut çökdü. Gurhagurla yanan dəmir sobadakı odunların çatırtısı daha aydın eşidilməyə başladı. Qapağın deşiklərindən süzülüb düşən işıq zolaqları gəbələrin üstündə çarpazlaşıb titrəşdi. Güllü xanım başını qaldıraraq oğlunun üzünə baxmadan asta-asta çayını içdi və yə'qin etdi ki, oğlu onun yanına boş-boşuna gəlməyib.

Qapı azacıq aralandı. Güllü xanım tərs-tərs, zəhmlə necə baxdısa gəlin gəlməyinə peşiman oldu və kölgə kimi yox oldu. Şemiddin ağa başa düşdü ki, anası hirslidi, nəyəsə acıqlanıb, bəlkə də onun çağırılmamış gəlməyinə qəzəblənib? Bəlkə ürəyinə nəsə damıb? Arvadın qaş-qabağı bulud kimi tutulmuşdu. Özü yağış boşalmasa, ona toxunmaq olmazdı. Nəhayət, Güllü xanım gözünü hərleyib oğlunun üzünə baxdı.

- Nə olub, bu gecə vaxtı gəlməyin xeyirdimi?

Arvadın zəhmlə səsi fikir götürmüş Şemiddin ağanı diksindirirdi.

- Yox, ay ana, xeyir deyil, başımıza iş gəlib, yanına məsləhətə gəlmişəm.

- Nə iş?

Arvadın təəccüb və təşviş dolu bu sualı verməyi ilə dirçəlməsi və yanındakı əsanı əlinə almağı bir oldu. Şemiddin ağa vahimələndi. Ona elə gəldi ki, anası uşaq vaxtlarında olduğu kimi onu döyəcək.

- Həsən ağanın əlindən xata çıxıb.

- Nə xata?

- Adam öldürüb.

- Kimi?

- Ələddini.

- Harda?

- O tayda, meşədə.

Güllü xanım elə bil sakitləşdi. Yerini döşəkçənin üstündə rahatlayıb yenidən yastığa dirsəkləndi. Boş stəkanı geri itələdi. Nəlbəki cingildədi. Gəlin elə bil qonşu otaqda bunu eşitdi və qayınanasının ürəyindən keçəni duydu. Qapını aralayaraq səssiz addımlarla arvada yaxınlaşdı. Boş stəkanı götürdü. Bir göz qırpımında təzə çayla geri qayıtdı. Güllü xanım yenidən asta-asta çayını içdi.

- Qönçə bilirmi?

- Yox, səndən başqa heç kəsə deməmişəm.

- Yaxşı eləyibsən.

İl qədər uzun görünən bir-neçə an da gəlib keçdi.

- Dur, arabanı qoş, uşaqlardan da götür, get meyidi gətir.

- Hara?

- Sözümlü kəsmə! - Arvad dönüb tərs-tərs oğlunun üzünə baxdı. - Birbaş bizim həyəətə. Xatanı biz etmişik, altından da biz çıxmalıyıq.

Şemiddin ağa ayağa durdu. Əlini qapının dəstəyinə uzatmadan əvvəl dönüb anasına baxdı.

- Bə, Həsən ağa neyləsin?

- Meyidlə bərabər evə gəlsin!

Oğlu gedəndən sonra Güllü xanım ayağa durdu. Başını tavandan asılmış otuzluq çırağa toxundu.

Ləngərlənən çırağın kölgəsi divarda, pəncərə taxtalarında, döşəmə və tavanda vahiməli hoyullalar kimi dolaşdı. Arvad on dörd taxtalı uzun donunun qırçınlərini, belinin büzməsinə sıgalladı, qara atlas qoftasının yaxasını yoxladı, iki qatar butalı qızıl düzölmüş qara məxmər baş çəkisini düzəltdi, bənövşəyi yelənli qara kalağayısını gözünün üstə darddı. Qoftasının altından bağladığı qurşağa əl gəzdirdi, naqanın yerində olub-olmadığını yoxladı və əsanı əlinə alıb orta divarı bir-iki dəfə taqqıldatdı. Gəlin qapıda göründü.

- Qönçəni bura çağır.

Arvadın zəhmli səsi ərinin ovdan gec qayıtmasından və qaynı Şəmiddin ağanın anası ilə pıçıldeşmasından sonra arabani qoşub tələsik getməsindən ürəyi uçunan gəlini daha da vahimələndirdi. Ağzını açib nəsə soruşmaq istədi. Amma qayınanasının zəhmli nəzərlərini üzündə duyub, dinməzcə geri çəkildi. Güllü xanım bir az aralı qalmış pəncərə taxtalarını kip bağladı, əsası ilə dəmir sobanın qapağını örtüdü, otuzluq çırağın fitilini aşağı çəkdi. Otağın işığı azaldı və içəri alaqqaranlıq oldu. Bundan sonra keçib yerində, döşəkçənin üstündə oturdu.

- 4 -

Güllü xanım Çıraqlılar nəslini çox yaxşı tanıyırdı. Hələ bu evə gəlin gəlməzdən əvvəl, döşü-başı yenicə çıxıb qız həddinə düşən vaxt gördüyü bir əhvalatı yadına salanda indi də başının tükü qarşıyib yumağa dönür.

Naltökən yaylağına getmişdilər. Noylu bulağın üst tərəfində, yaşıl döşdə, məhəllə-məhəllə dəyə tikmişdilər. Gün çıtdayan kimi sığırçılar mal-qaranı haylayıb örüşə aparırdılar. Qız-gəlin isə Noylu bulağın üstünə tökülür, əl-üzlərini yuyub sıgallanı, sonra da sənəklərini diş göynədən bumbuz su ilə doldurub dəyələrə qayırdılar. Mal-qara örüşdən qayıdana qədər samovar qaynayır, çay dəmlənir, stəkan-nəlbəki dəyənin içində açılmış süfrəyə düzölürdü. Səhər tezdən qoyun-quzuya baş çəkməyə gedən atlı kişilər binələrə qayıdanda hər şey hazır olurdu.

Güllügilin dəyəsi Ömər koxagilin dəyəsinə yaxın idi. Ömər koxa enli kürəkli, uzun, qalın saqqallı bir kişi idi. Başına saçaqlı papaq qoyardı. Uzun arxalığının altından belinə enli qurşaq bağlardı. İri gümüş xəncəri vardı. Güllü göz qoymuşdu: kişi hər səhər örüşdən sağına qayıdan mal-qara ilə birlikdə gəlir, dəyənin qabağında atdan düşür, xalxalda fırlanan qoç Ömər koxanı görən kimi sahibinin yanına qaçır, başını aşağı salıb kişiyə hücumə keçirdi. Ömər koxa onun buruq-buruq iri buynuzundan yapışib boynunu qanırdı. Beləcə xeyli oynadıqdan sonra qoç xalxala qayıdır, Ömər koxa isə alaçığa girirdi. Güllü bir-neçə dəfə gəlinlərə qoşulub ona qulluq da etmişdi. Görmüşdü ki, kişi pörtməmə bişirilmiş bir quzunun yarım şaqqasını sarımsaqlı qatıqla yedikdən sonra üstündən bir cəm ərinmiş yağla bal içmiş, sonra da yasdığa dirsəklənərək çay istəmişdi. Güllü bir-iki dəfə gəlinlərdən qabağa düşüb ona çay vermişdi. Deyəsən kişinin də qızdan xoşu gəlirdi. Onu "A Güllü-pullu qızım, günün ağ olsun, bir stəkan çay ver", - deyə buyurmuşdu da.

Ömər koxanın Şamil adlı bir oğlu da vardı. Bığ yeri yenicə tərləyirdi. Güllü hiss etmişdi ki, nədənsə özü də bilmədən Şamili görəndə ayaqları dolaşır, ürəyi guppuldayırdı. Tez qaçib dəyələrin arasında gizlənirdi. Hətta bir-iki dəfə özünə gülməyi də tutmuşdu. Yrəyindən keçirmişdi ki, adamın Ömər koxa kimi bir qayınatası ola.

Bir gün el dağdan arana köçməzdən xeyli əvvəl arvadlar xısnlaşmağa başladılar ki, Ömər koxa kiçik gəlinini öldürəcəkdir. Gəlin alt tumanını itirib. Bu, biabırçılıq idi. Qızın ya gəlinin alt tumanını itirməsi, namusunu itirməsi demək idi. Namusunu itirənin eybini isə yalnız qara torpaq örtməli idi.

Yazıq gəlinin gəzmədiyi yer qalmamışdı. Dəyənin içini ələk-vələk eləmişdi: yorğan-döşəyin arasını, keçələrin-kilimlərin altını, çətənlərin dalını, nəmilərin, tejlənlərin içini belə axtarmışdı. Tuman bir parça yağlı əppəyə dönüb cinbata çəkilməmişdi. "Kaş qollarım sınaıdı, o gün paltar yumayaydım, tuman-köynəyə əl vurməyaydım. Axı, mən gecə, heç kəs görməsən deyə, paltarı dəyənin böyrünə, ipin üstünə sərmişdim. Hamıdan qabaq durub, gecə sazağından təpimmiş paltarı yığanda gördüm ki, tuman yoxdu. Bu nə təhər şeydi? Oğru gəlsəydi, paltarın hamısını aparardı. Bir də paltar oğrunun nəyinə lazımdı? Onlar gələndə at çapıb ilxı qovur, sürü aparırdılar. Yox, bu, namusa sataşmaqdı. Görünür, kiminsə bizimkilərlə düşmənçiliyi var, haqq-hesab çəkirlər. Başım batsın, boynum sınısın, öləsiyəm". Kişi də gözə görünmürdü, gəlin də. Gəlin dəyənin bir

küncünə qısılib için-için ağlayırdı, kişi isə alaçıqda, döşəkçənin üstünə uzanıb hoylundan gəhildəyirdi.

Bir axşamüstü Güllü qorxa-qorxa dəyəyə yaxınlaşdı. Çətənin arasından içəri boylandı. Astadan gəlini çağırırdı.

- Bir bəri dur, sözüm var. Bibim deyir ki, dünən səhərin ala toranında gördüm ki, camış nəse yeyir. Bəlkə üzülmüşün yediyi elə həmin şeydi.

Güllü kölgə kimi çəkilib getdi. Gəlin donub qaldı. Gözünün yaşı qurudu. Amma bilmədi bu sözü kimə və necə desin.

Ömər koxa Güllünün sinə-sinə gəldiyini və getdiyini görmüşdü. Amma gəlinə nə dediyini eşitməmişdi. Ancaq ürəyinə dammışdı ki, nəse qızda bir xəbər var.

Dalınca uşaq yolladı. Güllü gəldi. Qorxusundan alaçığa girmədi. Ömər koxa səsini mülayimlik verdi.

- Gəl görüm, Güllü-pullu qızım, səndən söz soruşacam.

Qız içəri girdi. Titim-titim titrəyirdi. Ömər koxanı heç belə heybətli görməmişdi.

- Bayaq dəyənin böyründə gəlinə dediyin nəydi?

Güllü dili-dodağı təpimiş halda bildiklərini söylədi və gördü ki, kişinin qan sağılmış gözləri elə bil işıqlandı, dəyəsen sifəti də açıldı, dodaqlarında gülüşə bənzər bir şey sezildi.

- Çox sağ ol, qızım.

Güllü bu sözləri icazə kimi başa düşüb alaçıqdan çıxdı.

Ömər koxa dərhal ayağa durdu. Alaçıqdan çıxıb xalxala yaxınlaşdı. Onun beş sağmal camışı vardı, bir də ərəmiyi. Onların yan-yörəsinə dolandı, yatıb gövşəyənlərini ayağa qaldırdı.

Təfərrinlə yanlarına, qarınlarına baxdı, əlini iri xəncərin dəstəyinə uzatdı, amma nə fikirləşdisə, əl saxladı. Asta addımlarla alaçığa qayıtdı. Elə pallı-paltarlı döşəkçənin üstünə uzandı. Düz iki gün idi, qoymurdu ki, çırağı yandırsınlar. İki gün idi ki, dilinə çörək də dəymirdi. Qorxudan yanına gələn də yox idi. Amma indi içini arıtlayıb, bir-iki dəfə öskürdü. Qonşu dəyədə hərəkət başladı, kişiyyə çay-çörək gətirdilər.

Səhər tezdən, gün yenicə çıtdayıb mal-qara örüşə haylananda Ömər koxa camışları qoymadı xalxaldan çıxartsınlar. Onun işarəsi ilə camışlardan birini gətirib, dərənin dikdirində boğazladılar. Dərisini soymadan qarnını yardılar, mədəsini, bağırsaqlarını bayıra tökdülər. Hər şeyi doğram-doğram elədilər. Heç nə başa düşməsələr də, nökərlər kişinin göstərişi ilə ikinci camışı gətirdilər. Onu da birinci kimi boğazlayıb doğradılar. Ömər koxanın üzü tunc kimi bozardı. Qalın qaşları pırpızlandı və gözləri qan çanağına döndü. Əlini xəncərin dəstəyinə uzadıb tiyəni yarıyıcan qından siyirdi.

- O birini gətirin!

Nökərlər xalxaldan ərəmiyi gətirdilər. Camış öləcəyini başa düşmüş kimi başını dik tutub mələdi. Amma onu qomarğalayıb dərənin qaşına gətirdilər. Ərəmik kəsilmiş başları və laxtalanmış qanı görəni kimi iri buynuzu ilə ətrafındakıları dağıdıb aradan çıxmaq istədi. Amma gözünü açmamış kəməndə salıb boynunu qanırdılar. Dizini yerə gətirib ayaqlarını çatdılar, xəncəri boğazına çəkдилər, qarnını yardılar, içini bayıra töküüb doğradılar və birdən xəncər bir əski parçasına dəydi. Ömər koxa dərindən nəfəs alıb, bayaqdan qınından yarıyacan siyirdiyi xəncəri şaqqıltı ilə qınına qoydu.

- Bəsdü!

Nökərlər əl saxladılar.

- O əskini mənə verin!

Heç nə başa düşməsələr də, dinməz-söyləməz deyilənə itaət etdilər. Ömər koxa alaçığa yaxınlaşanda geri döndü.

- O leşləri doğrayıb, itlərin qabağına tökün!

Alaçığa gələn kimi gəlini çağırırdı. Əlindəki əskini əsim-əsim əsən gəlinin başına çırpdı və qulağının dibinə dalbadal iki sillə çəkdi.

- Köpək qızı, tumanını belində saxlaya bilməyən gəlin mənə lazım deyil, rədd ol mənim evimdən!

Elə o gecə gəlini atası evinə yola saldılar. El yaylaqdan arana dönəndən bir az sonra isə onun

meyidini Gəmi qayanın alt tərəfindən çiləkənin yanından tapdılar.

Aylar dolandı, illər keçdi, Güllü Alqazaxlıların gəlini oldu, oğul-uşaq böyüdü. Balacalıqdan ürəyində nisgil kimi qalmış bir arzu sonradan Çıraq oğlu Şamilin qızı Qönçəni görəndə cüçərdi. "Özüm ona gedə bilmədim, Ömər koxanın zəhmindən zəhrim yarıldı, indi onun nəvəsini oğluma alıb qohum olacam", - deyərək ürəyindən keçirdi və əri ilə məsləhətləşdi. Bir aydan sonra cah-cəlalla toy edib Qönçəni oğlu Şəmistan ağaya gəlin gətirdi.

- 5 -

Qönçə xanımın birdən-birə ürəyi sıxıldı. İçəridə otura bilməyib yönü Kürə baxan evin eyvanına çıxdı. Əlini gözünün üstə qoyub yarıq qarıboyu uzanaraq sahilə, girmənin bərabərinə enən araba yoluna baxdı. Heç kəs görünmürdü. Hava qaralmışdı. Qaranlıq qarışdığından Kürün qijiltısı daha aydın eşidilirdi. O taydakı meşə vahiməli görünürdü. Arvad eyvandan aşağı endi, həyətin o başındakı samanlığın belinə qalxdı, əlini gözünün üstünə qoyub cığirlara baxdı. "Görəsən harda qaldılar? Heç belə ləngiməzdimlər. Günün qulağı yaxmamış gəmini sallayıb girmədən bəri çıxardılar. Amma indi qaranlıq qarışmış, əl-ayaq yığışırılmışdı. Onlardansa səs-səmir yox idi". Qönçə xanımın bədəni titrədi, ürəyi az qaldı sinəsindən çıxsın. "Mənə nə oldu? - deyərək özünü danladı - ağıma gələn dağlara-daşlara". Geri qayıtdı. Başını qatmaq üçün içəri girdi. Sonra mis samovarı doldurub bayıra gətirdi, odluğuna köz saldı, üstündən kixmiş tökdü və alışana qədər gözlədi.

Səhər tezdən qardaşı Ələddin qara damların arasındakı cığırda çiyində qoşalülə iki yanını basabaşabaş gəlib onların həyətinəki rus ağacının dibində dayanmışdı. Hənirtiyə həyətdə çıxan Qönçə xanım bir xeyli heyranlıqla qardaşının yanakı qoyduğu papağına, əyninə kip yapışan gödəkçəsinə, qara məxmər şalvarına, günün işıltısında burnu parıldayan çəkməsinə və zər baftalı dolağına xeyli baxmışdı. Ələddinin boyu uca, çiyinləri enli idi. Beli elə bil üzükdən keçəcəkdi.

- Dərdin alım, orda niyə durubsan, bəri gəlsənə?

- Yox, ay bacı, tələsirəm, gedəcəm.

Qönçə xanım sürüşüb çiyinə düşmüş kəlağayısını düzəltdi, beli büzməli qırçın donunun qırığını sıgalladı və eyvandan endi, asta addımlarla gəlib qardaşı ilə üzübüz dayandı.

- Xeyirdimi, hara belə?

- O taya, meşəyə.

Ələddin qoşalüləsini çiyindən götürüb əlinə aldı. Zağlı tufəngin qundağı, lüləsi parıldadı. Bacısı başa düşdü ki, qardaşı təzə aldığı ov tufəngini ona göstərmək istəyir.

- Kimnən gedirsən?

- Həsən ağayla.

Qönçə xanımın qaşları çatıldı. Təfərrinlə qardaşını tərədən dırnağa süzdü, sonra qayını Həsən ağanı gözünün qabağına gətirdi. Son vaxtlar onlar meşəyə - ova qoşa gedər, qoşa da gələrdilər.

Heç vaxt da əliboş qayıtmazdılar. Maral, qaban rastlarına gəlməsə də, qırqovul tapardılar.

Ələddin həmişə bacısından yeznəsinin tufəngini alardı. Arvad bir də qardaşının boyuna baxdı və birdən ürəyi elə çırpındı ki, az qaldı nəfəsi tənqisin, hiss etdi ki, qan üzünə vurdu. Altdan yuxarı qardaşının üzünə baxdı və ürəyindən keçirdi ki, onu getməyə qoymasın, desin ki, a bala, hava da deyəsən bulaşacaq, geri qayıt, yıxıl otur evdə, qurdda-quşda nə işin var, qan-qarğışdır. O, istəmirdi ki, yenicə nişan taxdıqları qardaşı əlini qana bulasın.

- Bəlkə bu gün getməyəsən.

- Yox, ay bacı, boynuma düşüb, gərək gedəm. Bir də, - o, tufəngini əlində oynatdı. - Heç atmamışam, yoxlamaq istəyirəm.

Qönçə xanım qardaşının sifətindəki qətiyyətdən yumşaldı.

- Nə deyirəm, özün bilən yaxşıdır. Bə bizə...

Ələddin bacısının sözünü kəsdi.

- Alanı da özümlə aparmaq istəyirəm.

Bayaqdan kənarda, çənəsini biləklərinin üstünə qoyub uzanan it adını eşidən kimi dirçəldi, qulaqlarını şəkldi, haraya isə gedəcəyini hiss edib zingildədi.

- Apar, ağrın alım, amma tez qayıdın, axşama qalmayın.

Ələddin Alanı çağırırdı. It sıçrayıb, onun yanına gəldi. Atılıb əlini imsilədi, burnunu tufəngin qundağına sürtdü, quyruğunu bulayıb şırvandı və yola çıxdı. Orada bir-iki dəfə hürdü. Ələddin başa düşdü ki, Alan onu çağırır. Gülümsündü. Tufəngin qayığını çiyinə aşırıb getmək istədi. Elə bu vaxt Qönçə xanım qardaşının boynuna sarıldı.

- Sənə nə oldu, ay bacı?

- Heç özüm də bilmirəm, ağrın alım. - Kəlağayının ucu ilə gözünün nəmini sildi. - Yolundan qalma, get.

Ələddin iki yanını basa-basa, cığırda yarığın başındakı evə doğru addımladı...

Qönçə xanım çaynıq gətirdi, içinə quru çay tökdü, üstünə qaynar su aldı və dəmkeşin üstünə qoydu ki, dəmlənsin. Əlləri əsirdi. Nə qədər çalışsa da, sakitləşə bilmirdi. Bir istədi doqqaza çıxsın, qaynı arvadını səsleyib Həsən ağanı soruşsun. Amma nədənsə yerindən tərpənmədi. Donunun ətəyi ilə samovarın qulpundan tutub eyvana qalxmaq istədi. Elə bu vaxt suların qijiltısı arasından acı bir ulartı eşitdi. Ona elə gəldi ki, ulayan hardasa tək qalmış yalquzaq canavardı. "Murdar yenə ziyanlıq edəcək", - deyə düşündü və pillələri qalxmağa başladı.

- Çırağı niyə yandırmayıbsan?

Arvad diksindi. Dönüb həyəətə yenidən girmiş, hələ də atdan enməyən ərinin üzünə baxdı. Elə bu vaxt ulartı yenidən eşidildi. Qönçə xanım samovar əlində pilləkəndə donub qaldı. Dinlədi və başa düşdü ki, bu ulama canavar ulaması deyil. Ulayan it idi. Özü də elə acı-acı, elə vahiməli ulayırdı ki, elə bil darda qalmış adamdı, haray salıb bütün dünyanı köməyə çağırırdı. Birdən arvadın üzünə qan vurdu. Saçlarının dibinə elə bil qor doldu. Əlindəki samovarı gurultu ilə yerə saldı. Ayağının pöşülənməsini hiss etmədi. Səldirəyə-səldirəyə, dili-dodağı təpimiş halda özünü hələ də atdan düşməmiş ərinin üstünə saldı.

- Deyəsən atamın evi yıxılıb, a kişi, bir qulaq as, gör ulayan bizim itdimi?

Şəmistan ağa hələ yolda ikən itin ulamasını eşitmiş və Alanın səsinə tanıyırdı, sümüyü eymənmişdi. Amma özünə toxtaqlıq verib arvadına acıqlandı.

- Qaraçı harayı salma görək, it ulayanda nə olar?

- İtin ulaması pis şeydi, a kişi, it ulayanda ziyanlıq olur.

- Ağzını xeyirliyə aç!

Şəmistan ağa yəhərdən enmədi. Atın başını qarıb doqqaza çıxdı və bir baş Kürə doğru çapdı. Qönçə xanım əli ürəyinin üstündə atın ayaq tappılısı eşidilməz olana qədər həyətin ortasında qaldı.

Aradan nə qədər keçdiyini bilmədi. Gah eyvana çıxdı, gah samanlığın üstünə. Hər şıqqılıtını, hər səsi dinlədi. Əli qoynunda yollara boylandı, gözü zülmət qaranlığa zillənmiş qaldı.

Doqqazda qaraltı göründü.

- Qönçə xala, nənəm səni çağırır.

Arvad diksindi. Samanlığın üstündən enib, eyvana qalxdı. İsti yun şalı çiyinə saldı. Ayaqları dolaşa-dolaşa doqqaza getdi. Bütün yolboyu xəyalında dağı arana köçürdü, aranı da dağa.

"Yrəyimə damıb, gədənənin başında qaranlıq var. Yoxsa arvad məni çağırmasdı. İndi mən nə edim? Ay allah, ey yeri- göyü yaradan tanrı, sən özün kömək ol, qardaşım muraz üstündədi, ona qıyma, qoyma nişanlısı ağlar qalsın!". Həyəətə çatanda özünə toxtaqlıq verdi. Qayınanasının xasiyyətini bilirdi; çığır-bağır salsa, qapıdan qovardı. Bir də axı nə olub, niyə axı ürək-göbəyimi yeyirəm?

Evdəkilər onu sükutla qarşıladılar. Dinməz-söyləməz Güllü xanımın otağına apardılar.

Qönçə xanım ala-qaranlıqda güclə görünən qayınanasına yaxınlaşdı. Qabağında diz çöküb əlindən öpdü. Arvad gəlinin ürək döyüntülərini sinəsinin titrəyişindən hiss etdi. Qönçə xanım yaşla dolub-boşalan qızarmış gözlərini qayınanasının üzünə zillədi. Güllü xanım gördü ki, gəlinin nəbzini boyun damarlarında vurur. Qulaqlarındakı yumru, iri qızıl sırğalar titrəyir.

- Yoxsa Çıraqlıların çırağı sönüb, ay ana, mənə düzünü de.

Arvad onun başını sinəsinə sıxdı. Qönçə xanım hıçqırdı, uşaq kimi içini çəkdi. Qayınanasının iri əli xeyli onun başını sıgalladı, saçını tumarladı. Qönçə xanım hiss etdi ki, qayınanası da titrəyir. Qəhər boğduğundan dinə bilmir.

- Adam başına iş gələr, qızım, özünə toxtaqlıq ver. Ölən də bizimdi, öldürən də. Olacağa çarə

yoxdu, hamısı fələyin işidi.

Qönçə xanımın bulaq kimi qaynamağa hazır olan göz yaşı elə bil birdən qurudu. Saçını yolub üzünü cırmaq, dizlərinə döymək və beləliklə dərini yüngülləşdirmək istəyi yoxa çıxdı.

Höknürtüsünü boğmaq üçün başını arvadın sinəsinə daha möhkəm sıxdı, onu qucaqladı. Güllü xanım gəlinin saçından öpdü.

- Sən kişi qızısən, gərək özünü kişi qızı kimi aparasan!

- 6 -

Bütün gecəni yatmadılar. Səssiz-səmirsiz işlədilər. Ocaq qaladılar, su qaynatdılar, meyidi yuyub kəfənlədilər. İşıqlaşanda üstünə qırmızı kəlağay örtülmüş cənazəni eyvana qoydular. Güllü xanım hər şeyi yerbəyer edəndən sonra qara paltar geyinib qabağa düşdü. Gün xeyli qalxandan sonra cənazəni yerdən qaldırdılar. Alqazaxlıların başıpapaqlıları, elə Şəmistan ağa ilə Həsən ağa da, tufəng götürmək istədilər. Güllü xanım qoymadı; "Əli yalın gedəcəyik, - dedi - düşməni üstünə ha yerimirik, qıranda da qıracaqlar". Güllü xanım əlində əsa qabağa düşdü. İki qardaş - Həsən ağa ilə Şəmistan ağa öndə, qalanları arxada cənazəni çiyinlərinə aldılar. Alqazaxlıların say-seçmə başıpapaqlıları, qız-gəlinləri dinməz-söyləməz cənazənin ardınca irəlilədilər. Matəm karvanı doqqazdan çıxıb, kəndarası yolla Çıraqlılar tərəfə üz tutdu. Doqqazdan, eyvanlardan boylananların üz-gözündə təəccüb vardı. Heç kəs heç nə başa düşmürdü. Cənazəni aparənlər kəndin ortasındakı tərənin yanından keçib dikdirə çıxanda axşamdan səksəkəli yatan Şamil vahimələndi. Tez ayağa durub tufəngi götürdü. Yaşı yüzü haqlasa da, hələ at minəndə üzəngisini basdırmayan, gözünün nurunu itirməyən Ömər koxa oğlunun təlaşını görəndə həyəcanlandı. Əsasını götürdü və ondan qabaq eyvana çıxdı. Əslinə baxsan, o bütün gecəni yatmamış, səhər tezdən bəd xəbər eşidəcəyinə özünü hazırlamışdı.

Cənazəni gətirən dəstə doqqazda, darvazanın arxasında dayandı. Şamil eyvandan aşağı endi.

- A bala, ayaq saxla!

Atasının səsi onu toxtatdı.

Darvazanı açdılar. Ömər koxa aşağı düşüb, bir xeyli həyətin ortasında dayandı. Güllü xanım qabağa yeridi. Ömər koxanın bərabərinə çatanda əyilib kişinin əlindən öpdü. Hamı susdu.

Çiyində cənazə darvazanın ağzında dayananlar da, həyətdə toplaşan arvad-uşaq da, cıncırını çəkmədilər. Güllü xanım dikəldi. Yaşarmış gözlərini kişinin zəhmli sifətinə zillədi. Onlar uzaq uşaq illərindən sonra ilk dəfə idi ki, belə yaxından qarşılaşdılar. Ömər koxanın dodağı səyrirdi. Dumağ pələ kimi saqqalı titrədi. İndi hər şey onun bircə işarəsindən asılı idi. Ömər koxa geri qanrılıb boğuş səslə dilləndi.

- A bala, yer hazırlayın!

Bayaqdan lal-dinməz dayanan Şamil tərpendi. Darvazaya yaxınlaşıb cənazənin bir tərəfini çiyinə aldı. Şəmistan ağa ilə yanaşı addımladılar.

Çıraqlıların qaydası idi. Evə yas düşəndə vay-şüvən salmazdılar. "Dost var, düşməni var, adam özünü sındırmaz" deyərdilər. İndi də elə oldu.

Ömər koxa evin yuxarı başında, döşəkə üstündə əyləşdi. Güllü xanımı da yanında oturtdu.

Şəmistan ağa ilə Şamil yasa gələnləri qarşıladılar. Elə həmin gün günortadan gün əyləndə bütün kənd camaatı yığıldı, Ələddini qədim dədə-baba qəbiristanlığında dəfn etdilər. Düz bir həftə, mərhumun yeddisi çıxana qədər Çıraqlılarla Alqazaxlılar bir yerdə oldular...

Ömər koxa üzə salmasa da, içəridən qovrulurdu. Bu yaşa gəlmişdi hələ heç bir diləyi ürəyində qalmamışdı. Onun son arzusu Ələddini evləndirmək idi. Bir balaca başı ağrıyanda, ya da soyuq dəyib özünü küpədəndə, hor-hoyuş suyunda çimib isti yorğan-döşəkdə tərləyə-tərləyə yatanda özünə ürək-dirək verirdi: "Yox, elə bir şey yoxdu, Ömər koxa, bərk dur, Ələddinə toy eləməmiş can vermə, allahdan möhlət istə, qoy ömrünü bir az uzatsın. Bə indi? Fələyin nə yaman oyunları varmış, belə də zülm olarmı? Şıvırtı kimi bir oğlanı nə tez torpağın altına apardı, bu rəhmində qurban olduğum tanrı? Ölüm mənim idi, balam getdi. Görünür düz deyirləmiş; kötük üstündə neçə çırpılar doğranarmış".

Kişi yorğan-döşəkdə uzansa da, gözünə yuxu getmirdi. Tavana baxa-baxa səhəri açırdı.

"Görəsən, Həsən ağa namərdlik etməyib ki? Bilirəm Alqazax uşağı qan çanağıdır, nahaq yerə onlara "Dəli Alqazaxlılar" demirlər. Amma bu yaşa gəlmişəm, onlardan namərdlik görməmişəm.

Düşmənlə düşməndirlər, dostla dost. Əllərindən xata çıxıb, amma namərd olmayıblar". Çıraqlılarla Alqazaxlılar həm qohum idilər, həm düşmən. Ömər koxanın yaxşı yadında idi: uşaq vaxtı Kürün sahilində at otarırdılar. Alqazaxlıların da uşaqları öz ilxılarını Kürdə çimizdirirdilər. İpə-sapa yatmayan erkək atı isə çəmənliyə örükləmişdilər. Birdən ilxiyə çaxnaşma düşdü. Uşaqlar gözlərini yumub-açınca gördülər ki, at örüyünü qopardıb ilxiyə tərəf gəlir, ilxidəki erkək at da şahə qalxıb kişnəyir. Bir göz qırpmında kəhərlər qarşılaşdılar. Erkəklik və ilxiyə sahib olmaq ehtirası onları əjdahaya döndərmişdi. Döş-döşə gəldilər, çəçik-çəçiyə qalxdılar, bir-birilərinin yalından yapışıb gəmirişdilər. Təpik, nal şaqqıltısı, kişnərti bir-birinə qarışdı. Gah o bunun dizini yerə gətirdi, gah bu onun. Torpaq eşim-eşim oldu, ot xıncım-xıncım. Uşaqlar nə qədər çalışdırsa, onları ayıra bilmədilər. Belə getsəydi, atlar bir-birini gəmirib şikəst edəcək, ya da qızıl qana bulayıb öldürəcəkdilər. Birdən hardansa peyda olan nöqərlərdən biri atın irəşməsindən yapışıb onları aralamaq istədi. Ömər koxagilin kəhəri kömək gəldiyini və irəşmənin cilovlandığını görüb daha böyük qəzəblə irəli cumuldu, rəqibinin yalından yapışıb boynunu qanırmağa çalışdı. Alqazaxlıların kəhəri çırpındı və birdən necə güc gəldisə irəşməni dartıb nöqərin əlindən çıxartdı və dal ayaqları ilə atın döşünə necə vurdusa, at təngildədi. Alqazaxlıların kəhəri ona göz açmağa imkan vermədi, boynunu qanırıb yerə yıxdı. Nöqər gördü ki, at xırıldayır, iri xəncərini sıyırdı...

Kəndə haray düşdü. Hər iki tərəfdən tökülüşüb gəldilər. Atışma başlandı. Hərə özünə bir mətəris tapdı, tayfa-tayfaya bölünüb üz-üzə dayandılar. Düz üç gün kənddən atışma səsi kəsilmədi. Yç gündən sonra camaat bir səhər yuxudan durub gördü ki, hər iki nəslin əli tufəng tutan başpapaqlıları gecə ikən kəndin üst tərəfindəki təpəlikdə səngər qazıb, üz-üzə marığa yatıblar. İki gün də keçdi, atışma kəsmədi. Evlərdə arvad-uşaq üzünü cırıb saçını yolur, əlləri ürəklərinin üstündə göz yaşını axıdırdılar. Hər güllə açılanda diksinir, gecəli-gündüzlü səksəkə içində çırpınır, səhəri ayaq üstündə açırdılar. Hamıdan çox ağlayan və özünü öldürənlərdən biri də Həmayıl idi. Həmayıl üç ayın gəlini idi. Hələ əlinin xınası getməmişdi. Hələ əri evinə, Çıraqlıların qayda-qanununa isinişməmişdi. İndi də araya dava düşmüşdü. Səngərin bir tərəfində qardaşları, əmisi uşaqları marığa yatmışdılar, o biri tərəfində isə əri və qayınları. Bilmirdi neyləsin. Bir gün də keçdi. Səngərlərdən səs-səmir gəlmədi. Həmayılın ürəyinə damdı ki, atışanların gülləsi qurtarıb. Həm də neçə gündü acdılar, onlara yemək-içmək aparın yoxdu. Əslində heç kəs irəli çıxıb bilmirdi. Çıraqlılardan biri təpənin döşündə görünən kimi Alqazaxlılar gülləyə basırdı, Alqazaxlılardan görünəndə Çıraqlılar.

Həmayıl tezdən durdu. Ərinin patron dolu qoltuqaltısını kəlağayısının altından çalın-çarpaz belinə bağladı. Ala xurcunun bir gözünü xamralı çörəyi, o biri gözünü isə pendir, yağ, balla doldurdu. Su dolu cürdəyi əlinə aldı. Cığırla təpənin döşündəki səngərlərə doğru addımladı. Hamı gəlinin bu işinə mat qaldı. Əllərini gözlərinin üstünə qoyub Həmayılın arxasınca baxdılar. Yalın döşünə iri bir cığır qalxırdı. Bu cığır yolun ortasında haçalanırdı. Həmayıl heç nəyə fikir vermədən, heç nə eşitmədən cığırla yuxarı qalxırdı. Onun kəlağayısının altından çıxan və az qala topuğuna dəyən qoşa hörüyü gərdənində yırğalanırdı. Səngərdəkilərin gözü onu almışdı. Nəfəslərini çəkmədən barmaqları tətikdə gözləyirdilər. Gözləyirdilər ki, görək cığır haçalananda Həmayıl hansı tərəfə dönəcək? Tufəngin qundağı ərinin sinəsində olsa da, arxayın idi ki, arvadı ona tərəf gələcək. Qardaşı da əli ürəyinin üstündə bacısının hansı tərəfə dönəcəyini gözləyirdi. Həmayıl cığırların haçalaşdığı yerdə heç yana dönmədi, düz getdi. Çala-çuxura düşməyinə, tez-tez bürməsinə fikir vermədi. Baldırlarını sirkən, qanqal dalasa da, dayanmadı, elə bil quşa döndü. Nə çiyindəki xurcunun ağırlığını hiss etdi, nə də yoxuşa dırmananda sızıldayan dizinin ağırlarını. Səngərlərin bərabərinə çatanda sıçrayıb sağa döndü. Bir göz qırpmında özünü qardaşigilin səngərinə saldı. Elə bu an ərinin gülləsi açıldı. Həmayılın az qala topuğuna dəyən qoşa hörüyünü elə bil qayçı ilə kəsib yerə atdılar.

Kənd camaatı yığışdı. Ağsaqqallar məsləhətləşdilər ki, Alqazaxlıların da, Çıraqlıların da başbələnələrinin yanına getsinlər. Onları başa salsınlar ki, cavanların beyinləri qandı. Belə getsə, bir-birlərini qıracaqlar, araya qan düşəcək. Bir atdan ötrü iki nəslin düşmən olmasına dəyərmi? Getdilər. Nə qədər hirsli olsalar da, hər iki tərəfin ağsaqqalları söz eşitdilər və birlikdə səngərə qalxdılar. Cavanlara öyüd-nəsihət verdilər, tufənglərini əllərindən alıb evə qayıtdılar. Hər iki

tərəf əllərini qurana basıb and içdi ki, dinc oturacaqlar.

Həmayıl bir həftə atası evində qaldıqdan sonra "Ərim evinə qayıdıram",-dedi. Onu buraxmaq istəmədilər. Qorxdular ki, qızın başına iş gətirərlər. Həmayıl inadından dönmədi. Ertəsi günü mal-qara örüşə haylanıb, əl-ayaq yığışırılardan sonra cıgırı əlinə alıb əri evinə tərəf addımladı. Onun üzünə baxan olmadı. Amma üstünə əl qaldıran da olmadı. Əri isə arvadını görəndə, hirsindən bığını çeynəyib üzünü o yana çevirdi. Həmayıl axşama qədər gözlədi. Qaranlıq qarışıb çıraqlar yananda qayınanasının yanına getdi. Qabağında diz çökdü, səsi titrəyə-titrəyə sözə başladı.

- Ana, hamı mənə qınasa da, sən qınamazsan, oğlun-qızın var. Adı Alosmana gedib çıxan qardaşların var. İndi özün de, mən nə etməliydim? Yəqin eşitməmiş olmazsan, deyiblər ki, ər eldən gələr, oğul beldən. Bə, mən atam oğlu qardaşı hardan alaram?

Qayınanası dinmədi. Gəlininin üzünə dikilmiş nəmli gözlərinə baxdı. Həmayılın bu ağıllı sözləri onu xeyli fikrə apardı. Xəyalında haralarasa gedib gəldi, nəyisə ölçüb-biçdi və birdən dodağı qaçdı.

- Yaxşı, ay şeytan, get otağına. Əriyin də, özüyün də yerini yanaşı sal.

- Bə...

- Qələt eləyir!

Həmayıl quş kimi uçdu.

Bu əhvalat çoxdan olmuşdu, lap çoxdan, indi onların heç sümüyü də qalmamışdı...

Ömər koxa eyvanda hərlənən oğlunu içəri çağırırdı. Şamil çoxdan bunu gözləyirdi. Atasının səsinə eşidən kimi başının qarışığı dəyəcəyindən ehtiyat edərək, aşağı əyildi. Ayaqqabılarını soyundu. Gəbənin üstü ilə atasına tərəf irəlilədi.

Kişi işarə etdi. Şamil atasının yanında bardaş qurub oturdu. Əvvəl gəbəni, sonra ayağındakı naxışlı yun corabını didişirdi. Kişi arxalığının yan cibindən tənbəki kisəsini çıxartdı. Ystü naxışlı gümüş qəlyanını doldurdu. Sobadan od götürüb yandırdı. Bir-iki qullab vurdu. Tüstü laylanıb tavandan asılmış otuzluq çırağın ətrafında qalaqlandı.

- Fikrin nədi?

Atasının yanında uşağa dönən Şamil xəyaldan ayrıldı.

- Uşağın qanı yerdəmi qalsın?

Ömər koxa oğluna cavab vermədi. Xeyli fikirli-fikirli qəlyanını sümürdü və birdən öz-özünə danışırmış kimi soruşdu.

- Ağlın nə kəsir, bu işdə bir namərdlik olmaz ki?

- Nə bilim, olanda da olar, onlardan nə desən çıxar.

- Axı, nədən öteri, Ələddin onlara nə pislik eləmişdi?

Şamil çiyini çəkdi. İstədi papağını çıxarıb fikirdən ağrıyan başını ovxalasin. Atasının yanında oturduğunu başa düşəndə əlini çəkdi. Ömər koxa zərif gümüş zəncirdən sallanan gümüş millə qəlyanının közünü deşib hərsləklə sümürdü. Otaqda yenidən tüstü laylandı. Kişi gözünün altından bu laylar arxasından sifəti güclə görünən oğluna baxdı. Onun dodaqları kip bağlanmışdı. Həmişə sığallı olan dən düşmüş bığı codlaşmışdı. Dişini-dişinə sıxdığından çənəsi kilidlənmiş kimi idi. Alın qırışları sıxlaşmışdı. Çuxura düşən gözlərinə qan sağılmışdı. Əli xəncərin dəstəyində idi. Özünün də xəbəri olmadan tiyəni tez-tez qınından çıxarırdı. Ömər koxa başa düşdü ki, oğlu bir himə bənddir, əgər ona bir balaca işarə etsə, bütün Çıraqlıları ayağa qaldırar və qan su yerinə axar.

- Qanı qanla yumazlar, oğul, bir də sənə qızın onların ocağının başındadı, qan-qana, süd-südə qarışıb.

- Məsləhətin nədi, ata, uşağın qanı batsın?

- Səbr elə, bala, nahaq qan yerdə qalmaz. Əgər Ələddin bir xətanın qurbanıdysa, allah Həsən ağanın günahından keçər. Əgər namərdlik eləyibsə, allah özü bəlasını verəcək, sən ayrı fikrə düşmə. O, əlini qana bulayıb, sən bulama. Gec-tez haqq öz yerini tapacaq.

Bu sözlərdən sonra kişi elə bil yüngülləşdi. Amma Şamil qurğuşun yükü daşıyırmış kimi əyildi. Dodağı səyridi, əlləri əsdi. Bu, Ömər koxanın gözündən yayınmadı.

- Birdən divan-dərə gəlib çıxsa?

Kişi sərtləşdi.

- Divan-dərənin nə işi var?!

Qəlyanını tez-tez sümürüb közərttdi. Səsi yumşaldı.

- Dur get. Uşaqları da başa sal, farağat otursunlar.

Şamil beli qırılmış kimi əllərini dizinə söykəyib güclə ayağa qalxdı. Ağır-ağır qapıya yaxınlaşdı. O, gedəndən xeyli sonra Ömər koxanın hönkürtüsü eşidildi.

III fəsil

- 1 -

Son vaxtlar Ömər Koxanın yuxusu ərsə çəkilməmişdi. Mal-qara tövləyə, xalxala salıdıqdan, əl-ayaq yığışdırılıb kənd camaatı qapı-bacasına çəkildikdən sonra eyvanda xeyli oturardı. Qapı-bacılarda ləngiyən mal-qarının mələşməsinə qulaq asar, Kürün bəri üzündəki tülkülərin, çaqqalların vaqqıltısını dinləyərdi. Çaqqal-tülkü yaman çoxalmışdı. Günün qulağı yaxıb qaranlıq düşməmiş cələyə yığışır və kəndə doluşmağa hazırlaşırdılar. Ömər koxa onlara sakitcə qulaq asır və görürdü ki, kənd itləri nəyisə qabaqlarına qatıb cələyə qədər qovurdular. "Bu qırılmışlar yaman çoxalıb. Az qalırlar evlərə doluşsunlar. Eh, zamana yaman dəyişib. Əvvəllər bizim kəndin həndəvərində ağzı qanlı canavarlar dolaşardı. İndi də çaqqal-maqqal dolaşır. Belə getsə, camaat özü də çaqqala dönəcək".

Ömər koxa qaratikan kolundan düzəldilmiş gümüş örtüklü qəlyanını közərdi, fikrində dağı arana, aranı da dağa köçürürdü.

Ələddinin ölümü onu yaman sarsıtmışdı. Özünə nə qədər təskinlik versə də, ürəyində dərd çəkirdi. Onun dünyada ən çox qorxdığı şey aldanmaq idi. Nəvəsinin qəfil öldürülməsində xəyanətin olub-olmadığını bilməyə çalışırdı. Həm də qorxurdu ki, məsələnin qəsdən olunduğu bilinsə, araya qan düşər və iki nəsil bir-birini qırıb qurtarardı.

Böyük gəlin ağzında yaşmaq qayınatasına yaxınlaşdı və qalaylanmış mis sinini ortalığa qoydu.

Kişi buğlanan çaya, bal qatılmış qaymağa, motal pendirinə və sacın üstündən yenicə götürülmüş isti ağ fətirə gözucu nəzər saldı. Bir oturma quzunun şaqqasını sarımsaqlı qatıqla yeyib üstündən bir cəm bal içən Ömər koxanın iştahı yox idi. O, candərdir çörəkdən bir parça kəsib dürmək elədi, çayı bir-iki hortuma içib geri itələdi. Gəlin dərhal yaxınlaşıb sinini götürdü.

Kəndin səs-səmiri azaldı. Görünür, adamlar yatmağa hazırlaşdı. Elə Ömər koxanın da həyatinə sükut çökdü. Mal-qaranı sağıb qurtardılar, inəkləri, camışları xalxala doldurdular, uşaqların da səs-səmiri kəsildi. Bircə gəlinlər kölgə kimi ortada hərlənir, qapıları astaca örtüb açırdılar.

Ömər koxa yavaşca ayağa durdu. Asta addımlarla öz otağına getdi. Onun yerini salmışdılar.

Tavandan asılmış otuzluq çırağın piltəsini aşağı çəkmişdilər. Otaq yarımqaranlıq idi. Ömər koxa çuxasını, arxalığını soyundu. Belindəki gümüş dəstəklə xəncərini yastığın altına qoydu.

Yatmadan əvvəl üzünü qibləyə çevirib dua elədi. Sonra səksəkəli halda, qorxa-qorxa yorğanı qaldırıb arasına girdi.

Düz on gün idi ki, bir səs onu yatmağa qoymurdu. Ömər koxa kənd tam sükuta qər qərdən olandan sonra, Kürün qıjıltısına qulaq asmağı elə uşaqlıqdan sevirdi. Onun gah ucalıb, gah da alçalan səsində bir mehribanlıq duyardı. Elə çox vaxtı suyun qıjıltısı altında yuxuya gedərdi. Amma son günlər Kürün qıjıltısı ona layla çalıb yuxuya apararı vaxt, kişi gözünü yumar-yummaz qulağına gələn bir səs onu diksindirib yerindən qaldırardı. Ömər koxa bu səsin haradan gəldiyini və kimin olduğunu bilmək istəyirdi. Uşaqlarından gecələr qulağına gələn bu səsin nə səs olduğunu öyrənmək istəsə də, fikrindən daşınmışdı. Qorxmışdu ki, "Kişi deyəsən havalanıb" deyərə ondan şübhələsinlər. Amma hər gecə səs gəlirdi. Özü də apaydın. Ömər koxa təxmin etmişdi ki, bu səs qəbiristanlıq tərəfdən gəlir. Kişini həm vahimə basmış, həm də məsələni öyrənmək marağı daha da artmışdı. O, qərara almışdı ki, əgər bu gecə də səs gəlsə, mütləq o tərəfə gedəcək və bu qəbiristanlıqdakı səsin sahibinin nə canlı-cinli olacağını biləcəkdı. Elə ona görə də atın yəhərini almamış, tövlədəcə hazır saxlamışdı.

Ömər koxa yerin içində bir xeyli qurcalandı, gözünü tavana zilləyib Kürün qıjıltısına qulaq asdı. Sakitlik idi. Meşənin ağacları da susmuşdu, meşədəki çaqqal-çuqqal da. Kənd sükuta qər q olmuşdu. Birdən kəndin yuxarı tərəfindən vaxtsiz banlayan xoruz səsi gəldi. Onun ardınca fəryada oxşar həmin səs eşidildi. Ömər koxa dik atıldı. Tələsik paltarını geyindi, xəncərini

bağladı, tövləyə keçib atı çıxartdı. Heç kəsə sezdirmədən darvazadan keçib qəbiristanlığa doğru yollandı.

Qəbir daşları başbaşa vermişdi. Lap yuxarı tərəfdə Ələddinin qəbrindən bir az arxada üç uca qəbir daşı görünürdü. Hündürlüyü az qala üç metrə çatan bu qəbir daşlarına gözəl naxışlar vurulmuşdu. Camaat arasında nədənsə bu qəbirlərə oğuz qəbirləri deyirdilər. Amma Ömər koxanın yadındadır ki, onun babası hərdən-bir uşaqları başına yığıb bu qəbirlərin tarixindən danışardı.

Birdən kişinin gözlərinə ağ paltarda hərlənən kölgə göründü. Bu kölgə qəbrin başına fırlandı. Əli ilə torpağı sıgalladı. Sonra da sinə daşını qucaqlayıb xeyli tərənəmzə oldu. Ömər koxa yerindən tərənə bilmədi. İstədi atın cilovunu çəksin. Sonra başa düşdü ki, at yerindədi, onu heç minməmişdi. Kişinin gözünə bir qaraltı da göründü. Bu qaraltı insana bənzəmirdi. Ömər koxa doğrudan da vahimələndi, "Allah sən saxla, bu nə işdir mənim başıma gəlir" dedi və dilinə kəlməyi-şəhadət gətirdi, "Bəlkə bu Əzrayıldır, məni qəbiristanlığa çəkib gətirib".

Birdən qəbrin üstündəki qaraltı Ömər koxaya doğru yüyürdü. Kişi gələn qaraltının şeytanmı, itmi olduğunu ayırd edə bilmədi. Amma it onun qarşısında gəlib dayananda, quyruğunu tərpedib şırvananda ani olaraq astadan "Alan" deyər pıçıldadı. İt öz adını eşidib çömbəltmə oturdu. Ömər koxa özünə gəlib qəbrə yaxınlaşdı. Bu dəfə qız vahiməyə düşüb kənara sıçradı və qəbiristanlıq uzununu qaçmağa başladı. Ömər koxa nə qədər çağırırsa, dayanmadı.

- 2 -

Qaratel nişanlısı Ələddini bircə dəfə görmüşdü. Bircə dəfə əlləri əlinə toxunmuş, barmaqları bədəninə dəymişdi. İlin-ayın axır çərşənbəsi idi. Qızlar Qaratelgilə toplaşmışdılar. Əvvəlcə həyətdəki ota, samana od vurub tonqal qalamış, üstündən atılmışdılar. Oğlanlar görmədən düzəldikləri lopaya od vurmuşdular. Həyətdə bir anlığa işığa qər q olmuşdu. Qızlar lapanın işığında hərlənən oğlanlara, onların göyə atdığı fişənglərə doyunca tamaşa etmişdilər. Elə bil kəndin üstünə yarpız böcəkləri səpələnmişdi. İşığın biri yanıb biri sönürdü. Sonra qızlar içəri keçdilər, plov yedilər, şirni paylarını götürüb qağıldaşa-qağıldaşa ortaya sulu bir qab qoyub iynəlik saldılar. Düz dan yeri qızarana qədər deyib güldülər. Bu kəndin qaydası idi: ilin-ayın axır çərşənbəsində köhnə ili yola salanda, baharın gəldiyini xəbər verən Novruzun ilk günündə dan yeri qızaran-qızarmaz axar suya - Kürə tökülüşərdilər. Su bumbuz olub adamı qılınc kimi kəssə də, çimişər, ağırlıqlarını-uğurluqlarını yuyar, təzə ilə tərtəmiz gələrdilər. Bu dəfə də elə oldu. Qızlar Kürün sahilinə gələndə artıq dan yerinə səda düşmüşdü. Kənd xoruzları banlayırdı. Göyün üzü yavaş-yavaş çəhrayı rəngə boyanırdı. Sakit havalı, tərtəmiz bir səhər gəlirdi. Kürün üstünə tül kimi nazik duman çökmüşdü. Bu duman gah sürünüb sahilə yaxınlaşır, gah da o taydakı meşəyə tərəf qanad açırdı. Elə bil Kürün üstünü qəsddən örtmək, mələk kimi uçub çimməyə gələn qızların bədənlərini yad gözlərdən qorumağa çalışırdı.

Qaratelgilin dəstəsi sahildəki saçaqlı söyüd ağacının yanında dayandı. Əvvəlcə ehtiyatla ətrafa boylandılar, yaxında heç kəsin olmadığını yəqin etdikdən sonra paltarlarını soyunub Kürə atıldılar. Su bumbuz idi. Amma səslərini çıxartmadılar. Xısın-xısın danışib güldülər, bir-birlərini çimdiklədilər, döş-başlarını əlləşdirdilər.

Suda çox qalmaq olmazdı. Dişləri dişlərinə dəyirdi. Tezəcə sahilə çıxıb paltarlarını geyinməyi qərara aldılar. Hərə öz geyimini götürdü. Tələm-tələsik donlarını başlarından keçirdilər. Bədənləri azacıq istiləndi. Amma Qaratel paltarını qoyduğu yerdə tapmadı. Qızlardan soruşdu, gördüm deyən olmadı. Qaratel ağacların dibini, yarğanların qaşını nə qədər axtarırsa, bir şey tapmadı. Qızlar paltarlarını geyinib gülə-gülə sahilə uzaqlaşdılar:

- Ay qız, Qaratel, daha sən bizimlə gedə bilməzsən. Sənin paltarına bəni-insan əli dəyib. Sən uçub gələn göyərçin bacılardan biri kimi burda qalmalısan.

Qızlar gülə-gülə sahilə uzaqlaşdılar. Qaratel həm soyuqdan, həm də vahimədən titrəməyə başladı. "Mənim paltarım necə oldu? Onu kim götürdü? İndi mən el içinə necə çıxacağam?". Heç yerdən səs gəlmədiyini görüncə oturub hönkür-hönkür ağladı. Elə bu vaxt yarğanın qaş tərəfindən səs gəldi.

- Ağlama, paltarın mənədi.

Bu sözləri deyən adam səsinə nə qədər mehribanlıq versə də, Qarateli elə bil ildırım vurdu.

Büzüşüb yumağa döndü, bilmədi hara girsin, harda gizlənsin. Oğlanın qabağında diz çöküb yalvardı: "Sən qağayın canı, kimi çox istəyirsən onun canı, mənə əl vurma. Əyər bir şey eləsən, özümü Kürə atıb boğaram".

- Özünü niyə boğursan, ay dəli. Nağıllardan eşitməmişəm, üç göyərçin bacının birinin paltarına əl dəyəndə heç yana gedə bilmir, qalır ordaca. İndi sən paltarına mənə əlim dəyib, heç yana gedə bilməzsən. Qalacaqsan mənə yanımda.

Qaratel bu dəfə doğrudan qorxuya düşdü. Dönüb Kürə doğru baxdı. Onun fikrindən keçənləri elə bil oğlan başa düşdü:

- Əlini mənə ver, - Bu sözü deməyi ilə qızı dartıb yarığandan çıxarmağı bir oldu. - Mən sənə sorağını çoxdan almışdım. İndi də rastlaşdıq. Qorxma, bizim nəsildə namərd adam tapılmaz.

Mən Ömər koxanın nəvəsiyəm. Adım da Ələddindi. Al paltarını gey. Gömgöy olubsan. Qaratel paltarı götürüb bir göz qırpımında donunu başına keçirdi. Amma qorxusu hələ getməmişdi.

Həm soyuqdan, həm də həyadan tir-tir əsirdi. Ələddin onun qaşlarına sığıl çəkib uzaqlaşdı.

- Elçilərimi gözlə.

Qaratel donub qalmışdı. Bilmirdi yuxu görür, yoxsa doğrudan da oğlana rast gəlib. O, xeyli Ələddinin arxasınca baxdı.

Artıq dan yeri ağarmışdı. Yfüqlər çəhrayı rəngə boyanmışdı. Səhər tezdən Kürün üstünə çöküb, gah yarığlara, gah da meşəyə doğru sürünən duman da yox olmuşdu. Daşqını hələ ötüb keçməyən Kürün suları ilə çiləkənlərdən atlarını Kürə tökən kənd cavanları aydınca görünürdü. Yaqut rəngli bir səhər başlayırdı.

- 3 -

Ələddin sözünə düz çıxdı. On gündən bəri gecəsi-gündüzü bir-birinə qarışan, qorxusundan gözüne yuxu getməyən Qaratelin həyəcanlı günləri qurtardı. Qızlar ona axır vaxtlar bir cür baxırdılar. Onu görə kimi qaş-gözlərini oynadır, fürsət düşəndə bir-birlərinə him-cim edirdilər. Əvvəlki kimi onunla açıq danışmırdılar. Elə bil nəyi isə gizlədir, hansı sirrinsə açılacağından qorxurdular. Qaratel başa düşürdü ki, qızlar ona daha əvvəlki kimi inanmır, o Novruz günü sahildə nəyinsə baş verdiyini düşünürdülər. "Allah, mənə ölüm ver, ağıma gələn dağlara-daşlara getsin. Əyər qızlardan biri ağzından söz qaçırsa, kənd arvadları, kənd camaatının hansını inandıracaqsan ki, heç nə olmayıb, mən gül kim tər-təmizəm". Qaratel bə'zən özü də özündən şübhələnirdi. Gecələr yerinə qor dolmuş kimi yata bilmir, səhərə kimi qıvrılırdı. Amma bir gün gördü ki, başda Ömər koxa bir dəstə kişi ilə onlara gəldi. Qız özünü itirdiyindən hər şeyi unudaraq eyvana çıxdı; özü də bilmədən qapıları açıb-örtdü, samovara od saldı. Sarı lüləli aftafaləyeni su ilə doldurub hazır qoydu. Donunun yaxasındakı muncuqlar, qızıl pullar cingildədi. Əslinə baxsan, Qaratelin ürəyi də, qəlbi də, bütün bədəni də cingildəyirdi. O, hiss etmişdi ki, qonaqlar xeyirliyə gəliblər.

Elçilər getdilər. Bir həftədən sonra qıza nişan gəldi. Bunu eşidən kənd qızları Qaratelin başına toplaşdılar, ondan şirinlik istədilər.

Qaratel yerə-göyə sığmırdı, hər yerdə:doqqazda, çəpərlərin töngəsində, Kürün sahilində, yarığların qaşında Ələddini görürdü. Evlərinin yanından bir başıpapaqlı keçəndə elə bilirdi ki, Ələddindi, ürəyi çırpınırdı. Boş vaxtlarda evdə oturub yanı işləməli dəsmal tikir, naxışlı corablar toxuyurdu. Xəyalında bunları Ələddinə bağışlayır, corabların bəzəyinə özü də heyran qalırdı. Getdikcə qız Ələddinə daha çox bağlanır, onun mərdliyinə heyran qalırdı. Bircə kəlmə söz demiş və sözünün üstündə də kişi kimi dayanmışdı.

Qaratel bu cür şirin xülyaların içində xumarlandığı vaxt, bu gün-sabah toy olacağını gözlədiyi anda qəfil acı xəbər eşitdi: Ələddin yox idi, onu vurmuşdular, onu öldürmüşdülər. Elə bil göy şaqqıldadı, dünyanın altı üstünə qarışdı, hər yana zülmət qaranlıq çökdü. Qaratel evdə iki gün bilmədi yerin altındadı, ya üstündə. İçəridən göynədi, xıslın-xıslın ağladı. Dəfnə gedə bilmədi. Bu yerlərdə adət deyildi. Nişanlı qızın camaatla birlikdə qəbiristanlığa getməyi görünməmiş iş idi. O, uzaqdan Çıraqlılar tərəfdən meyidin götürülməsinə, dəstənin qəbiristanlığa yaxınlaşmasına tamaşa etdi. Ağlayan arvadların üz-başlarını cırıb, sinələrini döyməsinə, dil deyib səs-səsə vermələrinə qulaq asdı. Xıslın-xıslın, hıçqıra-hıçqıra divara qısılib ağladı.

Bir gecə, Ələddinin qırxı çıxandan sonra, hamını yuxuya verib qəbiristanlığa yolladı; qorxu içində, vahimələ-nə-vahimələ-nə. O, nəinki gecə vaxtı, hətta günün-günorta çağı qəbiristanlıq tərəfə hərlənməkdən qorxardı, amma indi onu bir qüvvə çəkib aparırdı. Qaratel çala-çuxur qəbirlərin yanından ehtiyatla keçdi, dilinə kəlmeyi-şəhadət gətirdi. Hər şıqqılıtdan diksinə-diksinə ucqardakı qəbrə yaxınlaşdı. Bir neçə kərə "Bissimillah" dedi. Sonra baş daşına söykənib hıçqırdı. Əyilib qəbrin torpağını sıgalladı. Düz iki gün beləcə, gizləncə qəbiristanlığa gəldi. Yüncü gün baş daşına söykənib hıçqıranda gözlənilmədən yanında bir hənirti duydu. Diksindi. Qorxusundan yerindən tərpənə bilmədi. Mat-məttəl yanında çömbəltmə otmuş itə bənzər məxluqa baxdı. Yə'qin etdi ki, bu gələn şeytandı. Titrəyə-titrəyə bir-iki dəfə "Bissimillah" dedi. Sonra dili tutuldu. Kəlmələri bir-birinə qarışdırdı. İt bunları duymuş kimi qıza yaxınlaşdı. Astadan zingildəyib, sanki nəsə demək istədi. İtin zingiltisi qızı özünə gətirən kimi oldu. Dili əsə-əsə "Alan, Alan" dedi. İt adını eşidən kimi qulaqlarını şəkələdi və qızın əlini yalamağa başladı. Qaratel ehtiyatla əlini itin başına çəkdi. "Mənim Alanım, mənim Ələddinin Alanı", - deyə hıçqırdı.

O gündən Alan ilə dost oldular. Qaratel qəbiristanlığa gələndə Alanı orda görürdü. İt qızı gözləyirdi. Bu sirri dənənə kimi heç kəs bilmirdi. Dənən isə Ömər koxa qəbiristanlıqda peyda olmuşdu.

Düz bir həftə Ömər koxa qəbiristanlıq tərəfi dinşədi. Hər dəfə acı-acı ulayan Alanın səsinə eşidir və qovşurulurdu. Aradan bir həftə də keçdi. Bir səhər oğlunu yanına çağırırdı. Şamil içəri girdi. Qapının ağzında ayaqqabılarını çıxarıb cütlədi. Atasına ona yanında yer göstərdi. Şamil bardaş qurub gəbənin üstündə oturdu.

Ömər koxa gümüş dəstəkli qəlyanını tənbəki ilə doldurdu. Kibrit çəkib yandırdı, otağa ağ tüstü qatları laylandı.

- Gecələr qəbiristanlıq tərəfə fikir vermisenmi?

- Yox, necə bəyəm?

Kişi oğlunun təşfiq dolu baxışlarını üzündə hiss etdi.

- Qız uşağın qəbrinin üstündən əl çəkmir.

Aralığa sükut çökdü. Tüstü layları tavana qalxıb bürülüb-büküldü və birdən aşağı enib açıq pəncərədən sürünüb bayıra çıxdı.

- Fikrin nədir?

- Məsləhət səninkidir, ata.

Ömər koxa yenidən susdu. Harayasa uzaqlara getmiş fikirlərini cilovlayıb cəmləşdirdi. Kişinin səsi titrədi.

- Bilmirəm, qocalıqdandı, nədəndi, ay bala, sümüyüm yaman köyrəlib heç uzun saçlının ahına dözə bilmirəm.

- Neyləmək olar, ay ata, allahın işidir, bizdə nə taqsır var.

- Elə olmasına elədi, amma ah-naləyə ürəyim dözmür.

Şamil dinmədi. Atasına da susdu. Yenə tüstü layları tavana qalxdı.

- Gəlsənə son beşimiyizi evləndirək!

Şamil söhbətin bura gəlib çıxmasını gözləmədi. Diksinən kimi oldu.

- Çox fikirləşmişəm, oğul, o qız tanrının bizə göndərdiyi qismətdir. Bizim ocağın gəlini olmalıdır. Ələddindən sonra onun başqa qapıda gəlin olmasını ürəyim götürməz.

Şamil başını aşağı saldı. Əli ilə gəbənin ilgələrini didişdirdi. Ələddinin nişanlısını kiçik oğluna almağı heç ağlına belə gətirməmişdi. Qonum-qonşunun buna nə deyəcəyini, elə evdə arvad-uşağın bu işə necə baxacağını belə fikirləşməmişdi. Hələ qız evinin adamlarının da fikirlərini bilmək lazım idi. Qız heç, onu dilə tutmaq olardı, böyüklərin sözündən çıxmazdı. Elə gədənin özünü də bu işə razı salmaq lazım idi. Şamil əslində belə işlərə bir cür baxırdı. Nə çox idi kənddə gözəl-göyçək durna boğaz qızlar. Amma atasının da xasiyyətini bilirdi. Bir şeyi ölçüb-biçməmiş ortalığa söz atmazdı. Sözü də dedimi, geri durmazdı.

Ömər koxa elə bil oğlunun fikrindən keçənləri duydu.

- Sən əvvəlcə evdəkilərin ağzını ara. Sonra əl altından arvadlar gedib, qızı su yolunda, Kürdə tapıb fikrini öyrənsinlər. Özün də kişilərlə söhbət elə. İşə dağ eləyəndən sonra mənə deyərsən.

- Sən əvvəlcə evdəkilərin ağzını ara. Sonra əl altından arvadlar gedib, qızı su yolunda, Kürdə tapıb fikrini öyrənsinlər. Özün də kişilərlə söhbət elə. İşə dağ eləyəndən sonra mənə deyərsən.

Əgər xəmə-xom eləsələr, onlardan özüm danışaram. Sənin işin olmasın.

Şamil yerindən ağır durdu. Qapıya da ağır-ağır yaxınlaşdı. Bunlar kişinin gözündən yayınmadı və başa düşdü ki, oğlu ona bir şey deməsə də, bu iş ürəyindən deyil...

Neçə gündən sonra arvadlar Qarateli qəbrin üstündə tapdılar.

Həmişəki kimi axşamın ala-qaranlığında Alan da yanında, baş daşına söykənib hıçqırırdı. Onları görəndə hürkdü. Tez aralanmaq istədi. Amma Şamilin arvadı qolundan tutub saxladı.

- Özünü üzmə, qızım, olacağa çarə yoxdur. Görünür qismət bu imiş.

Qız hönkürdü.

- Mən fələyə nə etmişdim ki, murazımı gözümdə qoydu.

- Təkcə sənin ha murazını gözündə qoymadı. Elə hamımızın murazı gözündə qaldı. Sənə nə olub cavan qızsan. Qoy biz dərd çəkək ki, oğul itirdik.

- Mənim də tanrı nişanlımı əlimdən aldı.

- Sən mənim gəlinimsən. Elə Ömər baban da belə deyir. Səni yad qapısına qoymarıq. Əvvəl-axır öz qapımıza gələcəksən. Şükür allaha, nə olub, oğlumuzmu yoxdur!!!

Qızın göz yaşı qurudu. Başını qaldıraraq ala-qaranlıqda arvadın üzünə baxdı. Kəlağayısını irəli çəkdi. Onun fikrindən keçənləri başa düşdü və bir göz qırpmında qəbiristanlıqdan uzaqlaşdı. İşə Ömər koxa özü qarışmalı oldu. Onun sözünü yerə salmadılar.

Ömər koxa hamının gözündən yayınaraq tövləyə getdi. At onu görən kimi oxrandı. Sahibini imsilədi, ayağını yavaşca yerə döydü. Kişi əlini atın sağrısına çəkdi, yalını sığalladı. Sonra gözündən öpdü. At bu mehribanlıqdan sakitləşib lap quzuya döndü. O, həmişə atın yanında, axurda saxladığı yəhəri götürdü. Qolu ilə tozunu silib atın belinə qoydu. Gümüş sinəbəndini taxdı, qarınaltı qayıqlarını bağladı, yüyəni başına keçirdi. Bir də atın ətrafına dolandı. Kəhər elə bil harayasa gedəcəyini başa düşdü. Kişinin əli yalına, sağrısına dəyəndə bədəni səyridi. Ömər kişi atı sakitcə tövlədən çıxartdı. Tayaların arxasına keçdi. Oradan da çığırla Kürə doğru endi. Heç kəs onu görmədi. Camaatın başı toya qarışmışdı. Qara zurna zilə çəkirdi. Cavanlar dirə-döymə oynayırdılar.

Bu kənd cavanlarının qəribə xasiyyəti vardı. Axşamdan ala çatıları istağa qoyurdular. Səhər, gün xeyli qalxandan və zurnaçılar damın üstünə çıxıb səhər havasını çalandan sonra dəstə-dəstə gəlib xırman yerinə toplaşırdılar. Böyük dairə çəkirdilər. Sonra da haley gəlib beş-beş iki yerə bölünürdülər. Yalaq düzəldib ala çatıları ora qoyurdular. Oynayanlardan beş nəfəri həmin çatıların - dairənin üstündə dayanırdı, beş nəfəri isə dairəvi cızıqdan kənardə dayanırdı. Oyunun şərti belə idi: kənardə dayanan beş nəfər çalışırdı ki, dairənin içində dirələrin üstündə dayananlardan birinin ayağının altından çatını götürsün. Əgər götürə bilsələr, çatıları alır, dirələrin üstündə dayananları dairənin içinə salır və əllərindəki çatı ilə onları döyürdülər. O vaxta qədər ki, döyülənlərdən biri döyənlərdən birini dairənin içində təpiklə vura bilsin. Belə olanda oyun təzədən başlayırdı. Döyənlər dairənin içində dirələrin üstündə dayanır, döyülənlər isə onlara hücumə keçirdilər. Bu, adicə oyun deyildi, tamaşa idi. Doğrudan da kənd camaatı:

qocalar, cavanlar, gəlinlər, qızlar dövrə vurub tamaşa edirdilər. Qara zurna zilə çəkirdi.

Oyunçuları həm qara zurnanın səsi, həm də qız-gəlin baxışları pələngə döndərirdi. Bir də görürdün papaqlarını astar üzünə çevirib toza bulayır və iki nəfər dirə üstündə dayananlardan birinin üstünə düşürdü. Papaqla ağzının üstünə vurur, təpik atır, arxa tərəfə keçir və onu təntidib çatını əlindən almaq istəyirdilər. Ystü kəsilən adam həm özünü qorumalı, həm də arxadan gələn varsa, onu hiss etməli idi. O biri yoldaşlar da ağzi kəsiləni gözdən qoymurdular. Təpik, qışqırıq, ağziüstə dəyən və gözdən od çıxardan toza bulanmış astar papaqların şappıltısı bir-birinə qarışırdı. Bir də görürdün hücum edənlərdən biri pişik cəldliyi ilə meydanın ortasına girir və quş kim sıçrayıb ağzi kəsilən oyunçunun kürəyinə təpik vururdu. Onu ya yolda qabaqlayıb təpiklə vurur, ya da əldən çıxıb "düşməninən" cumulurdu. Kürəyinə təpik dəyən təngildəsə də, yıxılırmı, vuransa onun çiyininin üstə qalxıb kənara sıçrayırdı. Bu oyuna hər adam girişə bilməzdi...

Ömər koxanın həyatında düz iki gün idi toy vurulurdu. Axşamlar ismar olurdu, gündüzlər cıdır - dirə-döymə. Ömər koxa düz iki gün idi ki, bunlara tamaşa edirdi. Hər yerdə də gözləri ilə nəvəsi Ələddini axtarırdı. Onu cıdır çıxanlar, dirə-döymə oynayanlar arasında görməyəndə korun-koron qovşurulurdu. Nə qədər çalışsa da, nakam balasını unuda bilmirdi.

Dərəyə enəndə atı saxladı. Ayağını üzəngiyə qoyub yəhərə qalxmaq istədi və ömründə ilk dəfə bədəni ağırlıq elədi. Ata minə bilmədi. Kişini elə bil ildirəm vurdu. Başını atın böyrünə söykədi. At oxrandı, sonra qanrılıb dodaqlarını kişinin boynunda, sifətində gəzdirdi. Elə bil atın bu hərəkətindən kişi ürəkləndi. Başını qaldırıb ayağını üzəngiyə qoydu və cavanlıq illərində olduğu kimi sıçrayıb yəhərə qalxdı. Sahibini belində hiss edən kəhər kişnədi və cığırla birbaşa sahilə endi.

Kür coşmuşdu. Bu tərəfdə yarıq silələnmişdi, o biri tərəfdə isə meşəni ağzına almışdı. Ömər koxa sahilə çatanda özünü suya atmaq istəyən atın cilovunu dartdı və boynunu qanıraraq yarıqın qaşığı boyu ağaran cığıra saldı.

"Eh, gidi dünya, - deyər düşünməyə başladı. - Deyəsən köçümü sürürəm. Sümüklərim ağırlaşdı. Gör işin nə yeridi ki, atın belinə qalxa bilmirəm. Atın yalından yapışdı Kürü bir nəfəsə o üzə keçən Ömər koxa indi ayağını üzəngiyə güclə qoyur. Hanı at oynatdığım qarda, boranda?" Gəmi qayanın dikdirinə çıxanda atın cilovunu dartdı. Gözünü o taya - Qarayazıya zillədi. Meşə qalınlaşmışdı. İri qovaqlar baş-başa verib elə bil sahil boyu çəpər çəkmişdilər. Kür qol-budağa ayrılmışdı. Bu qolların bəziləri adaya çevrilmiş kiçik cələlərin başına dolanır, bəziləri buruluburula cələlərin üstündən aşır, bəziləri şütüyüb meşəyə axır, bəziləri də yarıqlara çırpılırdı. Ömər koxa xeyli uzaqlara, Qarayazının o tayında bozaran Ceyran çölün boz dağlarına, üfüqdə göyün üzünə səpələnmiş topa-topa ağ buludlara baxdı. Sonra nəzərlərini hərləyib Kürün üstünə yeriyən və sahilə sularla əlbəyaxa olan meşəyə baxdı. Kür yatağını xeyli dəyişmişdi. İndi Kürün vadisinə çevrilmiş yerlərdə çəmənlik vardı. Həmin yerlərdə mal-qara otlayar, at kişnəyər, buğa heykirərdi. Səhər tezdən, ya da axşamüstü marallar meşədən çıxıb sürü ilə Kürə, su içməyə gələrdilər. Nədənsə onların ayağı kəsilmişdi. Ömər koxa çoxdandı onları görmürdü. Gecələr də oturub ətrafı dinşəmişdi. Nə maral buğası heykirirdi, nə də düyələr mələşirdi. Amma çaqqal-tülkü vaqıltısından qulaq tutulurdu. Meşədəki cələdən azıb-tazıb gələn bu mürdər az qalırdı kəndin içinə dolsunlar. Kişinin xəyalından çox şeylər gəlib keçdi. Qarayazıdakı binələr, yaylağa qalxan üstü düyəli kənd arabaları, mal-qoyun sürüsü, ilxılar, at çapan, tüfəng atan neçə igidi yadına saldı. Qarayazıda binədə olan kənd camaatı yaylağa qalxmazdan əvvəl Gəmi qaya ilə üzə meşədə dayanardılar. Burada gəmi işləyirdi. Ömər koxa yadına saldı ki, həmin gəmi iri, nəhəng qovaq ağacından düzəldilmişdi. Düzəldilmişdi deyəndə, ağacı havaxtsa, kimsə kəsmiş, onun içini təknə kimi ovmuş, burun tərəfini nazıltmış, arxa tərəfini isə enli eləmişdi. Bu gəmi böyük və tutumlu idi. Onun içində iki-üç araba sürür, qoyun-quzu doldururdular. Gəmini on-on beş adam dartıb çay yuxarı aparır, orada girməyə gəmiçi uzun çəplə gəmini arxadan itələyirdi. Gəmi nə qədər ağır olsa da, şütüyüb suyun ortasına gəlirdi. Ömər koxa o günləri yada saldı. Özü gəmiyə oturub atın yalından yapışdığını və atını gəminin böyrü ilə qarşı sahilə çıxardığını xatırladı. Köksünü ötürdü. İllər Kürün suları kimi çoxdan axıb getmişdi, lap çoxdan.

O tayda Kürün qolu torpağı yarıb özünə yol açmışdı. İri, qollu-budaqlı, uca bir qovaq ağacı təkələnmişdi. Sular onun ətrafında burulur, ayaq tərəfdən qovağı yalayır. Ömər koxanın gözü bunu aldı. Sular ilan kimi qıvrılır, ağacın ətrafında burulur və ağacın kökü işləmiş torpağı yuyurdu. Qovaq bu həmlələrdən vahimələnmiş kimi titrəsə də, əyilmirdi. Elə bil boz-bulanıq sular bundan qəzəblənib ağacın kökünü qurd kimi eşirdi. Ağac titrədi, silkələndi və birdən yerindən oynamış dağ kimi nərləti ilə suya sərdi. Ömər koxa diksindi, at da ayağı ilə yeri eşib kişnədi. Sular qovağı bürüb-büküb qabağına aldı, fırlada-fırlada ortaya, Kürün dərin yerinə gətirdilər. Ömər koxa atın başını qanırdı və gəldiyi yolla geri qayıtdı. Heç yerə dönmədi, heç yerə qanılmadı. Birbaşa evlərinə gəldi. Atı tövləyə bağladı, yəhərini aldı.

Axşam sərinə düşmüşdü. Cavanlar xırmanı dövrələmişdilər. Zurnaçılar indi də oyun havası çalırtdılar. Oynayanlar qoşalaşmışdılar. Ömər koxa ayaq saxladı. Bir xeyli qol qaldıraraq süzən kələğayılı qızlara, çərkəzi paltarlı oğlanlara baxdı. Tez-tez şabaş verirdilər. Dəfçinin alına pul yapışdırıb qulağına nəsə deyirdilər. Dəfçi isə cəsa gəlib çomağı dəfə daha bərk vurub ucadan qışqırırdı: "Yaşasın oynayan qardaşınan", "Oynayanın nişanlısı sağ olsun".

Ömər koxa gülümsündü və nəzərə çarpmadan eyvana qalxıb otağına keçdi. Gəlini çağırırdı.

- A bala, tez elə, taxtın üstündə mənim yerimi sal.

Gəlin sürüşmüş yaşmağını yuxarı qaldırırdı və təəccüblə qayınatasına baxdı. Gözləri kişinin

gözlərinə sataşanda yenə səssizcə bayıra çıxdı. Yenicə yuyulmuş dümağ tuman-köynəklə geri qayıtdı. Ömər koxa gözaltı paltara baxdı.

- Aftafa-ləyən, isti su, bir də qayçı gətir.

Gəlin bu dəfə də heç nə demədi. Bayıra çıxmağı ilə geri qayıtmağı bir oldu. Elə bil hər şey əvvəlcədən hazır imiş.

Ləyəni ilıq su ilə doldurdu. Kişinin ayaqlarını soyundurdu. Suya salıb sabunladı. Barmaqlarını, topuğunu ovxaladı. Dizinə qədər tər-təmiz yudu. Sonra qayçıyı götürüb qayınatasının dırnaqlarını tutdu. Quruladı. Kişinin fikrindən keçənləri başa düşüb, sarı, iri lüləli aftafanı götürdü. Ömər koxa aşağı əyildi. Dəstəməz alırmış kimi qollarını dirsəyə qədər yudu. Gəlin su tökdü. Boynunu, üzünü, qırxıq başını da tər-təmiz yudu. Dəsmalla quruladı.

- Günün ağ olsun, qızım. İndi get paltarımı dəyişim.

Gəlin aftafa-ləyəni götürüb otaqdan çıxdı. Geri qayıdanda gördü ki, qayınatası yorğan-döşəkdə uzanıb.

- İndi get, Şamili yanıma çağır. Amma elə elə ki, heç kəs duyuq düşməsin.

Gəlin yenə aşağı sürüşmüş yaşmağını yuxarı çəkdi. Amma bu dəfə otaqdan çıxmazdən əvvəl qayınatasının üzünə baxdı. Gördü ki, kişi pəncərədən bayıra, çalıb-oynayanlara baxır.

Şamil içəri girəndə mat qaldı. Kişi dümağ köynəkdə, təmiz yorğan-döşəkdə uzanmışdı. Sinəsinə yayılmış uzun, ağ, pilə kimi saqqalı köynəyindən seçilmirdi. Şamil atasının ömründə günün bu vaxtı yorğan-döşəyə girməsini görməmişdi. Dinmədi. Gözlədi ki, atası gözlərini pəncərədən çəksin.

Ömər koxa yavaş-yavaş yönünü oğluna tərəf çevirdi.

- Gəldinmi, bala, yaxın otur.

Şamil yorğanın ucunu qaldırıb kişinin böyründə oturmaq istədi.

- Yox, bala, elə otur ki, gözüm səni görsün.

Şamil yerini dəyişdi və atası ilə üzbəüz oturdu.

Ömər koxa xeyli dinmədi. Gözünü tavanda, divarlarda gəzdirdi. Sonra oğlunun üzünə baxdı.

Şamil ömründə ilk dəfə onun gözündə yaş gördü. Təntidi. Kişi oğlunun kövrəldiyini başa düşdü.

- Toxtaq ol, bala, mən dövrənimi çoxdan sürmüşəm. Tay-tuşlar da çoxdan haqq dünyadadılar.

Tək qalmışam. Əslinə baxsan, mən bu dünyada ləngimışəm.

- Tək niyə olursan, ata!

- Mən nə dediyimi bilirəm, oğul, köçümü sürmək vaxtı yetişib.

- Bu nə sözdü, maşallah sənə nə olub?

- Sözümlü kəsmə. Bilirəm. Yuxumu da görmüşəm. Mən bir azdan, şər qarışanda haqq dünyasına qarışacam. Sənə iki vəsiyyətim var. Biri odur ki, mən öləndən sonra çalış, araya qan düşməsin.

Onsuz da dünya qana çalxalanır. Belə getsə, deyəsən, adamları bir-birinin üstünə qaldırıb üz-göz edəcəklər. Araya qırğın salacaqlar. Divan-dərəyə lotu-potular yığılıb, bala, ehtiyatlı olun. Bir-

birinizdən göz-qulaq olun. - Kişi nəfəsini dərdi. - İkinci vəsiyyətim də, odur ki, toyu yarımçıq qoymayın. Ta gəlin evə gələndək heç kəs bunu bilməməlidir. Dost var, düşmən var. Elə elə ki, mənəm ölümümə nə sevinən olsun, nə ağlayan.

- Ata!

Ömər koxa əlini yavaşca yuxarı qaldırıb oğlunun sözünü kəsdi.

- Di get, uşaqları bir-bir çağır halallaşım. Vaxtım az qalıb. Amma elə elə ki, heç kəs heç nə başa düşməsin.

Bir azdan kişinin yatdığı otağın qapısı açılıb-örtüldü. Ömər koxanın övladları, gəlinləri, nəvə-nəticələri babalarının yanına gəldilər, onun əlini öpsünlər. Qoca isə körpələrin başını tumarladı.

Hamı gedəndən sonra Şamilə qapını bağlatdı:

- Qaranlıq qarışmamışdan gedin, gəlini gətirin. Oğul, indi də zəhmət olmasa, yönümü qibləyə çevir.

Doğrudan da qaranlıq qarışanda Ömər koxa oğlu Şamilin gözü qabağında elə bil yuxuya getdi.

Şamil yorğan-döşəkdə yatan bu pilə saqqallı, bəyaz sifətli kişinin atasını, yoxsa müqəddəs bir məxluqmu olduğunu xeyli müddət ayırd edə bilmədi.

Bayırda, xırmanda isə lopaları yandırmışdılar. Bu lopaların işıqları pəncərə şüşələrindən

süzülərək rahat yuxuya gedən nurani qocanın sifətində, saqqalında oynayırdı. Zurna zilə çəkmişdi. Kənd gözəlləri, kənd cavanları qoşa-qoşa oynayırdılar. Dəfçinin səsi gəldi: "Sağ olsun, oynayanlar nişanlılarıyan!"

- 4 -

Qarateli sakitcə, səs-səmir salmadan, qaş-qabaqları turşumuş halda, burunlarını astaca çəkə-çəkə, kəlağaylarının ucu ilə gözlərini silə-silə gəlin otağına gətirdilər. Gərdəyin yanında oturdular. Qız xeyli başını qaldırmadan, heç nə düşünmədən eləcə oturdu. İçəri ala-qaranlıq idi. Otuzluq lampanın piltəsini aşağı çəkmişdilər. Bayırda da səs-səmir kəsilmişdi. Bircə otaqların qapısı astadan örtülüb-açılır, ev adamları ora-bura qaçırdılar.

Bunların heç biri Qarateli maraqlandırmırdı. Onun fikri uzaqlarda, Kür sahilində, Ələddinlə ilk görüşündə idi. Qız hər şeyi: hara gətirildiyini, qapını açıb kimin içəri girəcəyini belə unutmuşdu. Elə bil yuxuda idi. Heç nə onu maraqlandırmırdı. Birdən əli gərdəyə toxundu. İpək və atlasdan düzəldilmiş gərdəyin örtükləri xışıldadı. Qız diksindi, əvvəlcə ayağa durub qapıya doğru qaçmaq istədi. Sonra gərdəyin dalında heç kəsin olmadığını yəqin edib, qorxa-qorxa astaca addımlarla geri qayıtdı. Təfərrinlə ipək qumaş pərdələrin əhatə etdiyi təmiz yorğan-döşəyə, qızların üz ağını bilmək və qapıda pusquda dayanan yengəyə, səhəri isə qonum-qonşulara göstərmək üçün döşək üstə salınan ağ mələfəyə baxdı. Ona elə gəldi ki, gərdək çoxdan hazırlanmışdı, lap çoxdan. Bu gərdək Ələddinin gərdəyi idi. Ələddin Qarateli bu gərdəyin arxasında görməli idi. Qız havalanan kimi oldu. Gərdəyə yaxınlaşıb ipək, qumaş pərdələri, təmiz yorğan-döşəyi, qu tükündən düzəldilmiş iri yastığı qucaqlayıb öpməyə başladı. Elə bil Ələddinin qoxusunu bunlardan almaq istədi. O özünü unutmuşdu. Gah hıçqırır ağlayır, gah da məst olmuş kimi gülümsünürdü. "Məni niyə tək qoyub getdin, dərdin alım. Sənə kim qıydı, sənə kim əl qaldırdı, a gözlərinə qurban olum. Sənki heç kəsə bir pislik eləməmişdin, bir adamın itinə, toyuğuna daş atmamışdın. Yenicə muraz üstündə idin. Dilim də gəlmir ki, səni vurana qarğış eləyim. Tanrı özü bilən yaxşıdır. Ey yeri göyü yaradan, qurtar mənim bu nakam qəlbimi bələdan". Qız yenidən hıçqırdı və ona elə gəldi ki, onun dərdinə şərik olanlar səsində səs verib ağlaşma qurublar. Astadan dil deyib hönkürüşürdülər. Qız şəkəndi. Gərdəyin dalından çıxıb qonşu otağı dinşədi. Doğrudan da ağlaşırdılar. "Bu nə idi? Toyla yas bir-birinəmi qarışmışdı?". Qız qulaq kəsildi. Arada uşaqların "Baba, Ömər baba" deyib hönkürtülərini eşitdi. Başa düşdü ki, açıb ağartmasalar da, evdə yas var. Ölən - evin kötüyü, elin-günün ağsaqqalı o nurani kişi idi. Qaratel xəyallardan, şirin arzulardan ayılan kimi oldu. Elə bil onu bürümüş tüstü-dumanı qovurmuş kimi başını silkələdi. Duvağı üzündən götürüb atdı. Bilmədi neyləsin. Bir xeyli beləcə ildırım vurmuş kimi oturdu. "El-oba buna nə deyəcək? Kənd arasında arvadlar, qız-gəlinlər onu görəndə vahimə içində geri çəkilməyəcəklərmi? Sabah-sabah bu uğursuz qara daban hardan qabağımıza çıxdı, deməyəcəklərmi? Həmişə onu Kür qırağına suya çağırın, toy-düyünə aparın qızlar onu görəndə gözdən yayınmağa çalışmayacaqlarmı? Balaca da, böyük də qaçın, qara daban gəlir, deməyəcəklərmi? Bəlkə elə doğrudan da qara dabanam? Toy olmamış nişanlım öldürüldü. Yasın birindən çıxmamış o biri başladı. Mən evə ayaq basan kimi bu kişi rəhmətə getdi. Bu, qara dabanlıq deyil, bəs nədir? Haraya ayaq basıram bədbəxtlik gətirirəm. Görünür, tanrı özü mənə qarğış eləyib. Yüz min təbib neyləyər bir tanrı qarğımışa?".

Qaratel yavaşca ayağa durdu. Evdəkilərin başının qarışdığını görüb dal qapıdan eyvana çıxdı. Nəzərə çarpmadan hasarın dibinə endi, sinə-sinə darvazaya yaxınlaşdı, açıq qapıdan bayıra çıxdı. Alanın çəpərin yanında şöngüyüb oturduğunu görmədi. Nəfəsi tıxana-tıxana birbaş Kürün sahilinə, hündür yarığana doğru getdi. Ancaq burda ayaq saxlayıb nəfəsini dərdi.

Kür yenə əvvəlki kimi qijildəyib axırdı. O taydakı meşə aylı gecədə mürgüləyirdi. Suyun ortasındakı adacıqlar, cələlər elə bil yuxuya getmişdi. Gündüzlər qaynayıb-qarışan haylı-haraylı Kür vadisi elə bil dincəlib nəfəs alırdı. Arabir yarığınların harasındasa özünə məskən salmış bayquşların səsi eşidilirdi.

Qaratel ciyərləri dolusu nəfəs aldı və elə bu vaxt Alanı gördü. İt Qaratəldən bir-iki addım aralıda biləklərinin üstünə uzanıb zingildəyirdi. Qaratel aşağı əyilib itin başını sinəsinə sıxdı. Onun gözlərinə baxdı. Heyvanın qonur gözlərindəki məhsunluğu ay işığında aydınca gördü. "Deyəsən

təkcə sən məndən qaçmayacaqsan, Alan? Məni son mənzilə də sən yola salacaqsan". İt bu mehriban səsdən rıqqətə gəldi. Bir az da irəli sürünüb zingiltisini artırdı. Qaratel itin gözlərindən öpüb qamətini düzəltdi. Ətrafı dinşədi. Hər şey zümzümə edirdi. Təbiətin bu gözəlliyini Qaratel yalnız bircə anlığına duydu. "Mənə bunları çoxmu gördün, ey yeri-göyü yaradan Tanrı?" deyib gözlərini yumdu. Alan özünə gələnə qədər qız yoxa çıxdı. İt yarğanın dibində şappılı eşitdi və özünü Kürə atdı. Bir azdan yarğanın aşağı tərəfindən Qarateli sürüyüb sahilə çıxartdı. Çınqıl daşların üstünə uzatdı. Dan yeri qızarana qədər qızın başına fırlandı. Başdan-ayağa, ayaqdan-başa dönə-dönə imsilədi, üz-gözünü, saçını, əllərini yaladı. Nəfəsini sinəsinə verdi. Elə bildi ki, bu nəvazişləri ilə qızı ayağa qaldıracaq. Ancaq dan yeri qızarıanda ehtiyatla burnunu Qaratelin üzünə yaxınlaşdırdı və diksinib geri atıldı. Qızın bədəni bumbuz idi. Alan ağzını göyə tutub oyanmaqda olan təbiəti elə bil köməyə çağırırdı. Meşələrə, cələlərə, yarğanlara, dərələrə, dağlara, axar sulara, çox nakamları qurban aparan Kürə haray saldı. Acı-acı uladı.

IY fəsil

- 1 -

Qəza mərkəzindəki müəllimlər seminariyasını yenicə bitirən Mürsəli Qaymaqlı kəndinə işləməyə göndərildilər. O iki gün yol gözlədikdən sonra Tiflisə doğru gedən bir faytonla Şıxlı kəndinə yola düşdü, ordan da bir at tapıb Qaymaqlıya gəldi. Kəndin ortasındakı ikimərtəbəli məktəb binasında ona balaca bir otaq verdilər. Mürsəl yorğan-döşəyini pilləkənin üst tərəfindəki otağın küncünə yıxdı, gecələr üstü naxışlı taxta çemodanını başının altına qoyub yatdı. Məktəbin ikicə müəllimi var idi. Biri Qori müəllimlər seminariyasını bitirmişdi. O da ailəsi ilə birlikdə alt mərtəbədə olurdu. Məktəb 20-ci illərin əvvəlində tutulub harayasa aparılmış Ömər koxanın evində yerləşdirilmişdi. İri otaqları süzüb irəli çıxan geniş, başabaş eyvanı var idi. Kənd ətəyi kiçik təpələrlə örtülən iki dağın ortasında yerləşmişdi. Evləri, həyətləri ortadan bölən yeganə yolun bir ucu dərəyə enib aşağıdakı kəndə, o biri ucu isə yuxarıdakı şənliyə gedirdi. Çəpərlərin, həyətlərin, təpəlikdəki məhəllələrin yanından ötən cığırılar kəndin ortasındakı iri yolla birləşirdi. Deyəsən, kəndin torpağı dəmyə idi. Qapılarda bağ-bağça yox idi. Məktəbin eyvanından baxanda evlərin həyə-t-bacası, qapı-pəncərəsi, evə girib çıxan arvad-uşaq aydınca görünürdü.

Mürsəl bir həftə qəribsədi; yaman qəribsədi. Nə uşaqlara alışı bildi, nə də məktəbə. Ancaq sonradan hər şeyə isinişdi. Eyvanın küncündə dayanıb səhər-axşam kəndə tamaşa etdi. Gördü ki, səhər tezdən də, axşam üstü də obanın yuxarı başından zurna səsi gəlir. Zurnaçılar şövk ilə havadan havaya keçir, gah dəmdə çalır, gah da zilə çəkirdilər. Dəfin sümüyə düşən ahəngdar tappılısı getdikcə güclənir, evlərin üstünə yayılır, hələ bəlkə qonşu kəndlərə də gedib çıxırdı. Mürsəl elə bildi ki, kənddə toy var, kimisə evləndirirlər. Onun ürəyi atlandı, az qaldı eyvandan düşüb məclisə getsin. Axı o, ömründə kənd toyu görməmişdi. Ancaq sonradan öyrəndi ki, bu dəstə zurnaçı Hümmətin dəstəsidir. Onlar havacad öyrənirdilər. Ertəsi günü kəndin aşağı tərəfindən də toy səsi gəldi. Bu da Dursunun dəstəsi idi. Onlar da yeni oyun havaları öyrənirdilər. Mürsəl başa düşdü ki, kənddə iki dəstə zurnaçı var. Onlar bir-birinin bəhsinə yeni havalər çalır, səhər-axşam kənd cavanlarının, qız-gəlinin ürəyini atlandırırdılar.

Bir gün səhər "uçitel" onu aşağı çağırırdı.

- Gəl bir tikə çörək yeyək, - dedi. Mürsəl getmək istəmədi "toxam" dedi. Uçitel bilirdi ki, Mürsəl ac qalmır. Danışmışdılar, hər səhər ona isti çörək, süd, qaymaq gətirirdilər.

Uçitel onun qolundan yapışıb evə apardı. Süfrə hazır idi. Ağ samovar astadan zümzümə edir, tər-təmiz silinmiş stəkan-nəlbəki parıldayırdı.

Uçitel Mürsəlin ciblərinin düyməsi parıldayan köynəyinə, çiyin qayıısına və enli kəmərinə baxdı. Onun üzünə yenicə ülgüc dəymişdi. Telini yana daramışdı. Gözləri həm utancaqlıq, həm də mehribanlıqla dolu idi.

Stəkanlara qənd saldılar. Salma çayla pendir-çörək yeməyə başladılar. Mürsəl neçə gündən bəri ürəyində dolandırdığı və öyrənmək istədiyini məsələlərdən söz açdı.

- Müəllim, heç bilmirəm sizə necə müraciət edim?

- Hamı uçitel deyir, sən də de.

- Bu kəndin nə qəribə adətləri var.

Uçitel çayına ara verib gülümsündü.

- Sən bu kəndin qız-gəlininin suya getməyini görmüsənmi? Yox. Onda səhər tezdən xoruzun ilk banı yuxudan dur, eyvana çıx və tamaşa elə. Onda görəcəksən ki, kəndin qarıları, gəlinləri və sənəyi yerdən güclə qaldıra bilən qızları qatarlaşıb yola səpələnir və kəndin kənarındakı dərəyə - İncə çayının sahilinə enirlər. Dərənin dərinliyi yarım verstdən çoxdur. Arvadlar gün doğana qədər 2-3 dəfə bu dərəyə enib evlərinə su gətirirlər. Kənd dəmyədədir. Özündə su yoxdur. Amma məsələ onda deyil. Kəndin arvadları suya getməzdən əvvəl yaxtanlarını, çemodanlarını açıb təzə ipək qumaş paltarlarını geyirlər. Bilərziklərini, sırğalarını taxırlar. Əziz bir şey kimi saxladıqları saç yağı ilə tellərini sığallayıb bururlar. Sonradan ətirlənib kəlağaylarını örtürlər. Sənəyi götürüb bayıra çıxmazdan əvvəl divardan asdıqları balaca güzgünün qabağında bir də fırlanır, bellərindəki gümüş kəmərə bir də baxırlar. Bax, qəribəlik burasıdadı. Axı niyə suya gedəndə onlar bu cür bəzənib-düzənirlər? - Kişi sözünə ara verdi. Çayları təzələdi və gözündən gülərək söhbətinə davam elədi. - Hə, Mürsəl müəllim, kəndin bir adəti də var. O da zümzümədir.

- Nə?

- Zümzümə, qımqımı. Bu kəndə zümzüməli, qımqımılı kənd deyirlər. Kəndə təzə bir adam gələn kimi ona şe'r qoşurlar. Ertəsi günü bütün gəlinlər-qızlar bu şe'ri dodaqaltı qımqımı kimi oxuyur və kəndə bir zümzümə yayılır. Elə bil yaz fəsli meşədə böcəklər vızıldaşır, arabir də bülbül şaqqanaq çəkir. Qəribə-qəribə sözlər tapırlar. Məsələn, "Boy-boy, arvadın ölsün, səni dul qalasan, ay gədə, ay gədə".

Hələ sənə şe'r qoşmayıblar?! Qoşmamış olmazlar. Amma özünü gözlə. Allah göstərməsin, dilədişə düşsən, axırı yaxşı olmaz. - Söhbəti zarafatla başlayan Uçitel ciddiyyətlə qurtardı. - Bu kəndin qız-gəlinləri deyib-gülən, adama sataşandılar. Kişiləri isə yaman əzazildi.

Ertəsi gün Mürsəl xoruzun ilk banı pencəyini çiyinə salıb eyvana çıxdı və gördü ki, cığırlardan, əyri-üyrü dar yollardan qatarlaşıb gələn qız-gəlin mərkəzi yolda birləşib Uçitelin dediyi dərə ilə çaya enirlər. Onların pıçiltısı və qəhqəhəsi kəndə yayılır. Mürsəl elə bil sehrli bir aləmə düşmüşdü.

- 2 -

Bir gün Mürsəl məktəbin xəritə, qlobus və köhnə kitablar yığılmış basırıq otağından bir qrammofon tapdı. Görünür, ev sahibi Ömər Koxanın imiş. Onu götürüb tozunu sildi, trubasını təmizlədi. İki də köhnə, lap köhnə, çalınmaqdan üzləri cızıq-cızıq olmuş val tapdı. Tələsik qrammofonun dəstəyini hərlədi, iynəni keçirib oxutmağa başladı. Cabbar Qaryağdı oğlunun, Keçəçi oğlu İslamın səsi otağı bürüdü. Mürsəl sevincindən bilmirdi neyləsin. O balaca bir qabaq stolu tapıb eyvanın küncünə qoydu. Qrammofonu stolun üstündə rahatladı. Səs borusunun ağzını yola tərəf çevirdi. Suyu gedən və zümzümə edən qız-gəlinlərin gurlaşdığı vaxt dəstəyi fırlayıb qrammofonu oxutdu. Yoldakılar bir anlığına dayanıb, məktəbin eyvanına tərəf boylandılar, qrammofona qulaq asdılar və dirəyə söykənib onlara tamaşa edən Mürsələ baxdılar. Sonra şaqqanaq çəkib, gülə-gülə yollarına davam etdilər. Ertəsi günü bütün kənd zümzüməyə qərq oldu. Mürsəlin adı qızların qımqımısına düşdü. O gündən kəndin bir nəğməsi də artdı. Səhər-axşam zurnaçılar qoşalaşdılar, gündüzlər qız-gəlin zümzümə etdi, qrammofon da məktəbin eyvanında oxudu. Mürsəl qız-gəlinləri qrammofonla suya yola salıb qarşılıyır, dərəcə gələn uşaqları isə elə bil bu mahnılarla salamlayırdı. O artıq hər şeyə öyrənmiş, kəndin adətlərinə qaynayıb qarışmış və özü də zümzümə edən kənd böcəklərinin birinə çevrilmişdi.

Uçitel bunlara göz qoyurdu. Mürsəlin uşaqlarla mehribanlığından, gözəl dərəcə deməyindən xoşu gəlirdi. İnanırdı ki, ondan yaxşı müəllim olacaq. Bir gün Mürsəl onun yanına gəldi:

- Gəlsənə xeyirxah bir iş görək?! Deyəsən, bu kəndin camaatı heç ömürlərində teatr görməyiblər, onlara bir tamaşa hazırlayaq.

Uçitel azacıq fikrə getdi. Sonra gözlərini ondan cavab gözləyən Mürsəlin üzünə zillədi.

- Fikrin çox gözəldi, amma iki adamla nə tamaşa göstərmək olar?

- Onu da fikirləşmişəm. Qonşu kəndlərin müəllimlərini də yığarıq. Cümə günləri bir yerdə məşq edərik.

Uçitelin ürəyi atlandı. Qori müəllimlər seminariyasını qurtardıqdan sonra ucqar bir dağ kəndinə göndərildiyini xatırladı. Onda cavan idi, lap cavan. Hələ evlənməmişdi. O da Mürsəl kimi bir yerdə otura bilmir, kənddə indiyə qədər heç kəsin ağına gəlməyən yeni işlər görmək istəyirdi. Gah uşaqlara şərqi öyrədir, divarlarını his basmış ikiotaqlı məktəb binasının küncündə tələbələrinə nağıllar danışır. Uçitel o zaman kənd camaatına tamaşa göstərməyi çox arzulamışdı. Amma tək əldən səs çıxmamışdı. Bir də kəndin ağsaqqalları ona göz ağırtısı vermişdilər ki, "Camaatla işin yoxdur. Müəllim babasan, get öz işinlə məşğul ol. Allahına da şükür elə ki, uşaqlarını məktəbə göndərən var". Əslində məktəbin bir elə məktəbliyi də yox idi. Mart ayı gələn kimi kənd binəyə köçür, ordan da yaylağa qalxırdı. Uşaqlar da ata-anaları ilə gedirdi. Aprel ayından məktəb bağlanır, bir də soyuqlar düşəndə beş-on uşaq dərəcə gəlirdi. İndi Uçitel Mürsəlin timsalında öz gəncliyini gördü, cavanlığını xatırladı və ötən illərə qayıtdı. Qəlbində yatmış olan duyğular birdən-birə oyandı, Mürsəli sinəsinə basıb bərk-bərk qucaqladı.

- Günü sabahdan işə başlayaq. Qonşu kəndin müəllimlərini çağırıb razı salmaq mənim boynuma. Onlardan narahat olma. Sözümlü yerə salmazlar. Çoxuna dərs demişəm, mənim tələbələrimdir. Hansı əsəri hazırlayaq?

- "Hacı Qənbəri".

Razılaşdılar. Düz iki ay məşq etdilər. Nəhayət, tamaşanı göstərməyin vaxtı çatdı. Məktəbin böyründəki Ömər Koxadan qalma samanlığı tər-təmiz süpürdülər. Mürsəlin göstərişi ilə uşaqlar evlərindən kilim gətirdilər. Dirəklərə ip bağlayıb pərdə kimi asdılar. Qoyun yunundan özlərinə saqqal düzəldilər. Teatrda iştirak edəcək cavanlara hisdən biç çəkildilər. Paltarlarını dəyişdirdilər. Elə etdilər ki, heç kəs onları tanımadı. Mürsəl Hacı Qənbəri oynayırdı. Qoyun yunundan düzəldilmiş uzun ağ saqqalı var idi. Çuxa arxalığı geyinmişdi. Hər şey hazır olduqdan və samanlıq kənd camaatı ilə dolduqdan sonra Mürsəl "səhnə arxasına" keçdi və gözlərinə inanmadı. Gördü ki, kəndin hörmətli adamları: şura sədri, firqə özək katibi və bir-iki ağsaqqal pərdənin arxasında "səhnə"də stul qoyub əyləşiblər. Mürsəl təəccüb və maraqla soruşdu:

- Burda niyə oturmusunuz?

- Biz həmişə yuxarı başda otururuq, müəllim.

Mürsəl cavab verməmişdən əvvəl azacıq fikirləşdi və çıxış yolu tapmış kimi sevindi.

- Burda sizə rahatlıq verməyəcəyik. O yana-bu yana qaçdıqca toz-torpaq havaya qalxacaq. Bu saat uşaqlara deyərəm stullarınızı kilimin o üzünə keçirər, yenə yuxarı başda qabaqda əyləşərsiniz.

Azacıq tərəddüddən sonra razılaşdılar. Tamaşa başladı. Hadisələrin o yeri gəldi ki, Hacı Qənbərin evində qonaqlıqdı, dəryada baraması batmış və başına hava gəlmiş Hacını sakitləşdirmək üçün Əşrəf məclis düzəltdi. Bu məclisdə aşıq da çalıb oxumalı idi. Tələbələrdən birinə güc-bəla ilə sazda bir-iki hava çalmağı öyrətmişdilər.

Həmin tələbə səhnədə sazını köynəkdən çıxarıb simləri cingildətdi və nəsə yalan-yanlış bir hava çaldı. Elə bu vaxt camaatın içindən bir səs gəldi: "Anasının balası, elə çalıb oxumazlar". Bu sözləri deyən uca boylu, buxara papaqlı, bənövşəyi şiviyotdan köynək və qəlifə şalvar geymiş uzunboğaz çəkməli cavan bir oğlan idi. Onun belində sallamalı gümüş kəmər və çiyində saz var idi. Mürsəl gördü ki, o birbaşa səhnəyə gəlir. Doğrudan da o, səhnəyə gəldi, dərhal da sazı sinəsinə basdı. Yanıqlı-yanıqlı "Yanıq Kərəm" havasını çaldı. Sonra da zil səslə oxumağa başladı. İçəridəkilər cıncıqlarını çəkmədən lal sükutla kişiyə qulaq asdılar. Bunu hiss edən aşıq havanı-havaya calayaraq, ara vermədən sazı da, səsini də zilə çəkdi. Hava isti idi. Səhnədəkiləri tər yuyub aparırdı. Mürsəl suyun içində idi. O bir az səbr elədi və gördü ki, aşıq oxuyub qurtarana oxşamır. Camaat da heyranlıqla ona qulaq asırdı; elə bilirdilər ki, tamaşa elə budur. Vaxt isə keçirdi. Birdən Mürsəlin ağına bir fikir gəldi: nökrə Cəbini yanına çağırırdı. Onun qulağına nə isə pıçıldayıb ayağa durdu. Əlindəki çəliklə Cəbini budarladı.

- Mənim gəmin dəryada qərqlə olub, baramalarım batıb, siz isə burda kef məclisi düzəldibsiniz, köpək uşağı!

Cəbi isə qışqırmağa başladı.

- Ay camaat, Hacının yenə dəliliyi tutdu, qaçın! - Özünü aşığın üstünə salıb səhnədən camaatın içinə itələdi. Hacının çəliyinin bir-ikisi də ona dəydi. Camaat gülüb özünə gələnədək tamaşanı

davam etdirdilər.

Ertəsi gün kənd zümzümə içində axşamkı tamaşadan danışır, məktəbin yanından keçənlər ayaq saxlayıb gözaltı Mürsəl müəllimə baxır və bəziləri də yaxınlaşıb soruşurdular:

- A müəllim, bizə yenə teatr göstərəcəksizmi?
- Göstərəcəyik. İndi də sizə "Arşın mal alanı" hazırlayırıq.
- Məni yenə çəliklə döyəcəksənmi?

Bunu deyən aşıq idi. Mürsəl geri dönüb onu qucaqladı.

- Biz istidən ölürdük, sənə havanı havaya calayıb oxuyurdun. Bə səni səhnədən necə uzaqlaşdırmalı idim.

- 3 -

Kənddə savadsızlığın ləğvinə başlamışdılar. Qəza maarif şö'bəsindən təliqə gəlmişdi: gecə kursları açmaq və savadsız kənd camaatını oraya toplayıb, yazı-pozu öyrətmək. Təliqəni aldıqdan sonra Uçitellə Mürsəl xeyli məsləhətləşdilər.

- Kişiləri kurslara gətirmək və onlara yazı-pozu öyrətmək asandır. Ancaq qadınların məktəbə gəlməsi müşkül işdir, - deyə Uçitel dilləndi. - Hökumətin bu qərarı lap vaxtında verilib: "Ölkədə bir nəfər də olsun, savadsız qalmamalıdır". Yaxşıdır, amma görək bunu necə həyata keçirəcəyik. Görək kənd ağsaqqalları ilə, hökumət nümayəndələri ilə məsləhətləşib bir yol tapaq.

Mürsəl zəhnində nə isə axtarırmış kimi fikrə getdi və onun yanına oxumağa məktub gətirənləri xatırladı. Dustağı, qərblə qohumları, əsgəriyə gedənləri olanlar aldıqları məktubları əziz bir şey kimi qoyunlarında gizlədir və utana-utana Mürsəlin yanına gəlirdilər.

- A, müəllim, üzüm də səndən qara bizim uşaq dustaqlıqdan kağız yollayıb. Bir oxuyun görək nə yazıb?

Mürsəl ata hənirtisi ilə isinmiş məktubu alıb o üz-bu üzünə baxır, sonra zərfi açır və hiss edirdi ki, dustaq qalada bu məktubu kiməsə yazdırmışdı. Gələn məktubların hamısı eyni sözlərlə başlayırdı: "Əvvəla qəlbimin ən dərin guşəsində bəslədiyim salamları səbə nəsiminə qataraq sizlərə göndərirəm". Lap axırda isə məktub yazan öz təşəkkürünü bu sözlərlə bitirirdi: "Sağ olsun bu kağızı oxuyan və qulaq asanlar". Mürsəl başa düşürdü ki, kənddə savadlı adam yoxdu, kimisə axtarıb tapmalı və ona oxutdurmalı idilər. Arvad-uşağın maraqdan bağı çatlayır, orada yazılanları bilmək istəyirdilər. Amma abır-həyalarına qısılaraq kişiləri məktubla bərabər məktəbə, müəllimlərin yanına göndərirdilər. Evdə oxuyan uşaqları olsa da, onlara inanmırdılar. Məktub yazan da, məktub alan da bunları yaxşı bilirdi. Ona görə də mütləq yazının sonunda "Sağ olsun bu məktubu oxuyan" sözlərini qeyd edirdilər. Mürsəl xeyli fikirdən sonra, - "Uçitel, - dedi - olmazmı, uşaqlara tapşırıq analarının, bacılarının, bibi və xalalarının əlindən tutub məktəbə gətirsinlər".

- Ağıllı fikirdi.

Bu cür təliqədən kənd şura sədrinə və firqə özək katibinə də göndərmişdilər.

Məktəbdə gecə kursları açıldı. Kişilərə Mürsəl, arvadlara isə Uçitel dərs deməyə başladı. Onlara dəftər, qələm payladılar, düz bir həftə qələmi necə tutmağı öyrətdilər, sonra isə hərflərə keçdilər. Uçitelin sinfində Zöhrə adlı bir gəlin də var idi. O hər axşam, məktəbə gəlməzdən əvvəl, ipək paltar geyinər, təzə ayaqqabısını çıxardar, qoşa hörüklərini kürəyinə atar, yanaqlarında qıvrılan saçını burub, yaşıl yelənli ağ kəlağayısını örtərdi. Sonra qara məxmərin üstünə tikilmiş üç qatar qızıl butalarını başına bağlardı. Kəlağayını gözünün üstünə endirər və elə edərdi ki, qızıllar görünməsin. Gəlin elə bil təzə eşqə düşmüşdü.

Sığıllanmaqdan doymurdu. Onun özü sinfə girməzdən əvvəl ətrinin qoxusu otağa dolardı.

Mürsəl qonşu otaqda hisli çirağın solğun işığında kişilərə dərs keçirdi. O, tez-tez dayanır, aşağıya əyilir, kobudlaşmış barmaqların güclə tutduğu qələmi düzəldir və göstəriş verirdi. Zöhrə o, aşağı əyildikdə göz altından oğrunca ona baxırdı. Sonra pul kimi qızarıb başını dəftərin üstünə əyirdi. Gəlinin bu hərəkətləri Uçitelin gözündən qaçmamışdı.

Məşğələ qurtardıqdan sonra hamı ayağa durur, qaranlıq gecələrdə əllərinə götürdükləri şaxtaçı çirağına bənzər lampaları işıldada-işıldada kənd yollarına səpələnirdilər. Elə bil iri, titrəşən yarpız böcəkləri doqqazlara, həyətlərə doluşurdu. Qəribə idi..., başqa vaxtlar zəncirdən açılmış

kənd itləri doqqazda bir qaraltı görəni kimi atılıb hücumu keçir, az qalırdı qabaqdakını süpürləyib basmarlasınlar. Amma yanan çıraqları görəni kimi qaçıb çəpərin böyrünə qısıılır və qorxudan zingildəyirdilər. Mürsəl isə adəti üzrə gediş-gəliş kəsilib kənd tamam sakitləşənə qədər eyvanda qrammofon oxutdurardı.

Beş-on gündən sonra kəndi yeni bir zümzümə bürüdü. Həyət-bacalarda, çay qırağında, doqqazlarda qımqımı üstündə yeni mahnı oxumağa başladılar. Bu zümzümə və qımqımılarda tez-tez Zöhrənin, Mürsəlin adı çəkilirdi. Zöhrə bu işlərin nə ilə qurtaracağını bəlkə də əvvəlcədən hiss edirdi, amma qəlbində cücrən və yaz bənövşəsi kimi boynu bükük olan hissini qarşısını ala bilmirdi. Sümüyü çaxnaşsa da, özünü bilməməzliyə qoyurdu. Mürsəlin isə heç nədən xəbəri yox idi.

Uçitel də yaman təşvişdə idi. Aylar, günlər dolaşdı. Gecə kursları qurtardı, arvadlar kişilər hıqqana-hıqqana yazıb oxumağa başladılar.

- 4 -

Məktəbin həyətidə bir dəstə atlı dayandı. Qabaqdakı kəhərin belində əyləşən kişi cilovu çəkdi, sonra qamçısını çərkəzi yəhərin üstündən aşırıb yanpörtü oturdu. Onun uzunboğaz çəkməsi azca palçığa bulaşmışdı. Əynində qalife şalvar və yarımkürk var idi. Geyimindən hərbi adama oxşayırdı. O, əlini cibinə salıb qızıl papiros qutusunu çıxartdı, qapağını açıb iri cığala kağızı götürdü. Saçaqlı sarı tütündən arasına doldurub papiros bükdü. Zoğal müşdüyünə taxıb yandırdı. Tüstü-duman içində gözlərini qıyıb məktəbin ikinci mərtəbəsinə baxdı. Mürsəl eyvanda dayanmışdı. O, elə bil həyətdəkiləri görmürdü. Kəndin üstündəki təpəliklərə, göy üzündə laylanmış ağ buludlara və üfüqlərin sonsuz əngəlliklərinə baxırdı. Yəhərdə qılçasını qılçasının üstünə aşırıb papiros çəkən kişi xeyli onun boy-buxununa tamaşa etdi. Oğlan şıvırtı kimi nazik, uca boylu idi. Yenicə qoyduğu və qalınlaşan bıığı sifətinə yaraşırıdı.

O, papirosunu son dəfə sümürüb kötüyü müştükdən çıxardı və üzünü Mürsələ tutdu.

- A bala, a müəllim, zəhmət olmasa bir aşağı düş, - dedi.

Mürsəl təəccüblənsə də, pilləkənləri endi. Atlı sıçrayıb yəhərdən düşdü. Dəstədən aralandılar.

- Oğul, səndən xoşum gəldi, yaxşı adama oxşayırsan. Ona görə də sənə qiymirəm. Sən bizim kəndin xasiyyətini yaxşı bilmirsən. Çox sözlü-gaplı kənddi. Əllərindən nə xəta desən, çıxıb bilər. Özünü bir az ağıllı apar.

- Mən nə eləyirəm ki?

- Sözümlü kəsmə!

Elə bil kişini birdən-birə dəyişdilər. Quyrğunun üstünə qalxıb fısıldayan ilana döndü.

- Qanacağın olsun, böyük danışanda kiçik qulaq asar. Hələ bu kənddə mənə cavab qaytaran olmayıb. Yadında saxla. Mənə Çarıq Əmrah deyərlər.

- Buyurun, sözünüzü deyib, qulaq asıram.

- Əvvəla, bu gündən o qrammofonu oxutma. Hardan almısan qoy yerinə!

- Burda nə var ki, musiqidi qulaq asırıq.

- Dedim ki, sözümlü kəsmə! - Kişinin əli belindəki xəncərin dəstəyinə uzandı. - Sən bizi nə hesab edirsən? Hər səhər eyvanda qrammofon oxutdurub suya gedən qız-gəlinə sataşırısan, biz də durub baxacayıq? Yoxsa uşağın biri bizi xoşqeyrət hesab edir? Ağır otur, batman gəl. Yoxsa iri tikəni qulağın boyda eləyərlər. Kənddəki zümzümələri eşitməmişən?

- Mən nə eləyim, mənə nə günahım var? Sizin kəndin adamları sazlı-sözlü camaatdı.

- Çalış adın o saza-sözə düşməsin, bildinmi? Bir də teatr-zad çıxartmaqdan əl çək. Bax, bu mənə axırıncı sözlərimdi. Eşitməsən, öz bəxtindən küs.

Uçitel atlıları görüb həyətdə çıxdı. Salam verdi. Və ehtiyatla soruşdu:

- Xeyirdimi, a Əmrah? Nə əcəb sizdən?

Əmrah dabanı üstə fırlayıb Uçitelə köntöy cavab verdi:

- Bu müəllim uşaqdır, ağılı bir şey kəsmir. Bəs sənə nə olub? Mən sözümlü dedim. İndi ona de ki, ağılı başına yığsın.

O, quş kimi sıçrayıb atın belinə qalxdı. Dəstə bir göz qırpımında məktəbdən uzaqlaşdı.

Uçitel gecə kurslarından və kəndə yayılan zümzümələrdən sonra səksəkəli idi. O, belə bir hadisənin olacağından qorxurdu. Mürsəlin xəbəri olmadan onu gözdən qoymur, duruşuna, oturuşuna fikir verirdi. Hətta bir-iki dəfə qəsdlənmişdi ki, onunla söhbət etsin, bəzi məsələləri ona başa salsın. Ancaq onun bir gənclik ehtirası ilə məktəbə vurulduğunu görəndə qəlbinə dəyməmişdi. İndi Əmrahın məktəbə gəlməsi onun sümüyünü çaxnaşdırmış və ürəyinə qorxu salmışdı. Mürsəl də çaşmış qalmışdı. Uçitel bu cavan oğlanın sir-sifətindəki qəzəb qarışıq kədəri, şaşqınlığı görüb onu acı düşüncələrdən ayırmaq istədi. Əvvəlcə özünə toxtaxlıq verib gülümsündü, sonra Mürsəlin qolundan yapışdı.

- Gəl içəri gedək, bala, yaman üşüdüm. Deyəsən, hava soyudu. Mina xalanın təzəcə dəmlədiyi samovar çayından bir-iki stəkan içib qızısaq. Ağzımıza bir-iki tikə çörək ala. Fikir eləmə. Belə sözləri çox eşitmişik və çox da eşidəcəyik.

Mürsəl özünə gəlməmiş Uçitel bir ata kimi onun qolundan yapışmış içəri apardı. Mürsəl sakitcə çayını içdi, iştəhası olmasa da, bir-iki tikə çörək kəsdi. Uçitel gördü ki, onun fikri uzaqlardadır, çox uzaqlarda. O nə isə düşünür, nəyi isə ölçüb-biçir və vəziyyəti aydınlaşdırmağa çalışırdı. O, isti məxməri çaydan bir stəkan da içib üzünü Uçitelə tutdu.

- Bəs nə olsun, onların qabağından qaçaq? Onlar meydanda at oynatsınlar, biz də durub baxaq? Bəlkə boynumuzu büküb qabaqlarında diz çökək?

Uçitel gülümsünüb əlini onun çiyinə qoydu.

- Tələsmə, oğlum, hər şeyin vaxtı var. Zorakılıqdan heç nə olmaz. Atalar deyib ki, saxla samanı, gələr zamanı.

- Zamanı çox gözləmək olmaz. Ona təkan vermək lazımdır. İnqilab yaratmaq lazımdır. Eşitməmiş olmasınız, dahilər deyib ki, inqilab zamanın əvəzçisidir. Zorakılıq olmasa, uşaq dünyaya gəlməz.

- Yarımçıq doğulan uşaq da çox yaşamaz: ya anadan olan kimi ölür, ya da ağıldan naqis olar. Təbiətin də, cəmiyyətin də öz əbədi və əzəli dəyişməz qanunları var. Yaz qışı, yay yazı, payız da yayı əvəz etdiyi kimi cəmiyyət də embrioloji mərhələlər keçməlidir. Əvvəlcə insanların zehində kamillik yaranmalı, təkamül yolunu keçib inqilaba gəlməlidir. Yoxsa uşağı 6-7 aylığında alayımçıq halda dünyaya gətirmək olmaz.

- Olar, Uçitel, olar. Bəs tarixi dahilər yaratmırmı?

Uçitel özünə bir stəkan da çay süzdü. Gülümsəyərək Mürsələ baxdı.

- Dahi kimə deyirsən?

- Cəmiyyətin istiqamətini dəyişən adamlara.

- Onlar cəmiyyətin istiqamətini dəyişdirə bilməzlər. Cəmiyyət özü öz istiqamətini dəyişdirir.

- Bəs elə isə dahilər nə edir?

- Bax, məsələ də elə bundadı. Xəstə cəmiyyətin yaraları göynəyir, əzab-əziyyət verir və nəhayət, yetişir; bədəndə olan çiban kimi. O çibanların deşilmə mərhələsi gəlib çatır. Kim cəmiyyətin bu vəziyyətə düşməsinə əvvəlcədən görürsə və neştəri götürüb hamıdan əvvəl yaranı kəsirsə, dahiyyə çevrilir. Yenə deyirəm, əslində, cəmiyyət özü dəyişir, təzələnmək istəyir. Dahilər isə qabağa düşüb bu işi sür'ətləndirirlər. İndi, Mürsəl bala, tələsmək olmaz. Hər şeyin vaxtı-və'dəsi var. Bundan başqa, yaşadığın cəmiyyətin qanunlarını gərək öyrənib özünü qorumağı da bacarasan. Süfrəyə xörək gətirdilər. Uçitel Mürsəlin boşqabını yağlı plovla doldurdu və söhbətinə davam etdi.

- Yadındadırmı, iki ay bundan əvvəl bizi kəndin yuxarı hissəsinə iclasa çağırmışdılar. Axşamüstü gedəsi olduq. Mənim qoşalülə tufəngimi sən götürdün. Arxayınca çağırılan yerə getdik. Biz mühazirə oxumalı idik. Amma heç kəs gəlməmişdi. Qaranlıq isə qarışmışdı. Sən sakit idin. Mənim isə ürəyimə damdı ki, burda bir qurğu var. Bizi buraya pis niyyətlə çağırıblar. Azacıq sonra kəndin işıqları yandı, itlər zəncirdən açıldılar. Birdən-birə kəndi iki yerə ayıran dərəyə zil qaranlıq çökdü. Elə qaranlıq ki, göz-gözü görmədi. Biz qayıdası olduq. Tufəngi mən götürdüm. Qabağa düşdüm. Bilirsənmi niyə? Fikirləşdim ki, əgər yolumuzu kəsən olsa, çaş-baş qalsınlar. Gedəndə tufəng səndə idi, indi onlar ehtiyat edəcək, bilməyəcəkdilər ki, tufəng qabaqda gedəndədir, ya arxada qalanda. Geri qayıdanda da gəldiyimiz yolla yox, ayrı bir cığırda qayıtdıq. Məndən sənə əmanət heç vaxt getdiyim yolla geri qayıtma, çalış izini itir, düşmənin sənə haradan

gəlib hara getdiyini bilməsin. Sən fikir verdinmi, mən çıxırla yox, cığırın kənarındakı kələ-kötür yerlə gedirdim. Özü də elə bil nəyinsə üstünə cumurdum. Nəyisə ayaqlamaq istəyirdim. Bunu da qəsdən edirdim ki, yolumuzu kəsən olsa, çaşıb qalsın. İndi gərək hər şeyi öyrənəsən, ehtiyatlı olasan. Bir yatdığı yerdə bir də yatmayasan, yerini tez-tez dəyişdirəsən. Pis niyyətlə evinə gələn olsa, axşamı harda yatacağını bilməsin. Xörəyini ye, soyutma. İndi gəl, belə məsləhətləşək: onsuz da bu gün-sabah qış gəlir, havalar soyuyur, sən mənim sözümə qulaq as, qrammofonu yığışdır, saxla, yaz gələndə qədər. Ona qədər söz-söhbət kəsilər, kəndin qız-gəlini ayrı şeylərə zümzümə qoşarlar. Sonrasına baxarıq.

Uçitelin sözləri Mürsəlin ağına batdı və qrammofonu götürüb saxladı.

Ancaq Novruz bayramından sonra Mürsəl yenidən qrammofonu oxutmağa başladı. Yenə mahnılar zümzüməyə qarışdı.

- 5 -

Bu il havalar tez istiləşmişdi. Təpələrdəki qar örtükləri götürülmüş, yer-göy birdən-birə yaşıllaşmışdı. Çəpərlərin diblərində balaca mavi çiçəklər pıtrax kimi qalxmışdı. Vaxtından tez oyanan qara xallı qırmızı böcəklər onların arasında gəzişirdi. Təbiətin belə tez ayılmasından Mürsəl sevinirdi. O bu il məktəbdə əməlli-başlı may bayramı keçirməyi qərara almışdı. Qırmızı, yaşıl, sarı və göy rəngli kağızlar tapmışdı. Uşaqları başına yığıb həmin kağızları bərabər ölçüdə kəsərək yapışqanla birləşdirir və sonra zəncirvari həlqələri bir-birinə calayırdı. Bu bəzəkli, naxışlı və müxtəlif rəngli kağız zəncirlər sinif otaqlarından birinin küncünə yığılırdı. Mürsəl müəllim bayrama bir neçə gün qalmış dükandan cürbəcür şəkillər aldı və məktəbin divarlarına yapışdırırdı. Həyətdə iki uzun dirək basdırıb keçid düzəldilər. Keçidin yuxarisına qırmızı parça örtüldü və cürbəcür şuarlar yazdılar. Lap ortada isə Leninin ipək parçadan toxunmuş şəklini vurdular. Şəklin ətrafı dairəvi idi. Bu dairənin içində inqilab edən, yeni traktor sürən, zindanların üstündə dəmir döyən adamların əksi var idi. Fabrik-zavodların bacalarından tüstü qalxırdı. Bir sözlə, dünya əməkçiləri rəhbəri əhatəyə almışdılar. Lap yuxarı başda isə "Cümlə-cahan füqareyi-kasibəsi birləşiniz" sözləri yazılmışdı. Bayrama iki gün qalmış uşaqlar sərçə kimi civildəş-civildəşə həyət-bacanı, sinif otaqlarını, eyvanları süpürüb təmizlədilər, pəncərə şüşələrini yuyub parılatdılar. Oğlanlar kəndin kənarındakı dərəyə, İncə çayının sahilinə gedərək, saçaqlı söyüdlərin budaqlarından qırıb məktəbə gətirdilər. Eyvanların, otaqların dirəklərini yaşıllığa bürüdülər. Sonra rəngli kağızlardan düzəldikləri zəncirləri saçaq-saçaq burub divarlardan, həyətdən keçidə qədər düzdülər. Məktəb hisi silinmiş çıraqlar kimi par-par parıldaırdı. Mürsəl sevindən hər şeyi unutmuşdu. Baş bəzək-düzəyə o qədər qarışmışdı ki, kənd camaatından maraqlanıb onlara tamaşa etməyə gələnlərə fikir vermirdi. Fikir vermirdi ki, onların bə'ziləri pilləkənin qurtaracağında dayanıb Mürsəl müəllimin otağına baxır, onun yatdığı yeri gözdən keçirir və divara nə isə işarə qoyurdular.

Mayın 1-i gəldi. Göyün üzü tər-təmiz, hava ilıq idi. Bu gün kənd lap tezdən oyanmışdı.

Zümzümələr baharın ilıq havasına qovuşmuşdu. Mürsəl də tezdən oyanıb, qrammofonunu işə salmışdı. Gün xeyli qalxdı. Alabəzək parçalardan paltar geymiş qızlar-oğlanlar axışib gəldilər.

Mürsəl müəllim zurna səsi eşidəndə qulaqlarına inanmadı. Tez həyətdə düşdü. Gördü ki, Hümmət də, Dursun da burdadır. Onlar zurnalarını kökləyir, dəfi günə tutub qurudurdular.

- A müəllim, bizsiz bu bayramın nə ləzzəti, - deyə Hümmət dilləndi. - İstəyirəm bir "Səhər havası" çalım, camaat bilsin ki, toy-bayramdır, yığışib gəlsinlər.

Bir azdan məktəbin həyətidə iynə atsan, yerə düşməzdi. Atlı cavanlar, qız-gəlinlər, ağsaqqallar axışib gəldilər. İki yerdə toy dəstgahı düzəlmişdi. Hümmət cıdırhəngi çalır, kəndin dəliqanlıları atlarını zurnaçının qabağında oynadıb cıdır hazırlayırdılar. Atlar yüyəni gəmirir, dəfin ahənginə uyğun olaraq titrəyir, şaxə qalxıb yəhərin altında çırpınırdılar. Sonra da cilovun boşaldığını görüb güllə kimi keçidin altından keçib, kənd yoluna düşürdülər. O biri dəstədə isə Dursun oyun havaları çalıb qız-gəlini oynadırdı.

Bütün kənd zümzümə içində idi. Qaranlıq qarışana qədər çalıb oynadılar. Camaat gedəndən sonra Mürsəl xeyli otağa keçə bilmədi. Səs-küy kəsdiyindən qüssələndi, uşaq kimi qəribəsədi.

Göyün üzünə səpələnmiş ulduzlara, ağ buludları yarıb keçən aya doyunca baxdı. Hardasa bülbül oxuyurdu. Arabir kəndin kənarındakı dərədən anadil səsi gəlirdi. Hərdənbir həzin-həzin axan İncə çayının şırıltısı da eşidilirdi. Mürsəl gecə yarısına qədər eyvanda dayanaraq bu zümzüməli gecəyə tamaşa etdi. Heç yatmağa həvəsi yox idi. Otağa girib yorğan-döşəyə uzanandan sonra da gözünə yuxu getmədi. Yerini içində o üz-bu üzə çevrildi. Ancaq səhərə yaxın gözünə yuxu getdi. Ertəsi günü zurnaçılar yenə gəldilər. "Səhər havası" çaldılar. Camaat məktəbin həyətinə toplaşdı. Ancaq nə Mürsəl müəllim göründü, nə də onun qrammofonu oxudu. Uçitel təşviş içində pilləkənlə yuxarı qalxdı. Pəncərədən Mürsəl müəllimin otağına baxdı. Pəncərənin şüşəsi çilik-çilik olmuşdu. Stolun üstündəki çıraq öləziyib sönmüşdü. Mürsəl isə qızıl al qana boyanmışdı.

- 6 -

Uçitel birdən-birə titrətməli adam kimi büzüdü. Pəncəyinin yaxasını dartıb düymələdi. Elə bil bir anın içində kişinin beli əyildi. Astaca addımlarla məscidə doğru getdi. Səhər tezdən olmasına baxmayaraq baş molla məscidin yuxarı tərəfində əyləşmişdi. Onun qaşları da, saqqalı da əmmaməsi kimi dümağ idi. Qabağında kitabə üstündə də Qur'ani-Kərim var idi. O, Uçitelin gəldiyini hiss etsə də, qımıldanmadı, əvvəlki ciddiyyətə, sakitcə qur'anı oxumaqda davam etdi. Uçitel astanada ayaqqabısını soyunaraq onun mütaliəsinin qurtarmasını gözlədi. Hərçənd, bilirdi ki, molla Qur'ani-Kərimi oxumaqdan daha çox vərəqlərə baxır və özünü məşğul kimi göstərir. Ancaq gözləməli idi. Qur'an və Namaz üstə olan adamı yarımçıq dindirməzdilər.

Aradan xeyli keçdikdən sonra molla Qur'anı ördü, əbasını düzəltdi, ağarmış qaşlarının altından boylanan və hələ diriliyini itirməyən gözlərini astaca qaldıraraq Uçitelin üzünə zillədi.

- Səhər-səhər xeyirdimi?

- Yox, molla, bu gecə bizim müəllimi öldürüblər.

Mollanın qaşları çatıldı, sir-sifəti turşaldı.

- İndi məndən diləyin nədir?

- Ölünü yerdən qaldırmaq lazımdı.

Molla fala baxırmış kimi qarşısındakı Qur'anı açıb vərəqlədi, çiyindən sürüşüb düşməkdə olan əbasını düzəltdi və astaca dilləndi.

- Xəbər verin, qohum-əqrəbasına gəlib meyidi aparsınlar.

Uçitel təxminən bu cavabı gözləyirdi. Amma cavabı da hazır idi.

- Yox, molla, o bizim kəndə qurban gedib, biz də onu dəfn etməliyik. Gəlmişəm siznən məsləhətləşəm və ölünü el adətincə yerdən götürək.

Mollanın sifətindən güclə seziləcək, incə bir işilti keçdi.

- Uçitel, bilmirsənmi, komsomolu məsciddən götürməzlər. Onun üstündə qur'an oxuyub namaz qılmazlar. İndi ki, onu bizim kənddə dəfn etmək istəyirsiniz, aparın edin. Amma ümumi qəbiristanlığa yaxın getməyin.

Uçitel ayaqqabılarını geyindi və məsciddən bayıra çıxdı. O nə edəcəyini hələ qət'i qərarlaşdırma bilməmişdi. Məktəbin həyətinə girəndə allı-güllü parçalardan bəzəkli don geyinmiş qız uşaqlarını, əllərində bənövşə dəstələri tutan oğlanları gördü və başa düşdü ki, bu körpələrin heç nədən xəbəri yoxdur.

Məktəbin həyətinə dayanan kəndlilər Uçitelə yaxınlaşdılar. Onlardan biri qabağa yeridi.

- Özünüzü darıxdırmayın, müəllim, dünyada adamın başına iş gələr. Müsəlman deyilikmi?

Ölümünüz düşüb, özümüz də müsəlman qaydası ilə yerdən götürərik.

Uçitel dirçələn kimi oldu. Ətrafındakılara baxıb özünə toxtaxlıq verdi.

Məktəbin geri yanında evlərdən kilim gətirib daldalanacaq düzəldilər. Qulplu qazanları asıb su qaynatdılar. Meyidi yuyub təmizlədilər. Kimsə qara gün üçün yaxdanda saxladığı kəfənliliyini gətirdi, meyidi kəfənləyib cənazəyə qoydular və üstünə kəlağayı örtüldü. Uçitel əvvəl istədi cənazəni ikinci mərtəbəyə eyvana qoysun, sonra fikrini dəyişdirib həyətin ortasına gəbə saldırıb meyidi ora qoydu.

Bayrama gələn uşaqlar yavaş-yavaş çoxalırdı. Onlardan bir neçəsi ikinci mərtəbəyə eyvana çıxmışdı. Onlar kənarda dayanıb qorxa-qorxa, ürəkəklə eyvanın küncündəki qrammofona baxırdılar. Uçitel dəfələrlə həmin uşaqların Mürsələ kömək etdiyini görmüşdü. Gah qrammofonun tozunu silir, gah dəstəyi hərləyir, gah da valları gətirirdilər. Amma indi bilmirdilər

neyləsinlər. Bunu görən Uçitel üzünü eyvandakı uşaqlara tutdu:

- A bala, qurun maşını, çaldırın, oxutdurun!

Uşaqlar elə bil bir şey sındıracaqlarından ehtiyat edirlərmiş kimi, astaca qrammofonu işə saldılar. Uçitel həyətdəki uşaqlardan iki nəfərini yanına çağırdı:

- A bala, cəld qaçın zurnaçı Hümmətin yanına. Ona deyin ki, Uçitel gözləyir. Yoldaşlarını götürüb təcili məktəbə gəlsin.

Azacıq keçmiş Hümmət dəstəsi ilə gəldi və cənazəni görüb təəccüblə Uçitelə baxdı.

- Hümmət kişi, çıx ikinci mərtəbənin eyvanına, bir yaxşı "Səhər havası" çal, qoy camaat yığılıb gəlsin.

Zurnaçı Hümmət dərhal eyvana qalxdı, üzünü səhər şəfəqlərinə qərq olmuş üfufə tutdu və özünün dərdini, kədərini də səhər havasına qatıb, kəndi haraya çağırdı...

Məktəbin həyatında tərپənməyə yer yox idi. Bütün kənd camaatı - başı papaqlı kişilər, oğlanlar, qımqımlı-zümməli qız-gəlinlər axın-axın gəlib meydana toplaşmışdılar. Bayaقدan özünü yalnız hiss edən və hardasa qüssələnib kədərlənən Uçitel cənazənin yuxarı tərəfinə keçdi.

Camaatın tam sakitləşməyini gözlədi, sonra astadan sözə başladı.

- Baş Mollamız "Komsomolu məsciddən götürməzlər" dedi. "Onun üstündə qur'an oxumaq günahdı. Gedin, necə istəyirsiniz, elə də dəfn edin". Mən də sizi köməyə çağırdım. Mürsəl müəllim böyük arzularla yaşayırdı. O, həyata yenicə atılmışdı. O özünü unudan insanlardan idi. O, istəyirdi ki, kəndimizdə yeni məktəb, yeni klub tikilsin. O, istəyirdi kəndimizin qımqımlı, zümməli övladlarının sorağı uzaqlardan gəlsin. Bu həmin Mürsəl müəllim idi ki, bu tərəfdə ilk dəfə teatr göstərdi. Teatrın nə olduğunu sizə başa saldı. O çox işlər görmək istəyirdi, amma imkan vermədilər.

Uçitel əllərində bənövşə dəstələri boyunlarını büküb duran uşaqlara üzünü çevirdi:

- Yaxın gəlin, əlinizdəki çiçəkləri, bənövşələri müəlliminizin cənazəsinin üstünə səpin və onu, onun dediklərini heç vaxt unutmayın.

Cənazəni qaldırdılar. Kəndlilərdən biri Uçitelə yaxınlaşdı.

- Narahat olmayın, siz qəbiristanlıqdan qayıdanacan hər şey hazır olacaq. Müsəlman deyilikmi.

- Müsəlmanıq. Ölümünüzü müsəlman qaydası ilə basdıracağıq. Yç də verəcəyik, yeddi də, qırx da. Uçitel cənazənin qabağına keçdi. Yzünü çaşıb qalmış Hümmətə çevirdi.

- Ay usta, cəngi çal.

Hümmət qabağa düşüb zildən cəngi çaldı. Camaat ömürlərində ilk dəfə belə şey gördüklərinə və heç nə başa düşməmələrinə baxmayaraq sakitcə cənazənin ardınca hərəkətə başladı. Elə bil bütöv kənd yerindən tərپəndi.

Y fəsil

- 1 -

Güllü xanım bu gün itləri zəncirdən tez açdırmışdı. Gəlinlər itlərin yalaxlarını yal ilə doldurmuşdu. İtlər əvvəlcə zəncirdən açıldıandan sonra evin ətrafında hərlənmiş, Kürün yaxası boyu qaçmış, sonra da yalaxların üstə cumaraq mırıldasa-mırıldasa yala hücum etmişdilər. Güllü xanım eyvanda dayanaraq onlara tamaşa edir, tufəng çiyində həyətdə hərlənən oğlu Həsən ağanı gözaltı süzürdü. O, hiss edirdi ki, Ömər koxa rəhmətə gedəndən sonra Həsən ağa heç kəsə açıb-ağartmasa da, çox narahatlıq keçirir. Tufəngi əlindən yerə qoymur, atını da çox vaxt gecələr belə yəhər altında saxlayır. Arvad fikir vermişdi ki, oğlu gah samanlıqda gecələyir, gah tövlədə qalır, gah da otaqların birində mürgüleyir. O bir yerdə yatmır, tez-tez yerini dəyişdirir. İndi, bu gün də narahat idi, bir yerdə dayanmır: gah samanlığın, gah tövlənin belinə qalxır, gah da ot tayalarının yanında hərlənirdi. Güllü xanım kəndin yuxarı başındakı səs-küydən, itlərin çaxnaşmasından ehtiyatlanırdı. O bu gecə nəsə baş verəcəyindən qorxurdu.

Ömər koxanın sağlığında hər şeyin sakit gəlib-keçəcəyini bilən Həsən ağa arxayın idi ki, bu ağsaqqalın sözündən heç kəs çıxıb bilməz. O hamını başa salmışdı ki, Ələddinin ölümü bir bədbəxtliyin nəticəsidir və buna görə araya qan salmaq, təzə düşmənçilik törətmək lazım deyil. Hətta onun ayağına qəza mərkəzindən gələn və "Nə üçün şikayət eləmirsən?" - deyən hökumət adamlarını geri qaytarmış, "Ölən də, öldürən də öz uşağıdır, burada heç bir qəsd-qərəzlik

yoxdur", - demişdi. Ondan sonra Həsən ağaya dəyib-dolaşan olmamışdı. Həsən ağa onu da başa düşürdü ki, Ömər koxanın oğlu Şamil və Çıraqlılar onunla barışsalar da, ürəklərində kin var idi. Atalarının sözündən çıxma bilməsələr də, içəridən qovrulub yanırıdılar. Ona görə də, Həsən ağa gözə az-az dəyir, Şamilin, Qönçə xanımın gözünə az-az görünürdü. Amma axır vaxtlar onu bir-iki dəfə idarəyə çağırmışdılar. Hətta bir dəfə kənd şurasının milisioneri Keçəl Xondulu zarafata salıb demişdi ki, "Nə vaxta qədər belə səksəkəli dolanacaqsan? Əlindən xata çıxıb, get üç-dörd ay yat sonra gəl, rahat dolan".

Keçəl Xondulu Həsən ağagilin rəiyyəti hesab olunurdu. Balacalıqdan anadan yetim qalmışdı. Atasını ilə qara damın altında tək yaşayırdılar. Baxanı olmadığından başına yara düşmüşdü. Məhəllə uşaqları oynamağa, Kürə çimməyə gedəndə onu da özləri ilə aparırdılar, amma başı keçəl olduğundan ona suyun axarının aşağısında çimməyə icazə verirdilər. Elə özü də suyun axarının yuxarisına getməzdi.

Bir gün səhər tezdən Kürün sahilindən Xondulunun ağlamaq səsi gəldi. O, sahil boyu qaçıb atasını axtarırdı. Camaat səssə tökülüb gələndə Xondulu suyun qıjqoy yerini göstərib qışqırırdı: - Bax, atam burda yoxa çıxdı. Binədən gəlirdik. Birdən-birə su daşdı. Atam məni tez bura gətirdi, qolumdan yapışıb bura tulladı, mən geri dönüb baxanda gördüm ki, yoxdur.

Kişinin meyidini iki gün sonra Kürün aşağısındakı, qurulmuş çiləkənin dibindən tapdılar. O gündən sonra Keçəl Xondulu Həsən ağagilin həyatında yaşadı, onlarla birlikdə yaylağa köçdü, arana endi...

Şura hökuməti qurulduqdan sonra isə onu kənd şurasında işə götürdülər, təzə paltar, silah verdilər, at bağışladılar. Xondulu kəndin sayılan adamlarından oldu.

Həsən ağa ona heç bir pislilik eləməmişdi. Amma Xondulu Alqazaxlılara, elə Çıraq uşağına da düşməni kimi baxırdı...

- 2 -

Kənd itlərinin səs-küyü azalandan və çıraqlar öləziyib işıqlar seyrələndən sonra Həsən ağa qardaşı Şemiddinin yanına getdi. Onlar hasara söykəndilər. Bir xeyli heç biri dinib-danışmadı. Şemiddin başa düşdü ki, qardaşı nəşə çox ağır bir məsələdən söz açmaq istəyir. Dinmədi. Gözlədi. Xeyli sonra onun titrək səsinə eşitdi.

- Mən bu gecə getmək istəyirəm.

- Hara?

- O taya. Meşəyə. Ordan da qaçaqların yanına. Çox fikirləşmişəm. Bu gün də olmasa, sabah gecənin birində üstümüzü alacaqlar. Gəlmişəm, sənənlə məsləhətləşəm.

Şemiddin ağa xeyli susdu. Görünür fikrində dağı arana, aranı dağa köçürdü və qaranlıqda gözünü qardaşının üzünə zillədi.

- Bəs, ev-eşiyi, arvad-uşağı kimə tapşırırsan?

- Elə bilirəm, bir-iki il bir təhər dolanlar. Onacan da aralar düzələr, qayıdıb gələrəm. Bəs sənənin fikrin nədir?

Şemiddin ağa dinmədi. Çiyindəki tufəngin qayığını oynadaraq Həsən ağanı lal bir sükutla süzdü. Sonra sakitcə cavab verdi.

- Mən ev-eşiyi, arvad-uşağı başsız qoyub heç yana gedən deyiləm. İnsan anadan olanda alınma nə yazılıbsa, o da baş verəcək.

Həsən ağa qardaşından belə cavab gözləmədiyindən təəccübləndi.

- Mən gedəndən sonra elə bilirsən sənə rahatlıq verəcəklər? Gündə idarəyə çağırılıb sorğu-suala tutacaqlar, mənim yerimi soruşacaqlar, al dilindən yanıma göndərəcəklər. O yan-bu yan olanda da atın döşünə salıb şəkərin qalmasına, göndərəcəklər. Gəl mənim sözümlə qulaq as, əl-ayağımı yığışdır, arvad-uşağın halallaş, elə bu gecə aradan çıxacaq.

Bayaqdan sallağı oturub qardaşı ilə söhbət edən Şemiddin ağa ayağa durdu. Həsən ağa da ayağa durdu.

- Yox, qardaş, sən gedəndən sonra bu arvad-uşağın içində bir başıpapaqlı qalmalıdır.

Onlar qucaqlaşdılar. Ay işığında bir-birinin üzünə baxdılar. Həsən ağa kövrəldi.

- Özün bilən məsləhətədi. Ancaq getsən, pis olmazdı, mən də tək qalmazdım, sən də. Bir də qucaqlaşdılar. Səslərini içəri salıb hıçqırdılar. Sonra aralanıb hər kəs öz evinə getdi. Şəmiddin ağa eyvanda intizarla onun yolunu gözləyən arvadına heç nə demədi və dönüb qaranlıqda iki yanını basa-basa ləngər vuran qardaşına baxdı. Həsən ağa anası Güllü xanımın yanında ayaq saxladı. Arvadın sərt və xırıltılı səsi eşidildi.

- Nə dedi?

- Getmədi.

- Bilirdim elə də olacaq. Arvadağızın biridir - Güllü xanım eyvanın yuxarı başında dayanıb kəndi dinşədi. Sakitlik idi. Əl-ayaq çoxdan yığışırılmışdı. Çıraqlar sönmüşdü. Ordan-burdan təkəm-seyrək işıq gəlirdi.

- Atın hardadı?

- Talvarın altında.

- Yəhər-yüyanını alma, uşaqlara demişəm xurcunu palaz-paltar və yemək şeyləri ilə doldurub atın tərkinə bağlayacaqlar. Sən də tufəngini, tapancanı götür, daraqları güllə ilə doldur, qoltuqaltılarını əynindən çıxartma, özün də get uşaqların yanına bir az dincəl. Bir şey olsa, özüm xəbər verəcəm.

Həsən ağa anasının bu məhrəbanlığından kövrəldi. Oğlunun bu hərəkəti arvadı hirsələndirdi. Onun kəskin səsi eşidildi.

- Kişi ol. Arvad ha deyilsən, gözün yaşarır. Nə qədər canımda canım var, ev-əşiyə, arvad-uşağa qoymaram bir şey olsun.

Anasının bu sözlərindən sonra toxtayan Həsən ağa asta addımlarla öz otağına getdi.

- 3 -

Keçəl Xondulu öz silahlı dəstəsi ilə şura idarəsinin həyatına toplaşmışdı. O, qəza mərkəzindən xüsusi tapşırıq almışdı. Bu gecə Həsən ağa tutulmalı idi. Kəndə tam sakitlik çökdükdən sonra Keçəl Xondulu atın belinə qalxdı. Yoldaşları da atlandılar. Xondulu yarım pıçıltılı səslə onları başa saldı.

- Yarınız Alqazax uşağının evinin alt tərəfini, yarınız da üst tərəfini kəsərsiniz. Elə edərsiniz ki, aradan bir quş da çıxıb bilməsin. Həmləni uzaqdan götürün ki, başa düşən olmasın. Evə yaxınlaşanda da, saymazyana yaxınlaşarsınız. Onların üstünü beyqafildən, yatdıqları yerdə almasaq, ələ keçirə bilməyəcəyik.

Sakitcə üç yerə bölündülər və Alqazaxlılar tərəfə yola düşdülər.

Otuzluq çırağın işığını aşağı çəkib öz otağında döşəkcə üstündə oturan Güllü xanım kəndin yuxarı başında hürüşüb susan itlərin səsinə dinşədi və astaca addımlarla eyvana çıxdı. Atların ayaq tappılısından başa düşdü ki, onlar tərəfə gələn var. Həsən ağanın qapısını taqqıldatdı. Oğlu anasının çağırışını dərhal başa düşdü və yapıncılı-çuxalı eyvana çıxdı. Güllü xanımın titrək səsi eşidildi.

- Əlli tərən, bala, deyəsən gələn var.

Güllü xanım oğlunun yanında ömründə ilk dəfə kövrəlib boynunu qucaqladı.

Həsən ağa eyvandan tullanıb talvarın altına getdi. Yəhərə qalxıb atın üzünü Kürə tərəf çevirdi. İtlər evin ətrafını kəsən atlılara hücumla keçdilər. Tufəng şaqqıltısı, qamçı səsi eşidildi. Hay-küya arvad-uşaq ayıldı. Şəmiddini oyadıb tələm-tələsik geyindirdilər. Qönçə xanımın çıxırtısına fikir vermədilər. Sonra Həsən ağağilin eyvanına çıxdılar. Güllü xanım bu haylı-küylü basqına fikir vermədən eyvanda dayanıb Kürü dinşəyirdi.

Keçəl Xondulu onun üstünə acıqlandı.

- Oğlun hardadı?

Güllü xanım əsasına söykənib ayağa durdu və atın döşünə salınmış Şəmiddini göstərdi.

Həsən ağa suvadaxdan Kürə enmək istədikdə, atın böyründə dayanan Alanı gördü. Cilovu çəkdi. İt bunu hiss edib qabaq ayaqlarını yəhərin üzəngisinə qoydu və ağlayırmış kimi için-için zingildədi.

Həsən ağa aşağı əyilib Alanın üz-gözündən öpdü, başını sıgalladı və kövrək, titrək səslə dilləndi.

- Salamət qal, Alan, buraları sənə tapşırıb gedirəm. Ev-əşikdən muğayat ol. Ya qismət, bir də

görüşəcəyikmi?! Allah bilir!..

İt zingildədi və onun əlini yaladı. Həsən ağa atın başını qanırıb Kürə endi. Alan isə onun qaraltısı gözdən itincəyə qədər dalınca baxdı.

- Bəs bu kimdi, oğlum deyil?

Keçəl Xondulu səsini ucaltdı.

- Onu demirəm, Həsən ağa hanı?

Elə bu vaxt Kürün o üzündən dalbadal atılan güllə səsi və Alanın acı ulartısı eşidildi. Güllü xanımın bayaqdan azca əyilmiş beli düzəldi, elə bil boyu da ucaldı.

- Güllə səsini eşitmirsənmi? O tayda - meşədədi, bacarırsınız, gedin tutun.

Keçəl Xondulu sərt bir söyüş söyüb eyvandan düşdü və atın belinə qalxdı.

- Bu dəfə də aradan çıxdı, amma harada olsa, onu tapacam. - Yzünü yoldaşlarına çevirdi. - Tez olun, tərpinin.

Atlı dəstə kənd itlərini və yuxuya getmiş camaatı oyadaraq Alqazaxlılar tərəfdən yola düşdü.

- 4 -

Qəza mərkəzinə odun aparən arabalar geri qayıdırdı. Hava isti iddi. Çöllər yaşıllaşmışdı.

Şirələnmiş torpağın sinəsinə lələlər səpələnmişdi. Arabalar Acı Dərənin dikdirində dayandılar.

Qabaq arabadakı ağsaqqal kişi o birilərini səslədi.

- A, bala, arabaları endirin dərəyə çayın qırağına, o başdanna yola çıxdığımızdı. Həm heyvanlar bir az dincəlsin, həm də biz ağzımıza bir tikə çörək alağ.

Dikdiri aşağı endilər. Dərəyə düşən kimi suyun sərinliyi onları vurdu. İncə çayı dupduru idi.

Yarğanların, qolpunların dibindən poqquldayıb qaynayan bulaqların suyu çayı daha da şəffaflaşdırırdı. Çayın vadisi dərə boyu yamyaşıl bir zeh kimi uzanıb gedir və yuxarılarda gözdən itirdi. Qara bulaqların axarınca acı tərələr, lilparlar, yarpızlar bitmişdi. Böcəklər vızıltı ilə uçuşur, çiçəkdən-çiçəyə qonurdu.

Kəlləri, öküzləri boyunduruqdan açdılar. Heyvanlar əvvəlcə gərnəşib çırpındılar, sudan doyunca içdilər və sahil boyu oyxurub cücərən otları otlamağa başladılar.

Arabaçılar bir yerə yığışib balaca bir süfrə açdılar. Torbadan, heybədən süzmə, qatıq çıxarıb iştəha ilə çörək yeməyə başladılar. Dərədəki güllərin, çiçəklərin, yarpızların ətri adamı məst edirdi. Çörək yedikdən sonra arabaçılar əl-ayaqlarını yudular, soyuq suyun təmasından xumarlanıb yaşıllığa uzandılar. Çayın yuxarısında Acı Dərənin uçurum yarğanının üst tərəfində qarğa-quzğun dolaşırdı. Ağsaqqal arabaçının gözü bunu aldı və xeyli o tərəfdən nəzərlərini ayırmadı. Sonra dirsəklənib oturdu. Yzünü yanındakı cavanlara tutdu.

- A bala, yuxarıda yaman qarğa-quzğun dolaşır, gedin görün nədir, amma ehtiyatlı olun.

Cavanlardan iki nəfəri əllərində çubuq asta addımlarla çay yuxarı getməyə başladılar. Onlar yarğanın altından poqquldayıb qaynayan və yaşıllıq içində olan bulağın bərabərinə çatanda bir adamın orada uzandığını gördülər, yaxınlaşmağa ehtiyat etdilər. Elə bu vaxt qoca arabaçı da gəlib çıxdı. O, diqqətlə şır-şırnan axan bulağın suyuna, acı tərələrə, ətri Acı Dərəni dolduran yarpızlara xeyli baxdı və sonra üzünü yarğana çevirdi və başa düşdü ki, bu adamı yarğanın qaşında vurub dərəyə tullamışlar. Bu adam bütün gecə səhərə qədər yaralı qalmış, suyun, bulaqların şırıltısını eşidincə sinəsi yanmış, su deyə inildəmişdi. Sonra bir təhər sürünərək bulağın üstə enmişdi. Təpimiş dodaqlarını suya yapışdırıb közərmiş yangısını söndürmüş, özü də sönmüşdü.

Yaralı adama su verməzlər. Burada isə kim-kimə idi? Onu güllə ilə arxadan vurmuşdular. Qoca arabaçı və yoldaşları bir xeyli sakitcə dayandılar. Çayın yaşıl vadisinə sükut çökdü. Bircə vızıldaşib çiçəkdən-çiçəyə qonan böcəklərin səsindən başqa heç nə eşidilmədi. Qoca arabaçı aşağı əyildi. Hələ də əli və üzünün bir hissəsi bulaq suyunun içində olan meyidi arxası üstə çevirdi. Onun qan laxtalanmış üzünə diqqətlə baxdı.

- Bu ki, bizim Şəmiddin ağadır, - deyib əllərini gözünün üstünə qoydu və astadan hönkürdü.

Onun hönkürtüsü bulaqların şırıltısı, böcəklərin uğultusu və çiçəklərin ətri içində itib batdı.

YI fəsil

- 1 -

Kəndin aşağı tərəfində, dərədən qalxan yolda bir dəstə atlı göründü. Heç nəyə fikir vermədən

birbaş məktəbin həyətinə gəldilər. Onlar əyinlərinə qoyun dərisindən tikilmiş yarımkürk geymişdilər. Bellərinə çiyi qayıqlı enli kəmər bağlamışdılar. Bir yanlarından onaçılan asmışdılar, o biri yanlarında isə uzun qılıncları sallanırdı. Ayaqlarında dərisi bir qədər qalın, dabanları məhmizli çəkmə var idi. Başlarına kənd adamlarının indiyə qədər görmədikləri qərribə papaq qoymuşdular. Papaqların ortasından elə bil beyinlərini yarıb çıxan buynuz qalxmışdı. Hamısının papağı eyni cür idi: alın yerinə qırmızı parçadan iri ulduz tikilmiş züllə papaq! Məktəbin həyətinə gələn kimi atdan endilər. Uzaq yol gəldiklərindən sinələri azacıq tərliyə və nəfəsləri buxar kimi burunlarından çıxan atların cilovlarından tutub azca gəzdirdilər. Hava bozarmışdı. Axşamdan başlayan şaxta bir az da şiddətlənmişdi. Görünür qar yağacaqdı. Məktəb bomboş idi. İki gün idi qış tə'tili başlamışdı.

Atlılardan üç nəfəri pilləkəni qalxıb sinif otaqlarına, sonra da birinci mərtəbəyə baxdılar. Nəsə danışdılar, nəyisə ölçüb-biçdilər. Bir azdan kənd yolunun aşağısından yeni qaraltılar göründü. Onlar piyada idilər. Bölüklərə, dəstələrə ayrı-ayrılıq cərgə ilə dörd qatar düzülmüşdülər. Gələnlərin əvvəli məktəbin həyətinə çatmışdı. Amma qonşu kəndə qədər uzanan yoldakı əsgərlərin sonu görünmürdü; elə bir əldən daşlanıb gəlirdilər. Onların da əynində uzun boz şinel, başlarında züllə papaq var idi. Çoxunun üzünə ülgüc dəyməmişdi. Sarı murdar tükləri soyuqdan biz-biz olmuşdu. Məktəbin həyətinə dayandılar; cərgə-cərgə, bölük-bölük. Bir azdan yolda dörd at qoşulmuş toplar da göründü və onlar da məktəbin həyətinə buruldular. Hamıdan sonra isə turbasından tüstü qalxan səyyar mətbəx gəldi və aşbaz mətbəxi eyvanın altına, xəlvət bir yerə çəkdi. Əsgərlərin cərgəsi pozuldu. Qazançalar danqıldadı, qaşıqlar cingildədi, hərə bir tərəfə səpələnib aşbazdan aldıqları xörəyi yeməyə başladılar.

Qılıncları yernən sürünən komandirlər onları yenidən cərgəyə düzdülər, nə isə izah elədilər. Əsgərlər qarışqa kimi sinif otaqlarına doluşdular.

Partaları sürüyüb həyətdə tökdülər. Sonradan məktəbin hündürlüyündəki həyətlərə doluşdular. Heç kimdən heç nə soruşmadan ot tayalarına yaxınlaşdılar, qucaqlayıb məktəbə doğru gətirdilər. Sinif otaqlarının döşəməsinə tökdülər. Özləri üçün yatmağa rahat yer düzəldilər. İri, buz kimi qar dənələri səpələməyə başladı. Bir azdan isə bu qar dənələri lopa-lopa oldu, yer ağardı.

Yoldaş Fətullayev kənd şura sədri Mustafa kişi ilə birlikdə başının dəstəsi ilə at belində gəldilər. Yoldaş Fətullayev komandirləri də götürüb sinif otaqlarını, əsgərlərin yatacağı yerləri, ot döşənmiş döşəmələri şəxsən özü yoxladı və razı qaldı. Sonra üzünü Mustafa kişiyyə çevirdi.

- Yoldaş sədr, bu otaqlar azlıq edəcək. Kənddə boş otaqlar varmı?

- Yoxdur, yoldaş Fətullayev.

Fətullayev tərs-tərs onun üzünə baxdı.

- Yoxdur - tap, evləri boşaltdır.

Mustafa kişi onun zəhmli baxışlarından və sərtliyindən titrəsə də, dilləndi.

- Bu qışın soyuğunda evləri necə boşaldım, arvad-uşağı necə çölə atım?

- Deyəsən, başın bədəninə ağırlıq edir?!

Mustafa kişi həyətdə qaynaşan əsgərlərə, yoldaş Fətullayevin sərt üzünə baxıb, gödəkcəsinin içində büzüşdü. Fətullayev isə sözünə davam etdi.

- Rusiyadan ölkələr basa-basa gələn bu adamları çöldə qoyacaq?

Mustafa kişi harasa getdi və bir azdan kəndin evlərindən ağlaşan arvad-uşaq səsi gəldi.

- 2 -

Çapıq Əmrah ilin çox vaxtını binələrdə, yaylaqlarda, qonşu obalarda qohumlarının, özünə yaxın saydığı tanış-bilişlərin evində qalardı. O, qaçaq deyildi. Amma qaçaqvari bir həyat keçirirdi. Həmişə səksəkədə idi. Gözə çox görünməz, mərəkəyə çox çıxmazdı. Öz evinə havalər soyuqlaşanda, qış girəndə xəlvəti gələr, bir neçə gün qalardı. İndi də elə etmişdi. İki gün bundan əvvəl evinə gəlmişdi.

Evinə gələn kimi buxarını, dəmir sobanı möhkəm qalatsmış, pəncərənin taxtalarını qapatmış, otaq boyu baş-başa uzanmış üstü gəbəli taxta döşəkçə, mütəkkə, yasdıq saldıraraq çəkmələrini soyunub rahatca uzanmışdı. O, istəyirdi ki, soyuq qış havasında sümükləri isinsin, bədəni

qızıssın, heç olmazsa, bir-iki gün rahat yatıb dincini alsın. Amma səksəkəli həyat tərzinin tə'siri ilə bir-iki saat mürgülədikdən sonra, qarmaqarışq fikirlər, ötən günlərin olub keçənləri ona rahatlıq vermirdi. Tez-tez o üz-bu üzə çevrilir, gözünü tavana zilləyir, saatlarla tavana tamaşa edirdi. Onun fikri, xəyalı çözləndikcə çözlənir, ötən günlərə - Gəncəyə gedib çıxırdı...
... Xudadat bəy adəti üzrə işə başlamazdan əvvəl arxa otağa keçib paltarını dəyişdi, asılıqandan asılmış ağ xalətini əyninə geyindi, fenandoskopunu əlinə alıb diqqətlə baxdı, istilik ölçəni, cərrahiyyə bıçaqlarını nəzərdən keçirdi və sonradan hər şeyi səliqə-səhmanla yerinə düzdü. Camaat ona Gəncə general qubernatorluğunu təklif edəndə uzun müddət razı olmamış: "Mən həkiməm", - demişdi. Lakin atası Ələkbər bəy işə qarışandan sonra razılıq verməli olmuşdu. Xudadat bəy hər gün xəstəxanaya baş çəkər, sonra idarəyə gəlirdi. Bu gün də elə etmişdi. Yst-başını səhmana salıb iş otağına keçdi. Yazı masasının arxasında oturdu. Qapı açıldı, növbətçi zabit içəri keçib səhər poçtunu Xudadat bəyə verdi. Qubernator məktubları vərəqlədi və əlinə keçən ilk teleqramı oxudu: "Rusiyaya qayıdan soldatlar özləri ilə bərabər silahlarını da aparırlar. Əgər sülh üzrə onlardan silahı almaq olmazsa, o zaman Zaqafqaziya milli ordusu cəbhədə silahsız qalacaqdır. Bu cəhətdən soldat, fəhlə mərkəzi şurası qət etdi ki, milli və qeyri şuralara mə'lum etsinlər ki, evlərinə qayıdan soldatlardan silahları almaqdan ötrü lazımı tədbir görülsün. Bu xüsusda hər dəfə məzkur Şuraya mə'lumat versinlər.

Sədr: "Jordaniya".

Xudadat bəyin alını qırışdı, teleqramı o üz-bu üzə çevirib xeyli baxdı. Kəşfiyyat ona mə'lumat vermişdi ki, Türkiyə cəbhəsindən: Kars və Ərdəhandan vətənə yola düşən rus hərbi eşelonları Gürcüstana daxil olmuşdur. Gürcü hökuməti onları Tiflisə yaxın buraxmamaq və ətraf stansiyalarda tərksilah etmək istəyirdi. Bir neçə gün idi ki, bu hərbi eşelonlar Qardaban-Qarayazı stansiyalarında dayanıb yol gözləyirdilər. "Bu gürcülər də ilanı Seyid Əhməd əli ilə tutmaq istəyirlər. Həmin eşelonları tərksilah etmək, həm də dava-qalmaqalı başqa yerə salmağa çalışırlar. Çalışırlar ki, bu hadisə Azərbaycanda baş versin və sonradan dünyaya səs salsınlar ki, bu millət mədəniyyətdən uzaqdır və orda quldurlar hökmranlıq edir". Amma yeni yaranan dövlətə ordu və silah lazım idi. Xudadat bəy general-qubernator seçiləndən sonra bu haqda tez-tez düşüncəyə düşürdü.

Oktyabr inqilabından sonra Rus imperiyası dağıldı. Müstəmləkələr istiqlaliyyət əldə etdilər, öz dövlətlərini yaratdılar. O cümlədən Azərbaycanda da Demokratik Azərbaycan Cümhuriyyəti yaradıldı. İndi əsas məqsəd bu dövləti əldə saxlamaq idi. Bunun üçün əsas şərtlərdən biri Azərbaycanın ordusunu yaratmaqdır. Qərribə bir vəziyyət əmələ gəlmişdi. Çar Rusiyası müsəlmanlardan əskər aparmırdı. Azərbaycanlılardan ibarət hərbi tə'lim keçmiş nizam-intizamlı ordu yox idi. Ancaq rus ordusunda xidmət etmiş çox görkəmli, qabiliyyətli generallarımız, komandirlərimiz mövcud idi. Xudadat bəy dərk edirdi ki, mütləq hərbi səfərbərlik e'lan etmək və yaxşı ordu yaratmaq lazımdır. Ordunu ordu halına salmaq üçün onu silahlandırmaq lazım idi. İndi belə fürsət ələ düşmüşdü: cəbhədən geri qayıdan qoşunları tərksilah etmək, həm də davasız-şavasız.

Zəngi basdı. Növbətçi zabit içəri girdi. Xudadat bəy ona göstəriş verdi:

- Əmrə tez mənim yanına gəndər.

Bir neçə dəqiqədən sonra Əmrə iş otağında fikirli-fikirli gəzişən Xudadat bəyin önündə dayandı.

- Aslan bəy Səfi Kürdskini, Rüstəmbəyli Şəfi bəy ilə Adıgözəl İmamverdi bəyi bura çağır. Sonra uşaqlardan gəndər qaçaqların yanına. Qaçaq Qənbər, Xallı Heydər, Topal Hasanlı Cabbar, Tatoğlu Hasanı tapıb mənim adımdan xəbər versinlər ki, öz adamlarını yığıb tə'cili Şəmkir vağzalına yola düşsünlər. Ətraf kəndlərdəki adamları da yığsınlar. Dəmiryolunun alt və üst tərəfini kəssinlər və bizi gözləsinlər.

Çapıq Əmrə dərhal həyətdə düşdü və bir dəstə atlı ilə qaçaqların dalınca getdi. Bundan sonra Xudadat bəy məsələni açdı:

- Ağalar, rus eşelonları Türkiyə cəbhəsindən gəlirlər, onları tərksilah etmək lazımdır. Şəfi bəy ilə İmamverdi bəy, siz tə'cili gedin Yevlaxa, adamlarımıza xəbər verin, qoyun, hazır dayansınlar. Əgər eşelonlar Gəncəni keçə bilsələr, Bakıya doğru getməyə qoymasınlar. Mümkün qədər bu

işləri sakitliklə, qansız eləmək lazımdır. Di sizə yaxşı yol. Biz isə, Aslan bəy, səninlə birlikdə Şəmkirə yola düşməliyik.

Səhər dan qızaran zaman atlı dəstənin müşayiəti ilə Xudadat bəy Aslan bəylə faytona oturub Gəncədən Şəmkirə yola düşdülər. Xudadat bəy əlindəki kiçik yol çemodanını faytonun arxa tərəfinə qoydu. O, idarədən çıxmazdan əvvəl həmin çemodanı dava-dərman, sarğı ləvazimatları və cərrahiyyə bıçaqları ilə doldurmuş, bəlkə lazım oldu deyər xəyalından keçirmişdi. Hava soyuq idi. Yanvar ayının əvvəlində yerə düşən qar əriməmişdi. Yolun bəzi yerləri buz bağladığından at nallarından qılgıncım qalxırdı. Şəmkinin üst tərəfindəki dağlar dümağ qar içində idi. Xudadat bəy üzünü faytonun küncündə sakitcə oturan Aslan bəyə çevirdi.

- Şekspirin belə bir sözü var: "Hünər yüksəklərə qalxmaqlarda deyil, hünər yüksəkliklərdə mətanətlə dayanmaqdadır". Camaatı ayağa qaldırmaq, onlara şirin vədlər vermək, onsuz da ciyəri alışıb-yanan adamları döyüşə aparmaq, ehtirasları qızıdırıb mövcud qanunları dağıtmaq o qədər də çətin deyil. Amma...

- Məsələnin çətini camaata təzə nə verməkdir? Vay o gündən ki, qazandıqlarını əldə saxlaya bilməyəsən, təzə bir şey verə bilməyəsən, - deyər Aslan bəy Xudadat bəyə cavab verdi. - Ymidi boşa çıxan və aldadılan xalqın faciəsindən böyük faciə yoxdur. İndi biz yeni dövlət qurmuşuq. Qurmaq asandır, onu əldə saxlamaq lazımdır.

Xudadat bəy faytonun içində yerini rahatladı.

- Çox təəssüf ki, bunu başa düşməyənlər var. Dövləti əldə saxlamaq üçün birinci növbədə ordu lazımdır. Xüsusi ilə bizə. Çünki dörd tərəfimiz xəbis qonşularla doludur. Ona görə nəyin bahasına olursa-olsun, eşelonları tərksilah etməliyik.

Xudadat bəy susdu, hər şeyi unutmuş kimi dərin fikrə getdi. Onun məqsədi bu saat Türkiyə cəbhəsindən qayıdan rus eşelonlarını tərksilah etmək idi. Bunun üçün əvvəlcədən tədbir görmüşdü. Dəmiryolunun ətrafında yerləşən kəndlərdən təxminən on min silahlı dəstə düzəltdi, həmçinin, bu mahalın adlı-sanlı qaçaqlarını da bu işə cəlb etmişdi. Onlar dünən axşamadək burada pusquda dayanmışdılar. Rus qoşunları müqavimət göstərsələr, qan tökməyə məcbur olacaqdılar. Xudadat bəy bunu istəmirdi. O, uzun döyüşlərdən sonra salamat qalıb sevinclə vətənə qayıdan əsgərlərin şadlığını yox edib qan tökməyin əleyhinə idi. Fayton Şəmkir stansiyasına yaxınlaşanda uzaqdan keçmiş şəhər qalasının qalıqları və körpü aydınca göründü. Şəmkir çayının üstündəki körpünün xarabalıqları da aydınca görünürdü. Bu, Şəmkir şəhərinin xarabalıqları idi. 935-367 hicridə "Şəmkur" adında bir padişah bu şəhəri tikdirmiş və öz adını həmin şəhərə vermişdi. Teymurləngin vaxtında bu şəhər salamat idi. İndi isə şəhərin adı və xarabalıqları qalmışdı. Bəşər övladı qəribədir. Yaratdıqlarını məhv edir. Əgər belə olmasaydı, tərəqqinin dalından insan nəslinə çata bilməzdi. Xudadat bəy ətrafdakı qarlı-təpəli düzənlikləri, qarşdakı dəmiryol vağzalını seyr etdikdən sonra vağzaldakı zirehli qatarı gördü. Bu qatar 60 nəfər döyüşçü ilə Tiflisdən gəlmişdi. Xudadat bəyin atlı dəstəsi vağzalın yanında dayandı. Xudadat bəy mühafizəçilərin müşayiəti ilə stansiya rəisinin otağına daxil oldu.

- 3 -

Eşelon Poylu körpüsü yaxınlığında dayananda komandir maşinistdən təəccüblə "Niyə dayandıq?" deyər soruşdu.

Başını pəncərədən çıxardıb yola baxan ağsaçlı və ağbıqlı maşinist dilləndi.

- Simafor bağlıdır.

Qatar körpünün yaxınlığında Kürün yaxası boyu dayanmışdı. Vaqonların içi soyuq idi. Neçə gündən bəri dəmir sobaları qalamaq üçün heç nə tapmırdılar. Daş kömür və odun çoxdan qurtarmışdı. Əsgərlərdən biri sahilə kökündən qurumuş iri bir palıd ağacını gördükdə dərhal xırxı və baltasını götürüb vaqondan yerə düşdü. Bunu görə o biri vaqondakı əsgərlər də yerə tökülüdü. Qorxu və vahiməni unudaraq odun doğramağa başladılar. Doğranmış odunları qucaq-qucaq vaqona yığdılar. Azacıq sonra sobalar tüstüləndi, vaqonlar istiləndi. Neçə gündən bəri üşüdüyündən büzüşüb şinelə bürünən əsgərlərin bədənləri isindi.

Parovozun meşədə əks-səda verən kəsik-kəsik fiti eşidildi və ağır-ağır dartınaraq hərəkətə

başladı. Kürün suyu sırsıra bağlamışdı. Çayın yaxası boyu, meşədə ördəklər, qazlar uçuşurdu. Qatar Poylu körpüsünü keçib Ağstafaya yaxınlaşdı. Yol yenə də bağlı idi. Onları ehtiyat yolunda dayandırdılar, dərhal qapılar açıldı. Əsgərlər əllərində su qabları perrona axışdılar. Divara iri hərflərlə "Kipyatok" yazılmış kranın ətrafında növbəyə düzüldülər. Təxminən bir saatdan sonra vaqonlarda özlərinə çay düzəldən əsgərlərin kefi yaxşılaşmışdı. Stansiya rəisinin otağında isə mübahisə gedirdi.

- Bizi nə üçün ləngidirsiniz?
- Yol bağlıdır.
- Necə yə'ni yol bağlıdır?
- Deyilənə görə, körpülər minalanmışdı.
- Bunu öyrənmək olmazmı?
- Olar, adam göndərmişik. Xəbər alan kimi sizi yola salacağıq.

- 4 -

Birinci eşelon stansiyanın iki verstliyində dayandı. Yol yenə bağlı idi. Eşelon rəisi vaqondan düşüb əsgərlərin müşaidəsi ilə vağzala yaxınlaşdı və birbaşa rəisin otağına keçdi. Xudadat bəy, Səfi Kürdski və zirehli qatarın komandiri içəridə oturmuşdular. Onları görəndə eşelon rəisi azca özünü itirsə də, amiranə tərzdə vağzal rəisinə müraciət etdi:

- Yolları nə üçün açmırsınız?
- Xudadat bəy sakitcə ona cavab verdi:

- Əyləşin, məsləhətimiz var.

Komandir narazılıqla qaş-qabağını turşaltdı və gurhagurnan yanan sobanın yanında oturdu. Araya xeyli sükut çökdü. Söhbəti necə, nədən başlamaqda çətinlik çəkirdilər. Nəhayət, Xudadat bəy astadan dilləndi:

- Əvvəla sizi müharibəni qurtarıb sağ-salamat evinizə qayıtmağınız münasibəti ilə təbrik edirəm. Əsgərlərin sevincinə ürəkdən şərik olduğumuzu bildirirəm. Amma bir məsələ bizi narahat edir. Siz öz silahlarınızla birlikdə geri dönürsünüz. Topla-tüfənglə vətənə qayıdırsınız. Belə bir dönüşün sizə nə xeyri ola bilər? Sizi - hazır əsgərləri, yeni döyüşlərə, toqquşmalara göndərə bilməzlərmi?

Komandirin qaşları çatıldı, alını qırıxdı və gözlərini qaldıraraq təəccüblə Xudadat bəyin üzünə baxdı:

- Nə demək istəyirsiniz?

Xudadat bəy söhbəti çox uzatmağı lazım bilməyib suala sualla cavab verdi:

- Ordudan qayıdan əsgərlərin silah nəyinə lazımdır?
- Silahsız da ordu olarmı?
- Düz deyirsiniz, silahsız ordu olmaz, amma siz artıq ordu deyilsiniz. Sizi Vətənə qayıdan kimi fəhlələrin, kəndlilərin, inqilab etmiş camaatın üstünə göndərəcəklər. Əliniz qardaş qanına boyanacaq, qırğın törəyəcək. Bütün bunların olmaması üçün təklif edirik: silahlarınızı təhvil verin!

Eşelon komandiri yerindən dik atıldı. O, sözün bu yerə gəlib çıxacağını gözləmədiyindən səsinə bir qədər ucaldı:

- Bəs, bu silahlar sizin nəyinə lazımdır?

- Biz yeni hökumət yaradırıq. Bizə ordu və ordunu silahlandırmaq üçün silah lazımdır.

Komandir otaqda fikirli-fikirli xeyli gəzindi, pəncərədən yollara, "fis-tısla" işləyən parovozlara baxdı. Sağa-sola hərəkət edən dəmiryolçuları seyr etdi, onların kəsik-kəsik çaldıqları tütək səslərinə qulaq asdı və birdən dabanı üstə fırlanıb üzünü Xudadat bəyə tutdu:

- Əgər təslim olmasaq, silahları təhvil verməsək, onda nə edəcəksiniz?

Xudadat bəy kəskin və ciddi suala, kəskin və ciddi cavab verməyi qərara aldı:

- Onda araya qan düşəcək, mən isə bunu istəmirəm.

Komandir söhbətin bu yerində sözünə ara verib "mən məsləhətləşməliyəm" deyər cavab verdi və dərhal bayıra çıxıb müşayiətçilərin müşaidəsi ilə eşelona doğru getdi. Yarım saatdan sonra

qatarın önündə ağ bayraq dalğalandı və ešelon vağzala yaxınlaşdı. Vaqonlardan tökülən əsgərlər, tüfənglərini yol kənarında dayananlara təhvil verdilər. Sonra at qoşulmuş toplar, iri çaplı pulemyotlar vaqonlardan düşürüldü. Ešelon təmiz boşaldıqdan sonra parovozun kəsik fiti eşidildi. Əsgərlər hay-harayla qaçışaraq vaqonlara doluşdular. Bundan sonra vaqonlar ağır yük altından çıxmış kimi taqqıl-daşa-taqqıl-daşa irəlİYə hərəkət etdilər. 2-ci və 3-cü ešelon da bu cür təslim oldu. Sonrakı ešelon vağzala yaxınlaşdıqda vaqondan səslər eşidildi: "Təslim olmayın!" "Qırın bu basurmanları!" "Atəş açın!". Azacıq sükutdan sonra vaqondakı toplardan, pulemyotlardan, tüfənglərdən şiddətli atəş başlandı. Yol qar tozanağına bulandı. Mərmilərdən biri zirehli qatarın dal tərəfinə toxundu və komandir yaralandı. Ešelunun vaqonlarına da çaxnaşma düşdü. Hiss olundu ki, orda əlbəyaxa vuruşma düşmüşdü. Yolun kənarında səbrlə dözən silahlı camaat, qaçaq dəstələri cavab atəşi verdilər. Bir anın içində hər şey bir-birinə qarışdı: partıltıdan, çatıltıdan, şüşə cingiltisindən qulaq tutuldu. Bu qeyri-bərabər döyüşdən qalib çıxma bilməyəcəklərini başa düşdükdən sonra əsgərlər ağ bayraq qaldırdılar. Təxminən 10 min əsgər təslim oldu, silahlarını yerə qoydular. Xudadat bəy isə stansiya rəisinin iş otağında yaralıların yarasını sarıyırdı.

- 5 -

Şamxor yolu ilə Gəncəyə doğru irəliləyən izdihamın sevinci hədsiz idi. İndi onların böyük bir ordunu silahlandıracaq qədər silahları var idi. Müşayiətçilərin əhatəsində öndə gedən faytondakı Xudadat bəy tez-tez yanındakı Aslan bəy Səfikürdskini qucaqlayır "Artıq geniş səfərbərlik e'lan edə bilərik. İndi hər şeyimiz var" deyirdi. Silahları təhvil alanlardan bir neçəsi şəhərin girəcəyində atdan düşüb topların lüləsinə paçayırma minib "ura" deyər qışqırırdılar. Küçə boyu düzülən camaat onları eyni sevinclə qarşıladı.

Şəhərin kənarındakı dəmir yolunda isə kiprik boyda görünən vaqonlar tüstülənə-tüstülənə arxayınca, takka-tukla irəliləyirdi.

VII FƏSİL

- 1 -

Gecədən xeyli keçmişdi. Göyün üzündəki ulduzlar elə bil yazın belə tez və isti gəlməsinə sevinib sayrışırdı. Həmişə səksəkəli yatan şəhər bu gecə də narahat idi. Küçələrdə at ayaqlarının tappıltısı eşidilir, arabir təkəm-seyrək gözə dəyən keşikçilər görünürdü. XI rus-bolşevik ordusu bir aya yaxın idi ki, Gəncə şəhərini zəbt etmişdi.

Çay sahilində yerləşən zirzəmilərin birindən solğun işıq gəlirdi. İçəri zabidlərlə dolu idi. Bakıda müsavət hökumətinin devrilməsindən sonra təslim olmaq istəməyən zabitlər Gəncədəki narazı hərbiçilərlə birləşmişdi. İndi onlar gizlin məşvərətə yığıılmışdılar. Məşvərətə Azərbaycan hökuməti dövründə Gəncə hərbi qarnizonun rəisi vəzifəsini icra edən Cavad bəy Şıxlinski və Gəncə atıcı alayının komandiri polkovnik Cahangir bəy Kazımov rəhbərlik edirdilər.

O vaxt Əmrah General Cavad bəy Şıxlinskiyə yavəri idi. Hər şey indiki kimi yadıdadır.

General onu tez-tez zabitlərin arxasınca göndərirdi. Əmrah Cavad bəyin tapşırığı ilə keçmiş şəhər komendantı general-mayor Məmməd Mirzə Qacarı, qaçaq Sarı Ələkbəri, qaçaq Qənbəri, Topalhasanlı Cabbarı tapıb məşvərətə gətirdi. Başqa general və yüksək vəzifəli zabitlər də gəldilər. Hamının topladığını görən general Cavad bəy zabitlərə oturmağı təklif etdi və özü də üstündə şəhərin xəritəsi olan yazı masasının arxasında oturdu. Aralığa xeyli sükut çökdü. Cavad bəy xəyalında nəyi isə ölçüb-biçdikdən sonra sözbə başladı:

- Ağalar, XI Qızıl Ordunun bolşevikləri bizə yalan satmışlar. Xəlil Paşa da bizi inandırmışdı ki, rus qoşunları bizim ərazidən keçib Türkiyəyə İstanbulu müdafiəyə gedir. Bosfor, Dardanel təhlükə qarşısındadır. Biz bu ordunun tezliklə Türkiyəyə getməsinə kömək etməliyik. İndi isə bir aydı ki, Gəncədədirlər. Belə getsə, biz öz istiqlaliyyətimizi itirəcəyik. Ona görə də polkovnik Cahangir bəy Kazımovla belə qərara gəlmişik ki, Gəncəni üsyana qaldıraq. Sizi də bu məqsədlə məsləhətə çağırmışıq. Fikriniz nədir?

İçəridə oturan generallar və başqa hərbiçilər çiyinlərindən ağır yük götürülmüş kimi dərindən nəfəs aldılar.

- Biz bunu çoxdan gözləyirdik.

- Elə isə vaxt itirməyə, - deyə Cavad bəy sözünə davam etdi. - Cənab general Məmməd Mirzə Qacar, şəhərin istehkamlarının hazırlanması, müdafiə xəttlərinin möhkəmləndirilməsi, köhnə şəhər komendantı kimi məhəllələrin, küçə və dalanların hazırlanması və istehkama çevrilməsi sizə tapşırılır.

- Siz isə, - deyə general üzünü Sarı Ələkbər və Qaçaq Qənbərə tutdu. - Öz dəstənlə əhalini ayağa qaldırmalı və döyüşə aparmalısınız. Səngərlərin silahlar və mərmilərlə tə'min olunmasını isə Topalhasanlı Cabbara tapşırıq. Bütün bunlardan əvvəl daha tə'cili görüləsi iş var. Bu haqda polkovnik Cahangir bəy Kazımovun sizə sözü var.

Bayaqdan deyilənlərə səbirsizliklə qulaq asan və vaxtın itiriləcəyindən qorxan polkovnik dərhal ayağa durub izaha başladı.

- Ağalar, bizim ordumuzun 1800 nəfəri bolşevik ordusu tərkibindədir. Rus bolşevikləri Azərbaycan ordusunu yenidən təşkil etməyə vaxt tapmayıblar. Ona görə də, milli ordunun məşhur generalı Məmməd Mirzə Qacarı diviziyanın təchizat şöbəsi rəisi vəzifəsində saxlayıblar. Hətta Mirzə Qacar şəhərin komendantıdır. Bu bizim xeyrimizədir. Demək, bolşevik ordusu tərkibində tərəfdarımız var. İndi mayın 23-də Bakıdan XI Ordunun Gəncəyə göndərdiyi komanda hey'əti şəhərə gələrək dərhal hərbi hissələri yenidən təşkil etməyə başlamışdır. Onlar komanda hissəsini tamamilə təzələyirlər. Bütün köhnə zabidləri işdən götürür və yenisi ilə əvəz edirlər. Bir sözlə, rus ordusunun tərkibində bu saat böyük hərc-mərclik və başsızlıq var. İndi əsl fürsətdir. Ona görə də, elə bu gecə, bu saat işə başlamaq lazımdır. Hamıya əmr edirəm, tə'cili olaraq öz hissələrinizi ayağa qaldırıb nəzərə çarpmadan bolşeviklərin kazarmasını ələ keçirmək və şəxsi hey'əti həbs etmək lazımdır.

- 2 -

Gəncə çayı selləmə gəldiyindən onun qıjıltısı şəhəri başına götürmüşdü. Bu qıjıltı o qədər güclü idi ki, küçələrdə, yollarda edilən hərəkətlər sezilmirdi. Başqa vaxtlar şəhərin 2-ci hissəsində körpünün yanındakı kilsə saatının səsi şəhərin ucqar küçələrində belə eşidilirdi. İndi isə beş addımlıqdan heç nə eşitmək mümkün deyildi.

XI Ordunun əsgərləri ac və yorğun olduqlarından axşamdan kazarmaya dolmuş və yatışırdılar. Keşikçilər kazarmasının ətrafında dolaşır, yorğun-yorğun əsnəyir və növbələrinin haçan qurtaracağını gözləyirdilər. Onlardan divara söykənib mürgüləyənlər də var idi.

Üsyançılar dəstəsi körpünü keçib kazarmaya yaxınlaşdı. Qaçaq isə öz atlı dəstələri ilə arxa tərəfdən gələrək əsgərlərin yataq yerlərini əhatə etdilər. General Cavad bəy və polkovnik Cahangir bəyin başçılıq etdiyi dəstə bir göz qırpımında irəli cumdu, keşikçilər özlərinə gələndə qədər onları sıradan çıxartdı və əsgərlərin üstünü aldı. Əsgərlərdən silah götürmək və atəş açmaq istəyənlərə imkan vermədilər.

Üsyançılar tər-k-silah etdikləri rus əsgərlərini cərgəyə düzüb qabaqlarına saldı və birbaşa Gəncə qalasına gətirdilər...

Cavad bəy Cahangir bəylə birlikdə qalanın keşikçi dəstəsini möhkəmlətdikdən sonra qərargaha qayıtdılar. Onların üzləri gülüdü. İlk əməliyyatları uğurlu keçmişdi. Zirzəmidə bir qədər oturdular və nəfəslərini dərdilər. Sonra Cavad bəyin yavəri Əmrahın gətirdiyi çayı içdilər. General Cavad bəy kəşfiyyatın ona gətirdiyi mə'lumatı yazı masasının üstünə qoydu və polkovniklə birlikdə oxumağa başladılar. "Şəhərin strateji əhəmiyyəti olan xeyli hissəsi rus qoşunlarının əlində idi. 20-ci atıcı diviziyanın 178-ci və 180-ci atıcı polkları çayın sağ sahilində, şəhərin ermənilər yaşayan hissəsində yerləşmişdir. Rabitə batalyonu və 3-cü briqadanın qərargahının komendant hissəsi isə şəhərin müsəlmanlar yaşayan şimal-qərb səmtində yerləşdirilmişdi. Düşmənin cəmi 2000 döyüşçüsü, 30 pulemyot, bir artilleriya divizionu, Zurnabad kəndində 450 nəfərdən ibarət 20-ci atlı briqadası, 8 pulemyotla bir atlı top batareyası və şəhərin 6 km-də yerləşən Helendorf qəsəbəsindəki diviziyanın öz iki, ikitoplu batareyası ilə artilleriya qərargahından ibarət idi. 3-cü briqadanın komandiri isə keçmiş çar zabiti Şirmaxer idi".

Cavad bəy mə'lumatı oxuduqdan sonra üzünü Cahangir bəyə tutdu:

- Biz ikitərəfli plan hazırlamalıyıq. Birincisi, şəhərin bütün giriş yollarını istehkama çevirməliyik. Şəmkir yolundakı topların sayını artırmalı, keşikdə dayananların miqdarını çoxaltmalıyıq. Bu il Qoşqar çayı həddindən artıq daşdığından yolları sel basmışdır. Bu bizim xeyrimizdir. Gəncəyə gələn ikinci yol Xaçbulaq yoludur. Balçılı tərəfdən şəhərin yeganə əlaqə yolunu çox ciddi qorumaalıyıq. Məni ən çox narahat edən Helendorf tərəfidir. Əvvəla, bu tərəfdə erməni kəndləri var, ikinci də həmin yol şəhərin ermənilər yaşayan hissəsiylə birləşir. Bu ermənilərin rus ordusuyla birləşəcəyinə şübhəm yoxdur. Bakıda olduğu kimi burada da onlar xəyanət edə bilər; gah daşnaka, gah bolşevikə çevrilərlər. Biz bunları nəzərdən qaçırmamalıyıq. Cavad bəyə diqqətlə qulaq asan polkovnik dərhal ona cavab verdi:

- Şəhərin ətraf yollarını, ətraf kəndlərini qorumağı və nəzarət altında saxlamağı adlı-sanlı qaçaqlara tapşırmaalıyıq. Bizim Sarı Ələkbər, Qaçaq Qəmbər, Topalhasanlı Cabbar, Topalhasanlı Xallı Heydər, Qabaxtəpəli dəli Xəlil, Tatoğlu Həsən, Sarı Qafar, Qaçaq Məmmədqasım, Nainsafoglu Məmmədəli kimi igidlərimiz var. Onları bolşeviklərin tə'siri altına düşməyə qoymamalıyıq. Və şəhərin ətrafını qorumağı onlara tapşırmaalıyıq. Adlı-sanlı general və zabitlərdən isə şəhərin özündə və hücumlarda istifadə etməliyik.

- Bəs qət'i hücumu ayın neçəsində etməliyik? - deyə Cavad bəy soruşdu.

- Mayın 25-dən 26-a keçən gecə. Ancaq ona qədər alınası yerlər var. Mən döyüşçülərimi şəhərin erməni hissəsində yerləşən 178 və 180-ci polklara üstünə qaldıracam. Sonra da dəmiryol vağzalını tutarıq. İndi isə hazırlaş, gedək istehkamları yoxlayaq.

- 3 -

Hava olduqca isti idi. May ayının axırı olmasına baxmayaraq elə bil küçələrə od ələnmişdi. Qoşa minarəli Şah Abbas məscidinin önündəki avara meydanında göyə ucalan çinarların enli yarpaqları meh vurduqca astadan xışıldayırdı. Məscidin həyəti ibadət edənlərlə dolmuşdu. Başlarında ağ fəs, əyinlərində arxalıq olan kişilər balaca arxa yaxınlaşıp, əllərindəki aftafanı su ilə doldurub dəstəməz alırdılar. Hücrələrin kiçik qapıları açılıb-örtülür, buranın daimi sakinləri günorta namazına hazırlanırdılar. Məscidin kanarı ayaqqabı və başmaqqlarla dolu idi. Həyətdəki çinarların kölgəsində dəvələr uzanmışdı. Dəmir yol vağzalına gedən yolun ətrafındakı kiçik dükənlər qaynaşırdı. Papaqçılar öz papağını, pinəçilər öz ayaqqabılarını, dərzilər öz paltarlarını küçəyə sərrib müştəri gözləyirdilər. Özlərinə bir papaq, ya çuxa almaq istəyən kəndlilər isə dükənlərin qabağından dönə-dönə ötür, almaq istədikləri paltar-palazı dönə-dönə yoxlayırdılar. Başlı boxçalı arvadlar isə çarşab içində günbəzli hamama doğru addımlayırdılar. Avara bağının sol tərəfindəki arxdan isə su aramsız şırıldayıb axırdı. Bu suyun şırıltısı Gəncənin küçələrinin hər iki tərəfi boyunca axan arx sularının səsinə batırırdı.

Ağacların kölgəsində poqquldayan iri samovarların ətrafı adamla dolu idi. Sərin havada oturub çay içən, hətta özü ilə pendir-çörək gətirib naharlananlar da var idi. Arabir çiyinlərində səhəng su satan uşaqların ciyiltisi səsi eşidilirdi: "Ay ürəyi yanan, yaxın gəlin, sərin su var, buzlu su var". Bu səslərə meydanın başqa tərəfindən eşidilən səslər də qarışırdı: "Buzlu su, sərin su, isgəncəvi". Küçələrdə, meydançada əsgərlər, atlı zabitlər də dolaşırdı. Onlar dərhal atlandırdılar və süvari zabitlərin müşayiətilə səngərləri, döyüş vəziyyətini yoxlamağa getdilər. Cavad bəyin dəstəsi Şəmkir yoluna tərəf, Cahangir bəy isə körpünü keçərək erməni hissəsinə doğru yollandı. Zahirən şəhər sakit görünə də, bir daxili narahatlıq da sezilirdi. Bakıda aprel ayının 28-də Demokratik Azərbaycan Respublikası devrilmişdi. Bolşeviklər XI Qızıl Ordunun köməyi ilə hakimiyyəti ələ almışdılar. Parlamentin yığıncağında Həmid Sultanov və Çingiz İldırım hökumətə ultimatum vermişdilər. Sonra bu ordu Gəncəyə gəlmiş, şəhəri zəbt edərək əsasən Gəncə çayının sağ sahilində, şəhərin 2-ci hissəsində yerləşmişdi. Əsgərlər yarımçılpacaq və ac idilər. Onlar qapılara düşüb dilənir, yeri gələndə oğurluq da edirdilər. Hər addımbaş təhqir və cəza gözlənilirdi. Ona görə də, şəhər əhli uzun müddətdən bəri vərmiş etdikləri adəti saxlasalar da, narahat idilər. Günorta namazının vaxtı yaxınlaşırdı. Müəzzin asta-asta minarəyə qalxdı. Ötgəm və qumral səslə əzan oxudu və dindar müsəlmanları ibadətə çağırırdı. Məscidlərdə ibadətlərin qurtarmasına qədər gözlədi və axırda onun zil səsi yenidən eşidildi:

- Ey müsəlmanlar, ey camaat, ey əhlidinlər, bilin və aqah olun şəhərimiz üsyan etmişdir. 2 mindən çox gavur əsgəri tutulub qalaya salınmışdır. İndi biz ayağa qalxmış şəhərimizin qiyamçılarına kömək etməliyik. Onların başçıları general Cavad bəy Şıxlinski və polkovnik Cahangir bəy Kazımovdu. Allah-Taala onlara kömək olsun.

Müəzzin sözünü qurtaranda meydan adamları dolmuşdu. Tərpənməyə yer yox idi. Birdən izdihamin aşağı hissəsi dalğalandı. Camaat general Cavad bəy Şıxlinski ilə polkovnik Cahangir bəy Kazımovu çiyinləri üzərinə alaraq meydan boyu gəzdirdi.

Sevincdən gözləri yaşaran Pişnamazzadənin təklifi ilə xalq milli hökumətin bərpası uğrunda son damla qanına qədər vuruşacağına and içdi.

- 4 -

Rus bolşevikləri üsyanın başlanmasından üç saat sonra xəbər tutdular və dərhal qarovulda dayanan azərbaycanlı əsgərləri dəyişdirməyə başladılar. Lakin gecikmişdilər. Şəhər üsyançıların əlində idi. Bolşeviklər dərhal qərargaha yığıldılar. Komendant zirehli qatarların, hərbi hissələrin komandirlərini ətrafına topladı. Vəziyyətlə onları tanış etdi. Toplaşanlardan zirehli qatarın komandiri çox sakitcə və ağayana cavab verdi:

- Narahat olmayın, yoldaşlar! Səhər tezdən şəhəri toplardan atəşə tutarıq, səslərini kəsərlər. Mən müsəlmanları yaxşı tanıyıram. Onlarda döyüş qabiliyyəti yoxdur. Onların sənəti qaçaqçılıq, quldurluqdur.

- Səhv edirsiniz. Bu quldurlar bir anın içində əsgərlərimizi həbs edib şəhəri ələ keçiriblər, - deyə komendant yarıhirsli ona cavab verdi.

- Bakıya mə'lumat vermişsinizmi?

- Hələ yox.

- Əgər öz gücümüz çatmasa, Bakıya bildirəcəyik və onlardan kömək istəyəcəyik.

- Müsəlmanların bir məsəli var: "Ehtiyat igidin yaraşığıdır". Əvvəlcədən tədbir görmək lazımdır. Bolşevik komandirləri dərhal qüvvələri səfərbərliyə almaq üçün hissələrə adamlar göndərdilər. Lakin hər yerdə vahimə və başıpozuqluğa rast gəldilər. Onlar dəmiryol vağzalında tə'cili qərargah düzəldilər və səhərə yaxın azacıq mürgülədilər. Mayın 26-da səhər tezdən dəmiryol vağzalinın başı üzərində şrapnel mərmiləri şappıldadı və çarpanalar dolu kimi ətrafa səpələndi. Alayuxulu və özlərinə arxayın olan rus-bolşevik zabitləri özlərinə gəlincə üsyançıların süvari dəstələri ətrafı üzüm bağları və dirrik olan yol ilə gələrək bir göz qırpımında vağzalı tutdular. Və onlar axşama qədər dəmiryolunu əldə saxladılar. Lakin 20-ci diviziyanın komandiri Velikanovun Qazaxdan gətirdiyi zirehli qatarların köməyi ilə bolşeviklər stansiyanı yenidən ələ keçirdilər. Çayın sağ sahilində gecə yarından keçmiş canlanma başladı. Ordunun süvari və piyada hissələri, nizami erməni qoşunları və erməni başıpozuqları birləşərək körpüyə doğru hərəkət etdilər. Onlar səhər açılarda gözlənilmədən çayı keçib, şəhərin üsyan etmiş müsəlman hissəsini qəfildən yaxalamaq və yuxulu camaatı qılıncdan keçirmək istəyirdilər. Üsyançılar isə çayın sol sahilində səngərlər qazmış və ayıq dayanmışdılar. Üsyan başçıları, generallar, zabitlər və əsgərlər sahil boyu ehtiyatla gəzinirdilər. Şəhərin erməni hissəsində balaca bir hərəkət olan kimi qərargaha xəbər verirdilər.

Əmrah özünü qərargaha yetirdi və general Cavad bəyə xəbər verdi ki, Gəncənin 2-ci hissəsində nəsə bir hərəkət var. Yavərin dediyi bu sözləri eşidən Cahangir bəy də dərhal sıçrayıb ayağa qalxdı və onlar bir göz qırpımında həyəət çıxıb atlarına mindilər və başa düşdülər ki, bu il çayın suyu həddindən artıq daşqın olduğundan yeganə keçid ancaq körpüdən ola bilər. Dağlardan baş alıb gələn çayın qıjqoy suyu sahilləri yalayır.

Cavad bəy Əmraha əmr etdi zabitlərə çatdırsın ki, hazır olsunlar.

Dan yeri qızarıb günəşin ilk şəfaqləri pəncərələrdə oynarkən körpünün üstündə hücum edənlərlə üsyançılar qarşılaşdılar. Qılıncılar havada oynadı. Səngərlərdən pulemyotların şaqqıltısı eşidildi. Hər iki tərəfin süvariləri döz-dözə gəldi. Aradan yarım saat keçməmiş körpünün üstü, çayın axarı insan cəsədləri ilə doldu. Aldığı yarıdan, yaxud müvazinətini saxlaya bilmədiyindən körpünün məhəccərindən suya düşən atların kişnərtisi bir-birinə qarışdı. Qılınc cingiltisi və güllə səslərindən qulaq tutuldu. Körpünü ortaya qədər gələn düşmənlərin önündə Əmrah da at belində

qılınca çarpışdı.

Onun körpünün üstünə nə vaxt gəlməsindən, qılınıcı sıyırıb nə vaxt vuruşmağa başlamasından xəbəri yox idi. Gözlərini qan örtüyündən heç nə görmürdü. Bircə onu bilirdi ki, qılınıcı havada fırlanır, nəyəsə dəyir, nəyəsə doğrayır.

Birdən Əmrahın önündə at belində az qala bütün körpünü tutacaq qıllı papaqlı, enli bir kürək göründü və bu kürəyin qılınıcı havada parıldadı. Əmrahın atı şaxə qalxıb kişnədi. Əmrah da qılınıcı hərlədi. Nə qədər çarpışdıqlarını bilmədi. Bir o yadında qaldı ki, alnında kəskin ağrı hiss etdi, üz-gözünü qan bürüdü. Onu da dərk etdi ki, son anda qılınıcı nəyi isə xırçıldı ilə kəsdi, onun gözünün qabağında dayanan qıllı papaqlı sifət dıgırlanıb suya düşdü, qarşısını kəsən at da, adam da yoxa çıxdı.

Gözünü açanda özünü bir ağacın dibində başı sarıqlı gördü. Bir də onu öyrəndi ki, düşmən geri oturdulmuş, körpü üsyançıların əlindədir.

Bundan sonra üsyançılarla bolşeviklərin ciddi və qanlı döyüşləri başladı. Üsyançılar üzüm bağlarına doluşan və şəhərin ucqar dar küçələriylə irəliləmək istəyən bolşevikləri əzərək geri oturdular. Beləliklə, mayın 25-dən 30-dək qanlı çarpışmalar davam etdi və şəhər üsyançıların ixtiyarında oldu.

Bolşeviklər vəziyyətin ciddiliyini və ağırlığını görərək Bakıdan, Gürcüstan sərhədlərindən, hətta Ermənistandan öz hərbi qüvvələrini Gəncəyə çəkib gətirdilər.

Bakıdan yeni zirehli qatar və canlı qüvvə, P.V.Kurişkonun komandası altında 18-ci süvari diviziya, Gürcüstan sərhəddindən qaubiçni divizion və daha dörd zirehli qatar, Ermənistan sərhəddindənə daha bir polk - 179-cu polk gətirildi. Ən dəhşətli isə, Gəncəyə hücum edən mütəşəkkil rus-bolşevik ordusuna yenə də bolşevik bayrağı altında çıxış edən 3000 nəfərlik nizami daşnak hərbi birləşməsinin və onlara qatılmış ətraf və Gəncə ermənilərinin qoşulması idi. Bütün qüvvələr Gəncədəki 20-ci diviziyanın komandiri Velikanova tabe edildi. Düşmən şəhərin ətrafla əlaqəsini kəsmək üçün Xaçbulaq yolundakı Balçılı kəndinin həndəvərindəki yeganə keçidi Kurişkonun 18-ci süvari diviziyasının köməyi ilə qanlı döyüşlərdən sonra tutdu. Və mayın 29-da şəhərə növbəti hücum başladı. Günortadan sonra şimaldan və şimal-qərb səmtindən hücum edən 178 və 179-cu atıcı polklar şəhərin ucqar küçələrinə daxil oldular və qanlı küçə döyüşləri başladı. Lakin az sonra həmin polklar gəncəlilərin qabağında duruş gətirməyib geri - öz əvvəlki mövqelərinə çəkildilər. Onlar belə müqavimətlə üzləşəcəklərini gözləməyirdilər. Şəhərin erməni hissəsindən hücum edən birləşmələrin də burnu ovuldu. Üsyançılar onları suları seldən qabarmış, qıjlı ilə axan Gəncə çayını keçməyə qoymadılar. Kurişkonun cənub və cənub-qərbdən şəhərə soxulmağa can atan süvari birləşmələri də böyük itkilər verərək geri sürükdü. İki günlük hücumun başa çıxmasını görə, əsgərlərinin sayı Gəncə əhalisi qədər olan və yüksək döyüş texnikası ilə təchiz olunmuş rus-bolşevik işğalçıları Voytsexovskinin komandası altında yenə də Gürcüstan sərhədlərindən tərkibində 175 və 176-cı atıcı polklar olmaqla daha bir briqadanı, bir yüngül artilleriya divizionunu və Bakıdan zirehli avtomobil divizionu ilə nizami erməni dağ batareyasını da tə'cili Gəncəyə gətirdilər. Düşmən son hücumu hazırdı. Onun beş piyada polku, 6 süvari polku, 7 xüsusi birləşməsi, 2 zirehli avtodivizionu, 8 zirehli qatarı, 57 ağır topu və nizami erməni birləşmələrindən başqa üç mindən çox erməni başıpozuğu vardı.

Bolşeviklərin növbəti hücumu mayın 31-də səhər tezdən başlandı. Onlar iki eşelonla, güclü top atəşinin köməkliliyi ilə, dar küçə və dalanlara girməkdən çəkinərək, geniş küçələrdə döyüş texnikasından istifadə etməklə irəliləməyə çalışdılar. Dörd tərəfdən hücumu keçsələr də, bolşeviklər ağır itkilər verir və bu həmlələri də gözlədikləri nəticəni vermirdi. Və belə bir vaxtda Bakıdan xüsusi tapşırıqla Gəncəyə gələn Azərbaycan Kommunist Partiyasının fəvqəladə komissarları Həmid Sultanov və Sultan Məcid Əfəndiyev 3-cü briqadanın komandiri Şirmaxerin dəstəsi və bir neçə yerli bolşevikin köməyi ilə azsaylı gözətçiləri tərk-silah edərək Gəncə qalasında saxlanılan 2000 rus soldatını, komandirləri və qərargah işçilərini azad etdilər. Onlar da yaxınlıqdakı silah anbarında silahlanıb şəhərin müdafiəçilərinə arxadan zərbə endirərək küçə döyüşlərinə girişdilər. Bunu gözləməyən üsyançılar təşvişə düşdülər. Xainlik öz işini gördü. Üsyançıların ölüm-dirim mübarizəsi aparmalarına baxmayaraq düşmən hər tərəfdən şəhərə doluşurdu. Atışma həyətlərdə, damlarda, evlərdə gedirdi. Mayın 31-də şər qarışanda adda-budda

yerlərdə atışma getsə də, Gəncə artıq düşmən tapdağında idi...

...Çapıq Əmrah bütün bunları yadına saldıqda üşür-gələndi. Büzüşərək buxarıya yaxınlaşdı və əlindəki odunları ocağa atdı. Buxarı qorlanıb alovlandı. Şəhər alındıqdan sonra üç gün aparılan talanı, Qoşqar çayını keçmək istərkən suya qərq olanları gözünün qabağına gətirdi. Selləmə yağış altında aşıb-daşan Gəncə çayında gördüyü bir mənzərə indi də onu dəhşətə gətirdi. Çay sahilindəki ağaclardan birini kökündən qoparıb suya salmışdı. Ağacın düşdüyü yerdə su lillənib burulğana çevrilmişdi. Bu burulğanda iki meyit fırlanırdı. Biri qarayanız, biri sarışın. Onlar bir-birinin çiyindən möhkəm yapışmışdılar. Əmrah xeyli onlara baxdı və ayırd edə bilmədi ki, bunlar son anda bir-birlərini boğub suya batırmaq istəmişlər, yoxsa bir-birlərinə köməyə çalışmışlar. İndi də bir-birlərini buraxmırdılar. Burulğan isə onları gah suyun dibinə çəkir, gah da üzə çıxardıb fırladırdı.

O, yenə odun götürüb ocağa atdı və birdən pəncərədən kəndin yollarında və məktəbin həyətidə ora-bura qaçısan, qucaqlarında ot daşıyan zülləpapaq əsgərləri gördü.

VIII FƏSİL

- 1 -

Qar aramsız yağdı. Hər yer dümağ örtüyə bürünmüşdü. Elə bil kəndin üstünə ay doğmuş və hər yeri işıqlandırmışdı. Bu, Çapıq Əmrahın xoşuna gəlmədi. Beləcə qarlı günlərdə hər qaraltı aydınca seçilirdi.

O, sakitcə tövləyə endi. İçəri püş səpilmişdi. Baca basdırılmışdı. Malların nəfəslərinin hənirtisi içərini isitməmişdi. Çapıq Əmrahın bədəni qızıqmışdı, sümüyü açıldı. Ondən olsaydı, burdan heç yana getməzdi. Atına yaxınlaşdı. Həmişə yəhərli-yüyenli saxladığı kəhərin telini sıgalladı, üzənginin və dal tapcırlarının möhkəmliyini yoxladı. Əlini atın sağrısına çəkdi, boynunu, üzünü sıgalladı və sonra gözlərindən öpdü. Bir xeyli beləcə, üzünü atın üzündə dayandı. Kəhər sahibinin bu məhrəbanlığından rıqqətə gəldi. Qabaq ayağını tərpedib astaca oxrandı. Çapıq Əmrah toxtaqlıq verib atı həyəətə çəkdi. Tüfəngini götürdü, xəncərini bağladı və yapıncısını çiyinə saldı. Ağ yun başlığını papağının üstündən geyindi. Pəncərədən sakitcə boylanən arvad-uşağına üzünü belə çevirmədən quş kimi sıçrayıb yəhərə qalxdı. Onun məqsədi xəlvəti yollarla gözə görünmədən kənddən çıxmaq və qonşu obaya getmək idi. Dərə ilə İncə çayının sahilinə endi. Ağacların arxasından sivişib keçdi və azacıq sonra kəndin yuxarı başındakı dikdirdə göründü və elə zənn etdi ki, aradan çıxmışdır. Azacıq nəfəsini dərdi və ətrafı dinşədi. Qarın üstündə tərənən qaraltıları görəndə isə başa düşdü ki, yollar, bənd-bərələr kəsilmiş, kənd mühasirəyə alınmışdır. At da bunu hiss etdi. Dayanıb irəli getmək istəmədi. Əmrah bilirdi ki, onun atı qabaqda bir qaraltı görəndə, qorxu hiss edəndə qulaqlarını şəkəyib ətrafı dinşəyir və bədəni titrəyirdi. O bununla sahibinə bildirmək istəyirdi ki, yol xatalıdır. Əmrah atın boynunu sıgalladı və yalına yatdı. At qulaqlarını yapıxdırdı və hiss etdi ki, yolu kəsən qaraltıların yanından güllə kimi keçib sahibini dardan qurtarmaq lazımdır. Yerindən götürüldü. Keşikçilərin yanından yel kimi keçdi. Onu arxadan harayladılar. "Dayan!" - dedilər və çaxmaxlar şaqıldadı. At sürətini bir az da artırdı. Əmrah aradan çıxdığına sevindi və "Ağrın alım, a kəhərim, bir azca da tərənəsən, dardan təmiz qurtararıq", - deyər üyrəyindən keçirdi. Elə bu vaxt at bürədi, dal ayaqları üstə şaxə qalxdı və birdən arxası üstə yerə sərdi. Əmrah ayağını üzəngidən çıxara bilmədi. Onun qılçası atın altında qaldı. Gözünü yumub-açınca buynuzlu əsgərlərin süngüləri sinəsinə dirəndi. Keşikçilərin yarımkürk geyinmiş, uzun qılınclı komandirləri də at belində gəldi. Çapıq Əmrahı dartıb əyağa qaldırdılar. Tüfəngini aldılar, xəncərini belindən açdılar. Komandir atın belindən əyilərək onun yapıncısını götürdü və öz çiyinə saldı. Başlığı da boynuna doladı. "Necədi, əsil Qafqaz igidinə oxşayırammı?" - deyər əsgərlərə müraciət etdi. Güləşdülər, sonra da Çapıq Əmrahı qabaqlarına qatıb kəndə gətirdilər.

- 2 -

Yoldaş Fətullayev kənd şura sədri Mustafa kişinin isti otağında əyləşmişdi. Döşəməyə gəbələr salınmışdı. Divardan da gəbələr asılmışdı. Kündəki nikelli çarpayının üstünə təzə ipək yorğan-döşək düzülmüşdü. Evin ortasındakı dəmir soba gurha-gurnan yanırdı. Ocaq azca öləziyən kimi

Mustafa kişi əyilib doğranmış odunlardan sobaya atırdı. İçəri elə isti idi ki, kəndin üstünü qış aldığı, bayırda qar-boran olduğunu adam heç ağına gətirə bilmirdi. Bura Mustafa kişinin qonaq otağı idi. Qəza mərkəzindən gələn hörmətli adamlar burada çörək yeyər, burada da yatardılar. Fətullayev mizin arxasında oturub həmişə özü ilə gəzdirdiyi yan çantasını açmış və kağızları stolun üstünə səpələnmişdi. O nəyi isə axtarır, müxtəlif adlar, fəmillər yazılmış siyahıları diqqətlə nəzərdən keçirir, dönə-dönə yoxlayırdı. O özünün və rus əsgərlərinin buraya nə üçün gəldiyini hələ heç kəsə deməmişdi. Mustafa kişi də qorxusundan soruşmamışdı. Şura sədri bilmirdi ki, qaranlıq qarışıb, əl-ayaq yığışırıldıqdan sonra əsgərlər həyətlərə, qapılara dağılmışdı. Onlar heç kəsi içəridən bayıra buraxmır və keşik çəkirdilər.

Gecədən xeyli keçmiş yoldaş Fətullayev kağızlarını yığışdırdı və üzünü Mustafa kişiye tutdu:

- Səhər tezdən - işıqlaşan kimi adamların burda olsun. Silahlı komsomolçularını deyirəm.

Onlarla söhbətim var. İndi isə, gəl yataq, səhər tezdən durmalıyıq, işimiz çoxdur. Amma elə elə ki, gecə peç sönməsin.

Yoldaş Fətullayev şinelini, çəkməsini soyundu və paltarlı yorğan-döşəyə girdi.

Mustafa kişi səhərə qədər yata bilmədi. Tez-tez qalxıb ocağa odun atdı və nə qədər fikirləşdisə, rus əsgərlərinin qəfildən kəndə gəlmələrinin səbəbini aydınlaşdırma bilmədi.

İşıqlaşan kimi axşamdan Mustafa kişidən tapşırıq alan silahlı komsomolçular onun evinin qapısını kəsdirdilər. Yoldaş Fətullayev onları başına yığdı.

- Bu saat dağılışırsınız kəndə. Gedərsiniz evlərə. On beş yaşından yuxarı nə qədər başıpapaqlı varsa, gətirərsiniz məscidin həyətinə. Dünəndən baxmışıq ondan münasib yer yoxdur. Həm məscidin özü böyükdü, həm də ətrafı hasarlıdı.

Bir azdan kəndə hay-haray düşdü. Arvad-uşağın səs-küyünə, ağlamalarına heç kəs fikir vermədi.

Rus əsgərləri kişiləri süngünün qabağına salıb məscidin həyətinə gətirdilər. Yoldaş Fətullayev məscidin və həyətin içinin dolduğunu gördü və bundan sonra hasarın üstünə çıxdı. Bayaقدan təşviş içində qalan və öz aralarında xıssın-xıssın söhbət edən kişilər daş hasarın üstünə çıxan Fətullayevi görünəcə susdular. Fətullayev aralığa sükut çökdükdən sonra amiranə səslə dilləndi.

- Camaat, hökumətin qərarı var: hamı silahını könüllü şəkildə təhvil verməlidir. Kimin tüfəngi, naqanı, xəncəri varsa, gətirməlidir. Kim silahını könüllü təhvil versə, ona heç nə etməyəcəyik, buraxacağıq, gedəcək evinə. Amma inad göstərsəniz, qurban verəcəksiniz. Sizə ən uzağı bir gün vaxt verirəm. Silahlarınızı gətirin!

Camaat heç nə başa düşmədi. Təşvişlə bir-birinin üzünə baxdı. Fətullayev hasarın üstündən düşüb gedəndən sonra da nə edəcəklərini bilmədilər.

Əslində onların çoxunun silahı var idi. Rus beşaçılanlarını, naqanları, İran və türk tüfənglərini parçalara büküb samanlıqlarda, tövlələrin axurlarında, pərdilərin arasında, ot tayalarının altında gizlətməmişdilər. Heç kəs silahı olduğunu boynuna götürmək istəmirdi. Hamı fikirləşirdi ki, "Silahın nə zərəri var? Yüz gün yaraq bir gün gərək". Züllə papaqlı rus əsgərləri məscidi ikiqat mühasirəyə aldılar. Yarımkürklü və uzun qılınclı komandirlər məscidin ətrafında dolaşdılar.

Yoldaş Fətullayev iki saatdan sonra bir də gəldi. Daş hasarın üstünə bir də çıxıb sözlərini bir də təkrar etdi. Amma camaatdan tərپənən olmadı.

Lopa-lopa qar yağırdı. Məscidin həyətinə toplaşanların hamısı qar içində idi. Çoxunun əynində isti paltar olmadığından soyuqdan büzüşmüşdü. Çoxusu ac idi. Səhər qoymamışdılar ki, çörək yesinlər. Kənd arvadları məscidin ətrafındakı evlərə yığışmış, damların üstünə çıxmışdılar. Onların əllərində bağlamalar, heybələr var idi. Kişilərə çörək gətirmişdilər. Amma keşikçilər onları yaxına buraxmırdılar.

Sözə baxmayıb irəli cuman arvadları süngünün ucunda geri qaytarırdılar.

Mustafa kişi arvad-uşağın ağlaşmasına dözmədi. Qorxa-qorxa Fətullayevə yanaşdı:

- Camaat acdır. Arvadlar çörək gətiriblər, bəlkə...

Fətullayev dabanı üstə fırlandı və şura sədrinin sözünü ağızında qoydu:

- Olmaz! Bir də bilmirsən o bağlamalarda nə var?

Qaranlıq qarışdı. Amma kişilərdən tərپənən olmadı.

Fətullayev qəza mərkəzində olan zaman, ya da Gəncəyə, Bakıya getdiyi vaxt müəyyən tapşırıqlar alır, kimləri isə axtarır, onların izinə düşürdü. Ətraf qəzalarda kəndlərdən qaçanların kimlər olduğunu öyrənməyə çalışırdı. Ona görə də, hər söhbətə saymazyan qulaq asır, hər kəndə öz adamlarını göndərir, hətta qaçaqların dəstəsinə də adam yollayırdı. Bu adamların çoxu qaçaqların e'tibarını qazanmaq üçün cinayət də törədirdilər.

Yoldaş Fətullayev gizli arxiv sənədlərini də nəzərdən keçirirdi. Mərkəzdən qaçmış və gözdən yayınan əksinqilabçıları tapmaq üçün gizli yollar axtarırdı. Onu ən çox narahat edən Gəncə üsyanı idi.

Yoldaş Fətullayev yenə Mustafa kişinin isti qonaq otağında əyləşmişdi. Yenə kağızları səpələyib nəyi isə axtarırdı. Mustafa kişi isə sobaya aramsız odun atırdı.

Yoldaş Fətullayev armudu stəkandakı çayını içdi və üzünü Mustafa kişiye tutdu:

- Ağlın nə kəsir, sizin camaatın silahı yoxdu?

- Meşə çaqqalsız olmaz, yoldaş Fətullayev, bir də belə qarışıq zamanda silah saxlamağın nə zərəri var? Hürrüyyətlik ilində hərə özünə bir açılan tapmışdı ki, özünü qorusun. Çox qarışıq zamanəyə gəlib çıxmışdıq. Adam başında papağını güclə saxlayır.

Fətullayev ayağa durdu. Otaqda bir xeyli gəzindi və üzünü yenə Mustafa kişiye tutdu:

- İndi isə həmin açılanları götürüb meşələrə, dağlara çəkirlər, hərə bir quldur dəstəsi düzəldir. O müzür ünsürlər şura hökumətini yıxmaq istəyirlər. Onu bilmirlər ki, sinfi düşmənlər qulaqlarının dibini görsələr, onu da görəcəklər.

Mustafa kişi hiss etdi ki, yoldaş Fətullayev hirsələnib. Sözüünün dalını demədi. Elə bu vaxt qapı astaca aralandı. Mustafa kişi ayağa durdu və əli silahlı komsomolçuya yaxınlaşdı.

- Mustafa qağa, Çapıq Əmrahı gətirdilər.

Mustafa kişidən qabaq yoldaş Fətullayev təəccüb və həyəcanla dilləndi:

- Kimi?!

- Çapıq Əmrahı.

Bu ada yoldaş Fətullayev çoxdan rast gəlmişdi. Mərkəzdən bütün qəzalara gizli təliqələr göndərilmişdi. Fətullayev də onu axtarırdı, onun izinə düşməyə çalışırdı. İndi gözlənilmədən Qaymaqlı kəndində onunla rastlaşırdı. Sevinc və həyəcan hissi onu bürüsə də, üzə vurmadı.

Sakitcə Mustafa kişidən soruşdu:

- Çapıq Əmrah orduda olubmu?

- Məsəvat hökuməti vaxtı zabit olub. Bilirsinizmi, yoldaş Fətullayev, hamı ona "paruçik" deyir. Elə bizim kənddə də onu Əmrah kimi tanıyan azdı. Ona "barcuy" deyirlər.

- İndi o hardadı?

Bu dəfə qapının ağzında dayanan silahlı komsomolçu dilləndi:

- Şura idarəsinin zirzəmisində.

Fətullayev şinelini götürdü, onaçılanını belinə bağladı və qapıya yaxınlaşdı.

- Mən onu görməliyəm.

Mustafa kişi onun yolunu kəsdi:

- Bu saat zirzəmi buz kimidir, iti bağlasan, it durmaz. Qoy onu gətirdək buraya. İsti otaqda otur, nə qədər istəyirsən, danışdır.

Az keçməmiş Çapıq Əmrahı gətirdilər. Keşikçilərin ikisi içəridə, qapının ağzında, qalanları isə pəncərələrin önündə dayandılar.

Çapıq Əmrah içəri girəndə Fətullayev diksinən kimi oldu. O elə zənn edirdi ki, gətirilən dustaq qorxusundan özünü itirəcək və Fətullayevin qarşısında ayaq üstə gücnən dayanacaqdı. Amma Çapıq Əmrahın şaxanə duruşu, uca boy-buxunu onu çaşdırdı. Başa düşdü ki, qarşısındakı dustaqla ehtiyatlı olmaq lazımdır. Ona oturmağa yer təklif etdi. Əmrah stul çəkdi və ayağını-ayağının üstünə aşırıb əyləşdi. Bir xeyli dinmədilər. Otağın istisindən azca təntiyən Əmrahın papağını başının üstündən geri itələməsi Fətullayevin gözündən yayınmadı. Diqqətlə Əmrahın alnında görünən çapığa baxdı.

- Sənə niyə Çapıq Əmrah deyirlər?

Əmrah gülümsündü və alnına işarə etdi:

- Buna görə.

- Bu nə çapıqdı belə?

- Qılınc çapığıdır. Rus qılıncının çapığı.

- Harda vurublar səni qılınca?

- Gəncədə.

- Sənin Gəncədə nə işin var idi?

- Mən zabitəm. Müsavat ordusunun zabiti. Öz hökumətimi qorumaq üçün vuruşmalı idim. Bilirsənmi, kişi yorğan-döşəkdə ölməz. Kişi ya gərək güllədən, ya da xəncər yarasından ölsün. Bir də azadlıq uğrunda vuruşmamaq, bir qaşığı qandan qorxub geri çəkilmək namərdlikdi. Fətullayev gözaltı onu süzdü və hirsə ayağa qalxdı:

- Gəncədə döyüşdünüz. İnsan qırğımından başqa nə qazandınız?

Çapıq Əmrah da ayağa durdu və Fətullayevlə döş-döşə dayandı:

- Mərdlik! Cəsarət. Bəs, siz nə qazandınız? Camaatı qorxaqlığa, xəyanətə öyrətdiniz. Hamını qırdınız, tökdünüz, elədiniz gözü qırıq. - O, sözünə ara verdi. Papiros çəkməyə icazə istədi və tüstü-duman içində söhbətinə davam etdi. - İndi buraya nəyə gəlmisiniz? Rus əsgərlərini nəyə gətirmisiniz?

Fətullayev əsəbiləşdiyini gizlədə bilmədi.

- Qaçaq-quldurların kökünü kəsməyə.

- Yox. Siz kişilərin kişiliyini əlindən almağa gəlmisiniz. Onları qorxutmaq, gözlərinin odunu almaq istəyirsiniz. Arvad-uşaq yanında kişiləri hörmətdən salmaq, onların qürurunu sındırmaq istəyirsiniz. Heç bilirsiniz qürur nə deməkdi? Bilməzsiniz. Çünki siz qürurlu adamları, elə xalqı da tapdalamağa çalışırsınız. Sizə kişi yox, madyan lazımdır.

Fətullayev bu sözlərə cavab verməkdə çətinlik çəkdi və səsini ucaltdı:

- Paruçik! Çox baş aparırsan! Biz xalqı nadanlıqdan, oğruluqdan, mədəniyyətsizlikdən qurtarıb kamil insanlara çevirmək istəyirik. Bizim yaratdığımız cəmiyyət kamil insan cəmiyyəti olacaq. Bəşəriyyətin arzuladığı, böyük mütəfəkkirlərin təsvir etdikləri kamil insan cəmiyyəti, aydıncıdır?

Çapıq Əmrah hiss etdi ki, söhbəti davam etdirmək mənasızdır. Odur ki, son sözünü deməyi qərara aldı:

- Cəmiyyət də insan kimidir. Axtalanmış adamdan kişi çıxmadığı kimi, axtalanmış cəmiyyətdən də kamil cəmiyyət ola bilməz!

Fətullayevin qışqırmaqdan başqa çarəsi qalmadı:

- Aparın!

Çapıq Əmrah otaqdan çıxmazdan əvvəl ətrafa boylandı, döşəməyə salınmış gəbələrə, küncdəki nikelli çarpayıya, çata-çatnan yanan sobaya və bir də hirsindən çənəsini çənəsinə sıxan Fətullayevə baxıb acı-acı gülümsündü.

Onu keşikçilər qabaqlarına salıb apardılar.

Fətullayev xeyli özünə gələ bilmədi. Otaqda fırlandı. Mustafa kişi gördü ki, o, hirsindən azacıq titrəyir. Qət'i bir qərara gələ bilmir. Tez ayağa durdu. Qonşu otaqdan yemək, çay gətirdilər.

- Gəlin, əyləşin, ağzımıza bir tikə çörək alağ. Səhərdən acıq.

Fətullayev stul çəkib oturdu. Yeməyə əl vurmazdan əvvəl çantasını açdı, oradakı möhürlü kağızlardan birini götürdü. Bu kağız "üçlüyün" hökm kağızı idi. Camaat arasında bu üçlüyə "Troyka" deyirdilər. İnsanların çoxunun taleyini bu üç adamın imzası həll edirdi. Onlar müqəssirləri məhkəməsiz, qanunsuz mühakimə edir, hökm çıxardır və hökmü də dərhal yerinə yetirirdilər. Fətullayev qarşısındakı ağ kağıza xeyli baxdı və birdən qətiyyətlə yazdı: "4 yanvar 1932-ci il. Qaymaqlı kənd sakini, keçmiş müsavatçı Çapıq Əmrah güllələnsin!" Kağızın aşağısında imzalar var idi. Üçlük üzvlərindən ikisi əvvəlcədən ağ kağıza qol çəkmişdilər. Fətullayev imzalara baxdı və özü də əsəbi halda imza atdı. Sonra "Troyka"-nın hazır qərarını çantasına qoyub stəkanı qabağına çəkdi.

Qar ara vermişdi. Göyün üzündə gün işıldaırdı. Amma hava sazaq idi. Dünəndən kişilərinə çörək gətirən arvadlar evlərinə getməmişdilər. Onlar qonşu həyətlərdə, damların böyründə, çəpərlərin dibində büzüşüb oturmuşdular. Ümid edirdilər ki, böyüklərin ürəyinə insaf gələcək və kişilərə yemək üçün evlərdən gətirilən şeyləri qəbul edəcəklər. Damların üstü, çəpərlərin dibi, kənd yolları, evlər qarın altında qalmışdı. Başqa vaxt olsaydı, kənd adamları damların üstünü, həyət-bacaları qardan təmizləyər, mal-qaranı həyətə çıxardar, sonra da kürəyi götürüb yollarda cığır açardılar. Bacalarından tüstü qalxan evlərin belindəki qarı təmizləməyin ayrı ləzzəti var idi. Uşaqlar da, elə böyüklər də bundan ayrı zövq alardılar. Amma indi həyətlərdə nə mal-qara görünür, nə də qar təmizləyirdilər.

Məsciddəki camaat soyuqdan titrəşirdi. Bir yandan qar-şaxta, bir yandan da aclıq onları əldən salmışdı. Soyuqdan donmamaq üçün ayaqlarını yerə döyür, kürək-kürəyə verib bir təhər qızışırdılar. Qar adamın gözünü qamaşırdırdı.

Yoldaş Fətullayev yenidən hasarın üstündə göründü. Yenidən eyni sözləri təkrar etdi:

- Camaat, silahlarınızı gətirin, yoxsa qurban verəcəksiniz.

Yerindən tərənən olmadı. Yoldaş Fətullayev hasardan endi. Məscidin ətrafında züllə papaq əsgərlər iki cərgə düzülmüşdü. İndi bir cərgə də gəldi. Yanlarından uzun qılınclı sallanan yarımkürk geyinmiş komandirlər də çoxaldı. Onlar qılınclarını qınından siyirib çıxartdılar. Qışın istilik gətirməyən zəif günəşi qılıncların ağ tiyəsinə parıldadı. Arvadların arasına çaxnaşma düşdü. Üz-gözlərini cırıb saçlarını yoldular. Dizlərinə, sinələrinə döydülər. Hiçqırıq səsi ətrafı bürüdü. Məscidin həyətinəki kişilər də həyacanlandılar.

Çapıq Əmrahı gətirdilər. Qabaqda iki, yanlarda iki, arxada da iki keşikçi var idi. Züllə papaq əsgərlər çaxmaqları hərləyib gülləni lüləyə vermişdilər. Az qalırdı ki, süngü ilə kişini dəlik-deşik etsinlər. Çapıq Əmrah gödəkcəsinin yaxasını düymələdi, papağını qaşının üstünə endirdi.

Hərəkət etməzdən əvvəl qışın şaxtalı havasını sinəsinə doldurdu. Doymurmuş kimi dalbadal nəfəs aldı. Sonra bir qırğı baxışı ilə kəndi nəzərdən keçirdi. Yollara, həyətlərə, dağların ətəyinə qədər gedən təpəliklərə və göyün üzündə işıldaıyan günəşə baxdı. Elə bil vidalaşırdı. Ürəyinə dammışdı ki, bu dünyanı bir daha görməyəcək.

Əlini cibinə saldı, gümüş papiros qutusunu çıxartdı. İri bir cığala kağızı götürüb arasını sarı saçaqlı tütünlə doldurdu və eşdi. Papirosun tüstüsünü də hərisliklə sümürdü. Birdən geri döndü. Mustafa kişi ilə nəzərləri çarpazlaşdı. Şura sədri bir-iki addım geri çəkilib əsgərlərin arasında gizlənmək istədi. Bunu görən Fətullayev sinəsini qabağa verdi. Ancaq birdən sarsıldı. Ona elə gəldi ki, Çapıq Əmrahın gözlərində şimşək çaxdı və Fətullayevi ildırım kimi vurdu. Çapıq Əmrah acı-acı gülümsündü və ağlaşan arvad-uşağın içində öz arvadının səsini də eşitdi, üzünü onlara tutub səsini ucaltdı:

- Ağlamayın, kişi qızı kimi mərd olun! Dost var, düşmən var, özünüzü sındırmayın. Ağlaşmanı sonra qurarsınız. Paltar-palazımı ortaya sərrib dil deyərsiniz, ürəyinizi boşaldarsınız. - Sonra da üzünü camaata tutdu. Papağını çıxarıb baş endirdi. - Salamət qalın. Mən sizin yolunuzda qurban gedirəm. Əyər yanınızda bir günahım varsa, məni halal eləyin.

Papirosunu son dəfə sümürüb kötüyünü yerə atdı. Ətrafdakı komandirlər, onun nə danışdığını başa düşməsələr də, sakitcə dayanıb gözləyirdilər.

Çapıq Əmrah camaata bir daha baş əydi və qabağa yeridi. Komandirlərdən biri arxa tərəfdən irəli çıxdı. Əlindəki naqanın lüləsini onun kürəyinə zillədi. Tapança açılanda Çapıq Əmrah azca təngildədi və yığılmamaq üçün özünü tarazlayıb geri döndü. Əlində naqan dayanan rusun üstünə yeridi.

- Adamı arxadan vurmazlar, ay namərd.

Əlində naqan olan komandir Çapıq Əmrahın baxışlarına dözə bilmədi və bir-iki addım geri çəkilib dalbadal atəş açdı. Əmrah hiss elədi ki, gözlərinə qaranlıq çökür, dizləri bükülür. Bir azca da keçsə, dizi üstə çökəcək. Beyni, ürəyi və bütün varlığı ölümə dirim arasında vuruşan Əmrah dumanlı şəkildə dərk etdi ki, düşmən önündə əyilmək, onun qarşısında diz çökmək olmaz.

Əmrahın sinəsindən qan şoralanırdı. Hələ də ayaq üstə təngildəyən və az qala irəli yeriyəcəyindən vahiməyə düşən komandir qorxusundan bir güllə də atdı. Çapıq Əmrah kökündən kəsilmiş nəhəng ağac kimi arxası üstə yerə sərildi. Onun qolundan yapışıb sürüdülər

və hasarın böyrünə uzatdılar. Ağ xalatlı iki həkim gəldi. Ölünün gözlərinə, sinəsinə, ürəyinə, qulaq asdılar. Onların göstərişi ilə Çarıq Əmrahın alınına iki güllə də sıxdılar...

- 5 -

Gün əyilmişdi. Yenidən sazaq başlayırdı. Kimsə hasarın dibinə yaxınlaşdı və tufəngini götürmək üçün icazə istədi. Onu iki rus əsgəri süngünün qabağına salıb evinə apardı. Oğlan tövlənin axurunda gizlətdiyi tufəngi götürdü və əsgərlərə verdi. Onu buraxdılar. Bundan sonra camaat irdələndi, silahlarını gətirib təhvil verdilər. Axşam üstünə yaxın məscidin həyəti boşaldı. Uzun qılınclı atlı komandirlər qonşu kənddən gətirdikləri dustaqları məktəbin həyətidəki kalafaya doldurdular. Dustaqlar elə zənd etdilər ki, onları elə buradaca güllələyəcəklər. Amma onlara dəymədilər. Aradan bir az keçəndən sonra Qaymaqlı kəndinin sakinlərindən də bir dəstə gətirib onlara qatdılar.

Siyirmə qılınclı dayanan atlılar, kalafanın dörd yanını kəsdirdilər və dustaqları başa saldılar ki, onlar yolboyu deyilənlərə danışqsız qulaq asmalı, keşikçilərin sözündən çıxmamalıdırlar. Kim bu şərtləri pozsa, yerindəcə güllələnəcəkdir. Dustaqlar yola düşmək istərkən arxadan bir qadın səsi gəldi:

- Dərdin alım, ev sarıdan narahat olma. Ocağını sönməyə, çırağını ölməyə qoymaram. Bir hörüyümü ağ, bir hörüyümü qara hörəcəm, balalarını saxlayacam.

Kişilər elə bil ürəkləndilər. Siyirmə qılınclı altında yola çıxdılar. Azacıq sonra kəndin aşağıdakı döngəsində gözdən itdilər.

Camaat səhər yuxudan ayılıb, pəncərədən boylananda kəndi boş gördü. Rus əsgərləri gecə ikən çıxıb getmişdilər. O gündən sonra qız-gəlin səhər-səhər suya gedəndə təzə ipək paltar geyinmədilər. Zinyət taxıb sığallanmadılar. Heç kəsə, heç kimə qımqımı qoşmadılar, zümzümə etmədilər.

IX FƏSİL

- 1 -

Qəza mərkəzindən yola düşən fayton Acı Dərəyə çatanda atlı milislər tufənglərini çiyinlərindən götürdülər. Gülləni lüləyə verib faytondan qabağa keçdilər. Yarğana yaxınlaşıb, qaçaq-quldur pusquda dayana biləcəyi yerləri tapmaq və yol kəsən varsa, qəfildən üstlərini almaq üçün hazır dayandılar. Bir xeyli səssiz-səmirsiz ətrafı dinşədilər. Nə gəlib-gedən vardı, nə də bir hənirti eşidilirdi. Təkcə dərənin dibi ilə axan su şırıldaırdı. Bir az da gözlədilər. Sonra milislərdən ikisi dərəyə enib, torpaq yolla aşağı düşdü. Qalanları isə barmaqları tətikdə qolpunlara, yarğanlara göz qoydular. Dərəyə enən atların əvvəl ayaq tappılısı, sonra da nal şaqılısı eşidildi. Gözləyənlər başa düşdülər ki, yoldaşları dərənin dibinə çatdılar, çınqıllı-daşlı çayı keçdilər. Bir azdan isə yoxuşu qalxıb qarşdakı dikdirdə göründülər. Hamı: bəri üzde keşik çəkən atlı milislər də, faytondakılar da nəfəslərini dərdilər. Yol salamatlıq idi. Əgər qaçaq-quldur olsaydı, çoxdan meydana çıxmışdılar.

Faytonu əhatəyə aldılar. İki milis qabaqda, iki milis arxada, ikisi də yanda dərəyə endilər. Kələ-kötür yolda silkələ-nə-silkələ-nə, hər şıqqılıtdan diksinə-diksinə çayı keçdilər. Dikdirə qalxdılar və tezəcə də sağa burulub xır yoluna çıxdılar.

Faytonun küncünə çəkilən yoldaş Fətullayev kəndə yaxınlaşanda onaçılanı taxta qoburuna qoydu. Faytonun irəli çəkilməmiş günlüyünü geri qatladı. Küncdən çıxıb qabağa gəldi və yan tərəfə dirsəkləndi.

Çöllər cücərmək istəyirdi. Torpaq şirələmişdi, quzeylərdə ala-tala qar ağarırdı. Kənd evlərinin bacalarından burula-burula qalxan tüstülər azalmışdı. Fayton kəndə yaxınlaşdı və ikimərtəbəli evin qarşısında dayandı, milislər atdan düşdülər. Yoldaş Fətullayev ayağa qalxdı.

Elə faytonun içindəcə uzun şinelinin üstündən bağladığı onaçılanı yana çəkdi. Aşırmasını düzəltdi. Ulduzlu papağını qaşının üstünə endirdi. Elə bil kəndə gəlməyini hamıya bildirmək, boy-buxununu göstərmək istəyirdi.

Əyninə rəngi solmuş, qara rəngli nimdaş dəri pencək, dabanı və burnu didilmiş çəkmə geyinən və özü-özünə müraciət edəndə belə, "yoldaş Fətullayev" deyən bu adam qəza mərkəzində, idarələrdə özünü yoxsul, işgüzar və inqilabçı komissar halına salırdı. Kəndlərə çıxanda isə

görməmini tamamilə dəyişir və istəyirdi ki, camaatı vahimələndirsin.

Onu kənd şura sədri pilləkənin başında qarşıladı. İki əli ilə görüşdü, yol verdi. Əvvəlcə yoldaş Fətullayev, sonra şura sədri idarəyə keçdilər. İçəri ala-toran idi. Üç pəncərəli bu evin iki pəncərəsinin dal taxtaları qapalı idi. Şura sədri öz yazı masasını küncə qoymuşdu. Elə eləmişdi ki, bayırdan içəri girəndə onun harada oturduğunu görmək mümkün olmasın.

Yoldaş Fətullayev keçib sədrin yerində oturdu. Gözü qaranlığa alışana qədər susdu. Sonra qırıq divana, bir də divar boyu düzülmiş sınıq-salxaq oturaqlara baxdı. Gözünü hərleyib his basmış tavana, qaralmış divarlara nəzər saldı. Masanın üstündəki çırağın şüşəsi də, dəmir sobanın trubası yerləşdirilmiş divar da qaralmışdı. Yoldaş Fətullayev qanrılıb geri, arxa tərəfdəki divara baxdı. Leninin parçada toxunulmuş şəklini də his basmışdı. Qaş-qabağı turşaldı. Şura sədri elə bil onun ürəyindən keçəni başa düşdü.

- Yoldaş Fətullayev, ehtiyat iyidin yaraşığıdır. Belə qaranlıq eləmişəm ki, içəri girən mənə görməsin, amma mən onu görüm.

- Çox da qorxaq olma, a kişi, dur pəncərələrin taxtasını aç. Qoy içərinin havası dəyişsin.

- Xətrimə dəyirsən, yoldaş Fətullayev, mən qorxaq deyiləm. Gecələr hamı yuxuya gedəndə yarganların dibində, cərələrdə qaçaq-quldur axtarıram.

- Yaxşı-yaxşı, incimə. Gəl yaxın otur.

Qaybalı kişi stul çəkib oturdu və diqqətlə Fətullayevin üzünə baxdı.

Fətullayev yan çantasını açdı və möhürlü kağızlardan birini götürüb, xeyli diqqətlə baxdı və sonra itirdiyini sətirlərin arasından tapmış kimi dilləndi:

- Çoban Kərəməli sizin kənddəndirmi?

- Xeyr, yoldaş Fətullayev, bizim kənddə elə adam yoxdu.

- Bəs, aşiq Qarnet necə?

- Evdə olar. Dustaqlıqdan yenicə qayıdıb, - deyə Xondulu tələsik cavab verdi.

- Get, onu bura çağır.

Xondulu dərhal ayağa durdu. Bir azdan aşığı qabağına salıb gətirdi. Fətullayev onun səliqəli nimdaş paltarına baxdı. Kişi qaladan buraxılıandan sonra xeyli yaxşılaşmışdı. Fətullayev ilan kimi onun üstünə fısqırdı:

- Yenə qaçaqlara saz çalırsan?

- Çalanda nə olar.

Fətullayev kişinin ətrafında fırlandı və istehza ilə gülümsündü.

- Keçən dəfə yaxanı qurtardın, amma bu dəfə əlimdən heç yana qaça bilməyəcəksən. - Fətullayev birdən-birə ciddiləşdi və aşığın üstünə qabardı. - Səni kim qaçırdı?

Qarnet ağa diksindi. Əlini köynəyinin cibinə salıb, qatlanmış bir kağız çıxartdı.

- Mən qaçmamışam, mənə buraxıblar.

- Kim?

- Kəsəmənlə. Bu da mənim azadlıq kağızımda #0131;

Yoldaş Fətullayev aşığın əlindəki kağızı götürdü, diqqətlə o üzünə, bu üzünə baxdı və sonra çantasına qoydu.

- Yoxlayarıq. Öyrənərik. Sonra sənə cavab verərik.

Yoldaş Fətullayev aşığın keçirdiyi həyacanlardan, onun təzədən qalaya düşməkdən qorxduğundan elə bil zövq alırdı. Gah gülümsünür, gah da ovçu hərsliliyi ilə kişinin üst-başını, boyun-buxununu gözdən keçirirdi.

- Deyəsən, evdə sənə yaxşı baxırlar. Göbək-zad bağlamısan.

Aşiq ilan çalmış kimi dik atıldı, başı toppuza oxşar yumru ağacını havada oynatdı.

- Kimliyinə baxmaram, başını əzərəm. Mənim göbəyimdə sənə nə işin var? Oğraş!!!

Fətullayev kağız kimi ağardı və əlini onaçılanın qoburuna uzatdı. Onun heybətli və vahiməli səsi divarda cingildədi.

- Aparın, Acı Dərəyə qədər. Onda ağı başına gələr.

Yoldaş Fətullayevin əlləri əsdi. Ayağa durub pəncərənin önündə dayandı. Xondulu aşığı aparandan sonra da xeyli özünə gələ bilmədi. O bu tərəfin camaatının sərt və köntöylüyünü bilirdi. Bilirdi ki, bunlar yeri gələndə sözlərindən dönmür, ölümdən belə çəkinmirlər.

Keçən il bu kəndə gələndə Ömər Koxanı yanına - idarəyə çağırtdırılmışdı. Xondulunu onun dalınca göndərmişdi. Ömər Koxa demişdi ki, böyük kiçiyin ayağına getməz, kiçik böyüyün ayağına gedər. Nə olar mərkəzdən gələndə. Yoldaş Fətullayev məcbur olub qocanın ayağına getmişdi.

Ömər Koxa eyvanda taxtın üstündə oturub çay içirdi. Fətullayev içəri girəndə yerindən tərپənmədi. Taxtın aşağı tərəfində ona yer göstərdi. Yoldaş Fətullayev birbaşa mətləbə keçdi.

- Niyə şikayət eləmirsən, a qoca?

Ömər Koxa hirsələ stəkan nəlbəkini geri itələdi və qonağın üstünə sərtləndi:

- Əvvəla ədəbli ol. Qoca sənin atandı. Mənim adım var. Sonrası da odur ki, məndən nə şikayət istəyirsən?

Fətullayev dirçələn kimi oldu.

- Nəvəni öldürəndən. Gül kimi oğlanı qanına qəltan eləyiblər, siz də susub baxırsınız. Bəs onun qanı yerdə qalacaq? Hayıf almayacaqsınız?

- Bala, sən buraya ayran içməyə gəlibsən, yoxsa ara qarışdırmağa? Get özünə peşə tap. Ölən də mənim uşağımdı, öldürən də. Burnunuzu hər yerə soxmayın.

- A kişi, onlar sinfi düşməndilər, müzür ünsürdülər. Onların kökünü kəsmək lazımdı.

Ömər Koxa yavaşca ayağa durdu. Taxtdan düşdü. Fətullayev də yerindən durdu. Ömər Koxanın nə deyəcəyini gözlədi. Aqsaqqal daxildən püskürüb gələn hirsini boğdu.

- Bizim tərəflərdə düşmən də olsa, qapıya gələn qonağa ağır söz deməzlər. Ona görə xətrinə dəymirəm. Yoxsa səni itlərin qabağına atıb didik-didik elətdirərdim. Necə gəlmisən, elə də çıx get bu evdən. Yoxsa axırı pis olar.

Fətullayev bunları yadına saldı və azacıq sakitləşəndən sonra, keçib yenidən sədrin yerində əyləşdi.

Qaybalı kişi Fətullayevin sakitləşdiyini gördükdən sonra öz həyəcanını güclə boğdu və kobud səslə soruşdu:

- Belə beyqəfildən gəlməyin xeyirdimi?

Fətullayev cavab əvəzinə bir azca ciddiləşib Qaybalı kişiylə göstəriş verdi:

- Kəndin firqəçilərini, cavan komsomolçuları bura çağır. Firqə özək katibi hardadır? Onu da tapdır.

Qaybalı kişi başa düşdü ki, Fətullayev buraya boş-boşuna gəlməmişdir. Nəse mühüm bir məsələ var. Onun ürəyinə dammışdı ki, kəndin başı üstündə qara buludlar dolaşır.

"Allah özü axırını xeyirə döndərsin", - deyər ürəyindən keçirdi və bayırdakı milislərdən birini firqə özək katibinin dalınca göndərdi.

Fətullayev yenidən üzünü Qaybalı kişiylə tutdu:

- Silahlı dəstə hazırkıdır? Neçə nəfərdirlər?

- İyirmidən çoxdurlar.

- Onlara da de hazır dayansınlar. Bəlkə lazım oldular.

Qaybalı kişi bu dəfə lap ehtiyatlandı.

- Qaçaq-quldur üstünə gedəcəyik, yoldaş Fətullayev?

Bu dəfə Fətullayev dinmədi. Böyründən asılmış çantasını çıxarıb stolun üstünə qoydu, oradakı möhürlü kağızlardan birini götürüb vərəqlədi.

İdarənin qapısı açıldı. Əvvəlcə kənd firqə özək katibi, sonra isə komsomolçular əllərində silah içəri girdilər. Bir azca da keçdi. Şura sədrinin otağı adamla doldu. İçərini tüstü-duman bürüdü. Yoldaş Fətullayev hamının yığıldığını yəqin etdikdən sonra yerini rahatladı və gizli bir siri açmış kimi söhbətə başladı.

- Bu saat adamlarınızı göndərin kəndə gəlib-gedən yolları kəssinlər. Heç kəsi şənliyə buraxmasınlar. Bizim burdakı danışığımızdan heç kəs xəbər tutmamalıdır. - O, şinelinin yaxasını aralayıb nəfəsini dərdi. - Artıq rəhbərin dediklərinin vaxtı çatmışdır. Qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etmək lazımdır.

İçəridəki yaşlı kişilərdən biri qəzetdən bükdüylə maxorka papirosunu bir-iki dəfə sümürüb kötlüyü yerə atdı və astaca soruşdu:

- Bunu nə təhər eləcəyik, yoldaş Fətullayev?

- Çox sadəcə. Onları arabalara doldurub lazım olan yerə göndərəcəyik. Torpağımız müzür ünsürlərdən təmizlənəcək.

Qaybalı kişi söhbətin bu yerə gələcəyini gözləmədiyindən qəfil xəbərdən diksindi. Gözünün qabağına Çırağ uşaqlarını və Alqazaxlıları gətirdi. Hiss elədi ki, onların başında qaranlıq var. Amma özünü bilməməzliyə qoydu.

- Bizim kənddə də sinfi düşmən varmı, yoldaş Fətullayev?

- Var, özü də lap əməllisindən. İndi biz bu gün o düşmənləri kənddən rədd etməliyik. - Üzünü Qaybalı kişiye tutdu. - Sən öz adamlarını kəndin Ağalığ hissəsinə göndər, qoy oranı əhatə eləsinlər. Girmələrin, gəmi yollarının ağzını kəsinlər. Gəlib eləyən olsa, heç nə soruşmadan bir baş gülləyə tutsunlar.

Qaybalı kişi acı-acı gülmüsündü:

- Kim gələcək? Kənddə başpapaqlı, vurub-tutan kişi qalıb ki, meydana çıxsın?

Söhbətin bu yerində Keçəl Xondulu qapını açıb içəri girdi.

Keçəl Xondulu şax addımlarla yeriyib Fətullayevin yanında əyləşdi. Fətullayev arxadan kömək gəlmiş adam kimi Xondulunun üzünə baxdı və qətiyyətlə dilləndi:

- Bu işlərə özün başçılıq elə, uşaqları da götür Ağalığ tərəfə get.

Xondulu hər şeyi bilirmiş kimi heç nə soruşmadan ayağa durdu və həyətdə dayanmış silahlı komsomolçulara işarə etdi və özü də atın belinə sıçradı. İçəridəkilər xeyli susdular. Fətullayevin sonrakı göstərişini gözlədilər. Fətullayev çantasından çıxardığı möhürlü kağıza xeyli baxdı və birdən ayağa durub şinelinin yaxasını düymələdi.

- Vaxtdır, gedək.

Bir azdan idarədən uzaqlaşan atlı silahlı dəstə kəndin Ağalığ şenliyinə tərəf üz tutdu.

- 2 -

Güllü xanımın qulağı almışdı ki, qonşu kəndlərdən adamları evli-əşikli, arvadlı-uşaqly arabalara doldurub harasa göndərirlər. Onlara yorğan-döşək, paltar-palaz götürməyə də icazə vermirlər. Adambaşına cəmisi ikicə pud yük götürmək olardı. Güllü xanım gecələr səhərə qədər yerinin içində qıvrılır, hər şıqqılıya diksinir, bir şey olan kimi ayağa durub otaqda gəzinirdi. Gəlinlərdən xəlvət yaxtanları açır, boxçaları yır-yığış edirdi. Vəzndən yüngül, qiymətdən ağır şeylərini ayrıca bir ehtiyatla paltarlarının ağıla gəlməz yerlərində gizlədirdi. Onun ürəyinə dammışdı ki, evlərinin başı üstə qaranlıq var.

İki gün bundan əvvəl isə Qaybalı kişi onların yanına gizləncə adam göndərmişdi. Özü ortaya çıxa bilmirdi. Kənddə min göz, min çuğul var idi. Camaatın yarısının bir ayağı Qepoda, bir ayağı da kənddə idi. Şenlikdə biri asqıran kimi şəhər xəbər tuturdu. O, göndərdiyi adamdan Güllü xanıma ismarlamışdı ki, hazırlıq görsün, deyəsən, uzaq səfərə çıxacaqlar. Qaybalı kişi bu evdə çoxlu duz-çörək kəşmişdi, haqqı salamı itirmək istəmirdi. Güllü xanım gəlinləri yanına çağırırdı.

- Gedin, xəlvətcə əl-ayağınızı yığışdırın. Uşaqlara isti paltar götürün. Özünüz də qiymətli nəyiniz varsa, əlçatmaz, gözgörməz yerlərdə gizlədin. Özünüzü də elə aparın ki, guya heç nədən xəbəriniz yoxdur.

Gəlinlər dinməz-söyləməz qayınanalarının tapşırığını yerinə yetirdilər. Ertəsi günü sac asıb çörək bişirdilər. Xurcunlara yığıdılar. Bir qarın yağ, bir motal götürdülər. Qışdanqalma qovurma kürünü xurcuna qoydular. Güllü xanım oğlu Şəmidin güllələndikdən və Həsən ağanın qaçaqlara qoşulmasından sonra bilirdi ki, bu kənddə salamat yaşaya bilməyəcəklər. Düz on beş gün bundan əvvəl Ceyran çöldəki qoyun sürülərini, mal-qaranı, ilxını aparmış, "Bunlar daha kolxozundur" demişdilər. Güllü xanım nə edə bilirdi. Evdə başpapaqlı qalmamışdı.

Fətullayevin dəstəsi gələncə qədər Keçəl Xondulu arabaları qoşdurdu. Güllü xanımın göstərişi ilə gəlinlər yükləri arabalara doldurdular. Bir-iki dəst yorğan-döşək, uşaqlara isti paltar götürdülər. Dünən bişirdikləri çörəyi xurcuna qoydular. Güllü xanım yaddan heç nəyi çıxartmamağa çalışırdı. Əli belində həyətin ortasında fırlanır, evlərinin ətrafını kəsdirən silahlı adamlara fikir vermirdi. Yoldaş; Fətullayevin dəstəsi gələncə də halını pozmadı.

Gəlinlər köməkləşib bir kisə unu arabaya qoymaq istədilər. Bunu görə Keçəl Xondulu hirsələ onların üstünə qışqırdı:

- Bu nədi?! Bəlkə çuvalları da arabaya dolduraq? Yaylağa zada ha, getmirsiniz?
 Gəlinlər ona fikir vermədilər. Keçəl Xondulu yəhərin qaşından əyilib tufəngin lüləsi ilə kisəni kənara itələdi. Ağ un ətrafa dağıldı. Güllü xanımın zəhmli səsi gəldi:

- Ə, a keçəl qurumsax, arvad-uşağın üstünə nə kişilənirsən?
 - Ağzını təmiz saxla, ay qarı.
 - Qarı anandır, bacındır. Mənim adım var.
 - Bilirəm. Amma daha sənin xanımlığın getdi.

Güllü xanım götürə bildikləri şeyləri yığdıqdan sonra arabaya minməzdən əvvəl üzü Kürə baxan samanlığın üstünə çıxdı. Əlini belinə qoyub Kürün sahilinə enən yaşıllıqlara, əyri-üyrü cığırılara, suya enən qız-gəlinə tamaşa etdi. Körpəlikdən gəzib dolaşdığı bu yerlərin elə bil ətrini sinəsinə doldurub saxlamağa çalışdı. Su yolunda, yarığın altında qızlarla deyib güldüyü günləri xatırladı. Ağalığ şənliyinin qızları Kürü üzüb o taya keçər, meşədən cır alma-armud yığar, qara bulağın suyundan içib Kürdə çimişərdilər. Güllü xanım su pəriləri kimi çayda çimən, oxuyub zümzümə edən və öz bədənlərinin gözəlliklərinə heyran qalan bu qızların çox vaxt başçısı olardı. Bə'zən saatlarla güllü-çiçəkli talaların ortasındakı palıd ağaclarının kölgəsində əyləşib qırqovulların, meşə xoruzlarının səsinə qulaq asmaqdan doymazdılar. Güllü xanım bir andaca xəyalən o günlərə gedib qayıtdı. Köksünü ötürüb qollarını sinəsində çarpazladı. Gözündə gilələnən yaşı sinəsinə axıtdı. Sonra həyəət düşüb astaca addımlarla eyvana çıxdı. Keçəl Xondulu ona acıqlanmaq, arvadı geri qaytarmaq istədi. Bunu görən Qaybalı kişi hirsəndi.

- Ə, nə insafsız adamsan. Qoysana arvad ev-eşiyi ilə halallaşa. Bəlkə bir də buraları görməyəcək. Güllü xanım içəri keçdi. Bir-bir otaqlara baxdı. Divara vurulmuş xalılara, döşəməyə sərilməmiş gəbələrə baxdı, yük yerinə yaxınlaşdı. Oğlanları gedəndən sonra ayrıca saxladığı və hər axşam, hamı yatandan sonra, gizlicə qoxuladığı ipək yorğan-döşəyi qucaqladı. O hər gün bu yorğan-döşəkdən balalarının qoxusunu alırdı, ətir saçan qoxusunu. İndi də elə elədi. Yorğan-döşəyi qucaqlayıb, dönə-dönə öpdü, qucaqladı. Ürəyinə dammışdı ki, bir daha əli bunlara toxunmayacaq. Balalarının ətrini bir daha duya bilməyəcək. Birdən onu dəli bir ağlamaq tutdu. Yorğan-döşəyi qucaqlayıb çiyini qalxa-qalxa hıçqırdı. Sinəsinə dolmuş dərdi-qəmi göz yaşı ilə axıtdıqdan sonra yük yerindən aralandı. Bədənnüma güzgünün qabağından keçəndə özünü tanımadı. Bircə anın içində yumax kimi büzüşmüşdü. Özünə toxtaxlıq verdi, üst-başını düzəltdi. Göz yaşını qurutdu. İstəmədi ki, düşmən onu belə sığın görsün. Qapıdan çıxanda köksünü ötürdü və qurulu qoyub getdiyi evinə son dəfə baxdı.

Güllü xanım içəridə ev-eşiyi ilə halallaşana qədər bayırda at belində dayananlar öz ürəklərində hər şeyi bölüşdürmüşdülər. Onlar səbirsizliklə arabaların yola düşməyini gözləyirdilər. Güllü xanım özünü sındırmadı, şax addımlarla yeriyib arabaya çıxdı və əli belində ayaq üstündə dayandı.

Keçəl Xondulu da evin ətrafını dolaşdı və birdən gördü ki, Həsən ağanın balaca oğlu Söhrab təzə bir araba təkərini tövlənin böyründə gizlətmək istəyir. Atını birbaşa onun üstünə sürdü. Uşağı qamçı ilə budarladı. Güllü xanım bunu gördü və əlini kəmərinin altında gizlətdiyi naqana uzatdı. İstədi güllələrin hamısını onun sinəsinə doldursun. Anı olaraq arabadakılara baxdı. İndi Alqazax uşağından başpapaqlı qalmamışdı. Bu nəslin arvad-uşağının ümidi təkə ona idi. Nəslə başsız qoymaq olmazdı.

Keçəl Xondulunun uşağı döyməsini bayaqdan marığa yatan Alan da görmüşdü. O, əvvəlcə zingildədi, qabaq ayaqları üstündə sürünə-sürünə arxadan onlara yanaşdı və birdən atın belinə sıçradı. Xondulunun boynundan yapışib yəhərdən saldı. Sonra xirtdəyindən yapışdı. Uşağın da öz tədbiri var imiş. Alan Keçəl Xondulunu atdan salan kimi axşamdan evin zirzəmisinə yığdığı neft tökülmüş ota od vurdu və qaçıb arabaya mindi.

Çıraqlıların arabaları çoxdan xır yolunda idi. Yoldaş Fətullayevin işarəsi ilə Alqazaxlıların köçü də xır yoluna yaxınlaşdı. Güllü xanımgilin evini birdən alov bürüdü. Ətrafdakılar özünə gələndə qədər yanan evlərin çatırtısı və tüstü qarışıq alovları göyə qalxdı. Evin ətrafını kəsən silahlı dəstə özünü itirdi. Yoldaş Fətullayev təlaşla köməyə adam çağırırmış kimi ətrafa boylandı.

- Xondulu hanı?!

Onu axtardılar və dərədə xırıldayıb son nəfəsini aldığı yerdə tapdılar. Gördülər ki, boğazında diş

yerləri var. Ətrafa boylandılar və Alanın Kürə atıldığını gördülər. Onun arxasınca düşüb gülləyə basdılar. İt çayı üzüb cələyə keçdi. Sonra da çiləkənlərin arası ilə gözə görünmədən meşəyə adladı.

Ev çatırtı ilə yanib söndü. Sürgün arabaları xır yolunun döngəsində görünməz oldular. Elə bu zaman meşədən ulartı səsi gəldi, acı bir ulartı. Bu, Alanın səsi idi.

- 3 -

Səhərə yaxın onların arabasını kiçik bir qəza dəmir yol stansiyasının ucqarında qatarlaşan qələmələrin kölgəsində, ehtiyat yolunda dayanmış vaqonların yanında saxladılar. Keşikçilər arabanın ətrafında fırlanaraq, içindəkilərə düşməyi əmr etdilər. Mürgüləşən uşaqlar, arvadlar oyandılar və bir xeyli harada olduqlarını başa düşmədilər.

Bütün yolboyu gözünü qırpmayan Güllü xanım yuxusunu dağıtmaq üçün azacıq dikəlib gərnəşdi və arabadan yerə düşdü. Toz-torpaqlı yük vaqonları deyəsən çoxdan dolmuşdu. Güllü xanım hiss etdi ki, yaxın kəndlərdən sürgünə göndərilənləri erkəndən gətirmiş və vaqonlarda yerləşdirmişdilər. İndi qapıları kip bağlanmış vaqonların ağzında gəzişən tufəngli keşikçilərdən başqa heç kəs yox idi.

Onların arabaları qatarın yanında dayandıqda milis paltarı geyinmiş beş-altı kişi dərhal yaxınlaşdılar. Onlardan biri Çıraqlıların adamlarını, sonra Güllü xanımı təpədən-dırnağa süzdü və nədənsə ona "Siz bu vaqonda gedəcəksiniz" deyər qapısı açıq olan vaqonu göstərdi.

Güllü xanım Çıraqlı uşağına işarə etdi.

- Qoyun, bunlar da bizdən bir yerdə getsinlər.

Kişi Güllü xanımın uca boy-buxununa diqqətlə baxıb razılaşdı. Sonra yanındakılara göstəriş verib tələsik uzaqlaşdı.

Səhərə yaxın daha da şəffaflaşan ayın işığında vaqonun içi aydınca görünürdü. Hər tərəf toz-torpaq və çirk idi. Güllü xanımın göstərişi ilə öz nəvələri və gəlinləri, eləcə də Çıraqlıların uşaqları vaqona çıxdılar. Arabadan götürdükləri süpürgə ilə döşəməni təmizlədilər. Sonra yerə kilim saldılar.

Arabadakı şeyləri daşıyıb bir küncə yığdılar. Bundan sonra Güllü xanımın əlindən tutub asma pilləkənlə vaqona qaldırdılar. Güllü xanım içəri yığılmış şeylərə, vaqonun o biri başında yerləşən Çıraqlı uşağının adamlarına diqqətlə baxdıqdan və müəyyən göstərişlər verdikdən sonra: "Paltar-palazınızı, qab-qacağınızı səliqə səhmanla yığın, deyəsən yolumuz uzun olacaq",- deyib döşəkçəsini, mütəkkəsini kilimin üstə saldırdı. O özü də hiss etmişdi ki, uzun yol gedəcəklər. Ona görə də, indidən yerini rahatlayırdı.

Onlar vaqona doluşduqdan və arabalar getdikdən sonra xeyli sakitləşə bilmədilər. Uşaqlar ilk dəfə dəmir yolu gördüklərinə, vaqona mindiklərinə görə sevinir və yol dəyişənlərin ara bir çaldıqları tütək səmindən ləzzət alırdılar.

Hər şey yerbəyer edildikdən sonra bir milis nəfəri ehmalca başını qapıdan içəri saldı və üzünü Güllü xanıma tutdu:

- Xanım, qab-qacağınız varsa, özünüzlə çoxlu su götürün. Yolunuz uzaq olacaq.

Güllü xanım onun səmindəki mehribanlıqdan başa düşdü ki, kişinin sürülənlərə ürəyi yanır.

- Suyu hardan götürək, dərdin alım? - deyər soruşdu.

- Gəlin göstərim.

Dərhal sənəkləri götürdülər. Vaqondan tökülüşüb kişinin müşayiəti ilə üstünə "kipyatok" yazılmış su borusuna yaxınlaşdılar.

- Bax, bu qaynanmış sudu. Qablarınızı doldurun. Əyər başqa boş qabınız varsa, tez gətirin gəlin, sizi gözləyirəm.

Samovar, cürdək və vedrələri də suynan doldurdular.

Bayaqkı adamlar dəstə ilə gəldilər, hamının içəridə olub-olmadığını yoxladılar və sonra qapını çəkib bağladılar. Güllü xanım başa düşdü ki, zirəzələr cingildədi və qıfıl şaqıldadı.

Hərə bir tərəfdə özünə yer elədi və azacıq sonra səhər mürgüsü vaqonu bürüdü. Bir Güllü xanım oyaq qaldı, bir də onun gəlini.

Güllü xanımın böyük oğlunun neçə ildən bəri evləndiyinə baxmayaraq övladı olmurdu. Nə qədər nəzir-niyaz demiş, qurban kəsdirmiş, pirə gedib dua yazdırmışdılsa da, xeyri olmamışdı.

Amma çox qərribə idi ki, kənddə işlər qarışan zaman gəlin birdən-birə hamilə olmuş və oğlan doğmuşdu. Ailənin sevinci yerə-göyə sığmırdı. Bəlkə də elə buna görə Şəmiddin qardaşı Həsən ağa ilə getməmişdi. O, yurdunda qalacaq oğlunu böyütmək arzusu ilə yaşayırdı. Ancaq onu gecə apardıqdan və geri qayıtmadığından gəlinin ürəyi uşağın üstündə nanə yarpağı kimi əsirdi. O, hər şeyi unutmuşdu. Evi-eşiyi yaddan çıxartmışdı. Fikri-zikri körpəsi idi. Gündüzlər pərvanə kimi başına fırlanır, gecələr də gözünə yuxu getmir, onun keşiyini çəkirdi. Güllü xanım gəlinini və nəvəsini gözaltı süzür, onlara xəlvəti göz qoyur, oğrun-oğrun izləyirdi.

O, üzə vurmasa da, gəлиндən daha çox narahatlıq keçirirdi. Oğlunun yurdunda qalacaq bu uşaqla nəfəs alırdı. Onun səsi çıxan kimi ürəyi döyünürdü. Tez-tez əllərini göyə qaldıraraq "Ey yeri-göyü yaradan Tanrı, Sən balamın yurdunda cücərən bu körpəni özün xətdən-bələdan xilas elə. İraq canından oğlumu sonsuz, yurdunu boş qoyma. Görünür, balamın başı əlində deyil, səlamət olsaydı, indiyəcən bir xəbəri çıxardı. Allah mərdiməzarların evini yıxsın. Mənim balam kimə nə pislik eləmişdi?"

İndi vəqonda, küncdə, döşəkçə üstündə oturan Güllü xanım gəlinindən gözünü çəkmir və onun uşağı necə yorğana bükdüynə, necə sinəsinə sıxdığına, nəfəsini uşağın üzündə necə gəzdirdiyinə, ətirli şamama qoxulayan kimi, necə qoxuladığına göz qoyurdu. Gəlin isə bunlardan xəbərsiz idi. O, uşaqdan başqa heç nə görmür, uşağın mışıltsından başqa heç nə eşitmirdi. Vaqonlar silkələndi. Parovoz içini arıtlayıb gəhilti ilə tərpendi. Yükün ağırlığından fisıldadı və təkərlər relsin üstündə fırlanıb özünü bərkitdi və qatar asta-asta tərpendi. Güllü xanım başa düşdü ki, deyəsən, bu gedişlə el-obadan həmişəlik ayrıldılar.

- 4 -

Qatar 3 gün, 3 gecə yol getdi. Vaqonun havası kəşifləşdi. Yolboyu içəridən qapını ha döydülər, ha xahiş etdilər onu bir azca açsınlar, ancaq bayırdan bircə cavab eşitdilər: "Ne polojeno". Güllü xanım bu sərt sözlərdən başa düşdü ki, indi qatarı müşayiət edənlər züllə papaq əsgərlərdir. Onlar "Ne polojeno" deyər qışqırıqları zaman vaqonların ağzında itlər səs-səsə verib hürüşüb taxtaları cırmaqlayırdılar. Qatar hərdən-bir hardasa dayananda belə qapını açmayan əsgərlər hirsələnib tufəngin qundağı ilə qapını döyəcləyib hətta camaatı qorxutmaq üçün göyə atəş də açırdılar. Bir həftədən sonra Güllü xanım gil başa düşdülər ki, heç yerdə vaqonlar dayanmayacaq və abır-həya itəcəkdə.

Vaqonun ortasından pərdə çəkdilər. Uşaqlar, elə böyüklər də küncə iri qazan qoyub, utana-utana, hətta ağlaya-ağlaya təbii ehtiyaclarını ödədilər.

Vaqonun havasından baş çatlamağa başladı. Bayırdan isə bircə səs eşidilirdi. "Ne polojeno", dalınca da it hürməsi...

Bir gün gəlin körpəsini qucağına alıb, ağzında yaşmaq qayınanasının yanına gəldi. Uşağı Güllü xanıma görsətdi. Nənə nəvəsinin xumar gözlərinə, qımışan dodaqlarına, çatmaqşlı bəyaz sifətinə diqqətlə və fərəhlə baxdı. Gəlin qayınanasının dodaqlarında ömründə ilk dəfə təbəssümə bənzər bir şey gördü. Bir az da ürəkləndi.

- Ana, gəlsənə bu uşağın adını Əvəz qoyaq.

Güllü xanımın dodağındakı təbəssüm yoxa çıxdı. Qaş-qabağı töküldü və sifətini sərt bir ifadə bürüdü. Onun səsində də bir sərtlik hiss olundu.

- Bu ad hardan ağlına gəldi? Onun atasına nə olub ki, adını Əvəz qoyuruq. Mənzil başına çatırıq, özüm ona ad da qoyacam, qurban da kəsəcəm.

Gəlin kor-peşiman geri qayıtdı.

Həmişə anasının qoynunda mışıl-mışıl yatan uşaq bir gecə səhərə qədər ağladı. Gəlin nə qədər layla çaldı, uşağı sinəsinə sıxdısa da, sakitləşdirə bilmədi. Güllü xanım başa düşdü ki, körpəyə nəşə olmuşdu.

Uşağın zağıltısı getdikcə çoxalır və səsi vaqonu başına götürürdü. Bu səs aradan xeyli keçəndən sonra güclə nəfəs alan körpənin hıçqırığına çevrildi və səhərə yaxın tamam kəsildi. Gəlin də uşağı qucağına sıxıb onun üzünə tamaşa edib sakitləşdi. Güllü xanım da azacıq rahatlandı.

Hava açıldı, gün xeyli qalxdı. Vaqonun içi işıqlandı. Ancaq nə mürgüləyən gəlinin səsi gəldi, nə də uşağın. Güllü xanım ehmalca ayağa durub onlara yaxınlaşdı və gördü ki, uşağın gözləri

hərəkətsiz halda tavana zillənmişdi və ağzı azca aralanmışdı. Dünya görmüş arvad başa düşdü ki, körpə anasının qucağında canını çoxdan tapşırılmışdı.

Heç kəsə sezdirmədən, sakitcə, için-için ağladı, göz yaşlarını sinəsinə axıtdı. Bir az özünü toxtatdıqdan sonra əyilib uşağı gəlinin qucağından aldı. Gəlin diksinib yuxudan ayıldı və körpəsini qayınanasının qucağından götürmək istədi. Güllü xanım uşağı anasına verməzdən əvvəl gəlininin sifətinə elə bir ifadə ilə baxdı ki, arvad sarsıldı. Gözünü zilləyib uşağa və sifəti tunc kimi bozarmış qayınanasına baxdı və başa düşdü ki, balası yoxdu. Əlini uzadıb saçını yolmaq, üzünü cırmaq və haray salıb dünyanı başına yığıb, hamını dərdinə şərək etmək istədi. Amma Güllü xanımın sərt sifətini və sərt baxışlarını gördü.

- Kişi qızı ol, dost var, düşmən var!

Vaqonun küncünə döşəkçə saldılar. Uşağı ora uzatdılar. Bütün yolboyu ehtiyatla işlətdikləri suyun qalığı ilə yudular və kəfənlədilər. Bundan sonra vaqondakılar - Alqazax və Çıraç uşağının adamları körpənin üstündə için-için ağlaşdılar. Qapını içəridən döydülər. Bayırdan eyni səs eşidildi. "Ne polojeno". Sonra da vaqonu cırmaqlayan it hürdü. İçəridən bir təhər başa saldılar ki, adam ölmüşdü.

Aradan xeyli keçdi. Qatarın sür'əti azacıq azaldı. Qapı aralandı. Dərddən keyimmiş gəlin daş kimi quruyub yerində qalmışdı.

Güllü xanım meyiti qucağına alıb azacıq aralanmış qapıya yaxınlaşdı və elə zənn etdi ki, vaqon dayanacaq, onlar yerə töküləcək və uşağı öz əlləri ilə basdıracaqlar. Ancaq uşağın meyitini onun əlindən aldılar, qapı dərhal örtüldü və tanış səs eşidildi: "Ne polojeno"...

Güllü xanım iki gün yatmadı. Gəlinini gözdən qoymadı. Gəlin elə bil keyikmişdi. Deyəsən, başına hava gəlmişdi. Güllü xanım gördü ki, gəlini əlinə keçən parçaları bürələyib бүkdü, uşağın paltarını ona geyindirdi və qundaq kimi qucağına alıb sinəsinə sıxdı.

Gəlin uşaqla oynayır, gülür və ona aramsız layla çalırdı. Onun oxuduğu şirin oxşamalar Güllü xanımın sinəsinə dəşik-dəşik edirdi.

"Balama qurban alçalar, balam havaxt əl çalar.

Balama qurban inəklər, balam nə vaxt iməklər".

Güllü xanım gəlininin səhərəcən eyni laylaları, oxşamaları dediyindən vaqondakıların da yata bilmədiyini görür və gəlininə sakitcə öyüd-nəsihət verirdi: "Qızım, səs salma, qoy uşaq yatsın. Görmürsənmi, tifil yenicə yuxuya gedib".

Qayınanasının bu sözlərindən sonra gəlin əskidən düzəltdiyi uşağı sinəsinə basıb mürgüləyirdi. Bir gün Güllü xanım gördü ki, gəlinin də səsi gəlmir. Həmişə səhər tezdən oyanan və "körpə"sinə layla çalan gəlin tərənəmirdi. Arvadın ürəyi titrədi və gördü ki, gəlin "körpə"sini bağına basaraq keçinmişdi...

Yolun harasında qatarı dayandırdılar, yanlarında boynu zəncirli it olan keşikçilər vaqona yaxınlaşdılar. Qapını açıb cənazəni götürdülər. Vaqondakılar meyitin dalınca düşmək istədikdə qapı şaqqıltı ilə örtüldü və eyni tanış söz eşidildi: "Ne polojeno".

Güllü xanımın yanında qalın, ucsuz-bucaqsız meşəlik, bir də gəlininin züllə papaq əsgərlərin sürüyüb vaqondan saldıqları meyiti qaldı.

- 5 -

Onları meşə kənarındakı ucqar bir stansiyada vaqondan düşürdüb, dörd təkər arabalara doldurdular və meşənin dərinliyinə gətirdilər. Burada ətrafı tikanlı məftillərlə çəpərlənmiş daxmalar var idi. Gələnləri daxmalara bölüşdürdülər.

X FƏSİL

- 1 -

Kəsəmənlinin atlı dəstəsi Naltökən yaylağına qalxırdı. O, bilirdi ki, bu il də kənd camaatı Noylu bulağın üstündə dəyələrini qurmuşlar. Onun məqsədi həmin dəyələrin həndəvərində dolaşan, bir təhlükə olan kimi qaçıb meşələrdə daldalanan qaçaqların başçısı Halay bəylə görüşmək idi. Halay bəy heç kəsə dəyib-toxunmadığından özündən arxayın idi və binələrin ətrafında başını

girləyirdi. Kəsəmənli bu yaşlı və gözəl müəllimin nə üçün çöllərə düşdüyünü tam aydınlığı ilə anlaya bilmirdi. Qəzada qaçaqların sayı çoxalır. Belə getsə, kəndlərdə hörmətli adam qalmayacaq, hamısı meşələrə, dağlara çəkiləcəkdi.

Kəsəmənli qərara almışdı ki, Halay bəyi üzə çıxartsın. Elə bu məqsədlə də yaylağa qalxırdı. Yollar qorxulu idi. Kəsəmənli öz dəstəsi ilə meşənin xəlvəti cığırları ilə irəliləyirdi. Yaylağa qalxdıqca hava təmizlənir və adam nəfəs almaqdan doymurdu. O, əvvəllər el yaylağa köçəndə dağa qalxar və ellə birlikdə arana dönərdi. Amma neçə il idi ki, bu tərəflərə ayaq basa bilmirdi. Meşə qurtardı. Yaylağın çəmənliyi, güllü-çiçəkli yamacları göründü. Dəyələr Noylu bulağın üstünə səpələnmişdi. Lap kənarda balaca bir alaçıq var idi.

Kəsəmənli bu çadırın Halay bəyin olduğunu zənn etdi və atın başını qanırıb o tərəfə sürdü. Hardansa qayaların dibindən çıxan tüfəngli adamlar onların yolunu kəsdilər. Çaxmaqlar şaqıldadı.

- Kimsiniz, hara gedirsiniz?

Kəsəmənli cilovu çəkib atı saxladı.

- Halay bəyi görmək istəyirik.

- Halay bəy kimdir, a kişi?

- Sizin başçınız. Ona deyən ki, Kəsəmənli səni görmək istəyir.

Qaçaqqlar özlərini bilməməzliyə vursalar da, Halay bəyin yanına getdilər və Kəsəmənlinin onu görmək istədiyini söylədilər.

Halay bəy tüfəng qucağında mütəkkəyə söykənərək mürgüləyirdi. Ona soyuq dəymişdi. İxtiyar çağında dağda, dərədə dolaşa bilmirdi. Kəsəmənlinin adını eşidəndə ayağa durdu və üzünü keşikçilərə tutdu.

- Buraxın gəlsin!

Kəsəmənlini dəyənin yanına gətirdilər. Atının cilovunu tutdular. Kabı kişi içəri girdi. Dəyənin ortasında ayaq üstə duran Halay bəy ilə qucaqlaşdılar. Bir xeyli beləcə dayandılar.

Halay bəyin göstərişi ilə qaçaqlar balaca süfrə açdılar, ortalığa çay-çörək qoydular. Kəsəmənli Halay bəyin solmuş bənizinə, qırılmamış üzünə baxdı və astadan soruşdu:

- Necə dolanırsan?

Halay bəy könülsüz cavab verdi:

- Özün görürsən də. Qoca vaxtı çöllərə düşmüşəm.

- Axı, səni yerindən, yurdundan kim oynatdı?

Halay bəy cavab əvəzinə əlini pencəyinin döş cibinə uzatdı və oradan əl boyda göy bir kitabça çıxartdı.

- Rəhbərin altı şərtini oxumusanmı? Stalini deyirəm. Orda yazılıb ki, "Öz kadrlarımız yetişənə qədər, köhnə mütəxəssislərdən istifadə edəcəyik". Cavanların hərəsi bu kitabçadan birini götürüb iclaslarda, yığıncaqlarda, dərslərdə üstümüzə qışqırırlar: "Siz köhnə ziyalılarsınız. Hələlik sizdən istifadə edirik. Özümüzünkülər yetişən kimi sizin hamınızı qovacayıq". Hətta dərslərini bilməyən tələbələrdən biri sinif uşaqlarının qarşısında mənim üstümə qışqırdı: "Halay bəy, sənin mülkədar təbiətin istəmir ki, mənim kimi kəndli balası elm sahibi olsun. Amma unutma ki, mənim səni parçalayacaq qədər iti dişlərim və dırnaqlarım var!" İndi sən özün söylə, Kabı, mən belə adamlarla necə dolanıram?

Kəsəmənli diqqətlə ona qulaq asdı və astaca gülümsündü.

- Meşə çaqqalsız olmaz, Halay bəy, sən hər gədə-güdənin sözündən niyə inciyirsən?!

- Mən gədə-güdələrin sözündən incimirəm, onlardan qorxuram. Onlar rəhbərin altı şərtini əsas götürərək nə oyun desən, çıxarda bilərlər. Şərtlərdən biri də budur ki, "Qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etmək". Bax bunlar adamları bir-birinə qırdırmaq deməkdi.

Kəsəmənli Halay bəyi diqqətlə dinlədikdən sonra astadan sözə başladı:

- A bəy, bir qulaq as, hər gədə-güdənin sözü səni qorxutmasın. Biz qan töküb gədalar üçün hökumət qurmamışıq. Yadındadı, hələ seminariyada oxuyanda sən maarifçilik yolu ilə getməyi qarşına məqsəd qoymuşdun. İndi sən bizə daha çox lazımsan. Xalqımızı maarifləndirmək lazımdır. İndi bizim ziyalılara daha çox ehtiyacımız var. Arzularımız baş tutduğu yerdə sən nəhaq geri çəkilirsən, Halay bəy!

Halay bəy ani olaraq xəyalən gənclik illərinə, ilk müəllimlik çağlarına getdi və o günlər üçün burnunun ucu göynədi.

Halay bəy xatirələrinə ara verib diqqətlə Kəsəmənlinin üzünə baxdı.

- Elə bilirsən, onlar sənə inanırlar?

Kəsəmənli bu gözlənilməz və sərt sualdan diksindi. Qan sağılmış gözləri müsahibinin üzünə zilləndi. Elə bil birdən-birə sifəti codlaşdı. Halay bəy hiss etdi ki, Kəbinin qaşları səyrirdi.

Halay bəy başa düşdü ki, dostunun qüruruna toxunmuşdu. O, Kəsəmənlinin söz götürən olmadığını uşaqlıqdan bilirdi. Amma ürəyindəki sözləri axıracan deməyi qərara aldı.

- Mən sənə inamına şübhə etmirəm. Dediyn sözdən dönməyəcəyini də bilirəm. Bilirəm ki, sözünə bütöv adamsan, tüpürdüyünü yalayan deyilsən. Ölərsən, amma namərdlik eləməzsən. Ancaq mən onlardan qorxuram.

- Onlar kimdi?

- İş başına doluşan namərdlər. Nə çoxdur anasının əmcəyini kəsənlər. Onlar sənə hörmət edirlər, çünki sən onlara lazımsan. Səni ən qorxulu yerlərə göndərirlər. Qaçaq-quldur üstünə yollayırlar. Sən onları öldürsən də, bunların xeyrinədi, başına bir iş gəlsə də. Mənim sözlərimdən incimə, Kəbi, özün bilirsən ki, mən açıq danışanam.

Kəsəmənli ayağa durdu.

- Deyəsən bizim söhbətimiz baş tutmayacaq, Halay bəy, inamını nə yaman itirmisən? Mən səni üzə çıxartmaq istəyirəm. İstəyirəm ki, sən kimi gözəl bir müəllim dağlara, daşlara düşməsin. Qəza firqə özək katibi ilə də məsləhətləşmişik. Xalq maarif komissarlığına yazmışıq. Səni seminariyaya müdir tə'yin etmək istəyirik, öz təcrübəndən istifadə edəsən, gözəl müəllimlər hazırlayasən. Kəndlərimizdə məktəblər açırıq, hələlik orda üçaylıq, altıaylıq müəllimlər kursunu qurtaranlar dərs deyir. Bizə isə savadlı müəllimlər lazımdı.

Kəsəmənli üst-başını düzəldib alaçıqdan çıxmaq istədi. Halay bəy onun qolundan yapışdı.

- Kəbi, mən heç nədən qorxmuram. Ölümə də aparsan, gedəcəm. Səni əliboş geri qaytarmaram. Amma ürəyimdəkiləri sənə deməli idim.

- Bir də, Halay bəy, sən nə cinayət işləmişən? Adam öldürməmişən, yol kəsməmişən. Sən gəl, mənim dediklərimə inan. Bu dünyada kişilik də var, mərdlik də. Sözünə bütöv adamlar çoxdu. Sən gəl, ətəyindən daşı tök, gedək evə. Mən qoymaram başından bir tük əskik ola.

Halay bəy dinmədi. Stəkanı qabağına çəkib fikirli-fikirli çayını içdi. Kəsəmənli hiss etdi ki, o, qət'i qərara gələ bilmir. Qoca vaxtı dağlarda, daşlarda dolaşmaq onu bezdirmişdi. Bunun qışı var, çovğunu var, qorxusu, səksəkəsi var. Dolanmaq o qədər də asan deyil. Öz dəstəsinə söz vermişdi ki, beş-on günə buralardan baş alıb gedəcək və Arazın o tayına keçəcəklər. O, çayını içib stəkanı geri itələdi və üzünü Kəsəmənliyə tutdu.

- Yox, Kəbi, beş-on gün hərlənib keçəcəm o taya, yoldaşlarıma da söz vermişəm. Onları yarı yolda qoya bilmərəm.

- Yox, Halay bəy. Mən əliboş geri qayıda bilmərəm. Gəlmişəm, səni özümlə aparacam.

- Bəs yoldaşları?

- Onları da.

Ayağa durdular. Halay bəy Həsən ağanı yanına çağırırdı. Dəyənin böyründə xeyli pıçıldırdılar.

- Məni on gün gözləyin. Dalınızca gələcəm. Ya üzə çıxacağam, ya o taya gedəcəyəm.

Halay bəy atın belinə qalxıb Kəsəmənlinin dəstəsi ilə yola düşdü.

- 2 -

Gecədən xeyli keçmiş qapının ağzında üstü örtülü bir maşın dayandı. Milis işçiləri yolu kəsdilər. Onlardan iki nəfəri təpiklə qapını açdı və barmaqları tətikdə içəri girdilər. Halay bəy pencəyini soyunmuşdu. Balalarını dizinin üstünə almışdı. Düz iki gün idi ki, onlarla oynayırdı. Uşaqlar atalarının boynunu qucaqlayır, onun sinəsinə qısılırdılar. Halay bəy yatanda da oğlunun hərəsini bir qolu üstünə alır və uzun müddət onların körpə mışılıtısına qulaq asırdı. İndi milislər içəri girəndə uşaqlar yenə onun dizinin üstündə idi. Halay bəy uşaqları qucağından düşürtdü və təşvişlə gələnlərin üzünə baxdı.

- Halay bəy, paltarını geyin, bizimlə gedəcəksən!

- Hara?

- Yoldaş Fətullayevin yanına.

Halay bəy diksindi. Yavaşca ayağa durub, paltarını geyindi. Otaqdan çıxmazdan əvvəl dönüb evinə, uşaqlarına və arvadına baxdı. Köksünü ötürdü. Onu maşına qoyub qapını üzünə bağladılar.

Maşın silkələnə-silkələnə kələ-kötür yollarla yarım saat getdikdən sonra dayandı. Onu düşürtdülər. Halay bəy qaranlıq və kəşif havadan sonra yay gecəsinin təmiz havasından doyunca nəfəs aldı və bir müddət hara gətirildiyini ayırd edə bilmədi. Bişmiş kərpicdən tikilmiş hündür hasarın ortasındakı iri dəmir darvazanı döydülər. İçəridən səs gəldi.

- Kimdi?

- Açın qapını, dustaq gətirmişik.

Zirəzələr, siyirmələr cingildədi. Qapı azca aralandı və Halay bəyi içəri saldılar.

Halay bəy başa düşdü ki, onu şəhərin kənarındakı qalaya gətiriblər. El arasında buraya "Şəkərin qalası" deyirlər. Qala qırmızı kərpicdən tikilmişdi. İkimərtəbəli böyük bina idi. Geniş həyəti və hündür hasarı var idi. Pəncərələri dəmir çərçivəyə alınmışdı və ölü gözü kimi qaralırdı.

Keşikçi milislər onu içəri apardılar. Qapını arxasınca bağladılar. Üfunətli və boğanaq havadan az qala boğuldu. Tavandan təkəm-seyrək elektrik fonarları asılmışdı. Onların içində ildırım zolaqları kimi kəşşən işıq telləri şəhərin elektrik stansiyasının motor səsinə uyğun olaraq gah şiddətlənir, gah da öləziyirdi. Qala ikimərtəbəli idi. Dəmir barmaqlıqlardan hissələrə ayrılmışdı. Bura qaladan çox karvansaray oxşayırdı. Görünür, nə vaxtsa bu binanı tikdirən "Şəkər kişi" heç nəyi nəzərə almamışdı.

Halay bəy içəridəki şıqqıltılardan başa düşdü ki, qalada dustaqlar var. Onlar divar boyu uzanmışdılar. Bə'ziləri oturub söhbət edir, bə'ziləri isə tünd, turşməzə havaya dözməyib öskürüşürdülər. İçəri təzə dustaq gətirildiyini görüb söhbətlərinə ara verdilər.

Halay bəy gözləri qaranlığa alışmadığından haraya gedəcəyini bilməyib ortada dayandı. Elə bu vaxt küncdən səs gəldi.

- Bu tərəfə gəl, burda yer var.

Halay bəy küncə doğru getdi.

Döşəməyə ot tökmüşdülər. Dustaqlara yorğan-döşək əvəzinə quru ot vermişdilər. Halay bəy küncə çatanda ordakilərlə astaca salamlaşdı və otun üstündə oturdu. Gecədən xeyli keçəndən sonra səs-səmir kəsildi. Hərəkətə bürünüb yuxuya getdi.

Halay bəy isə əllərini başının altında çarpazlayıb arxası üstə uzandı. Gözlərini tavana zillədi. Gah gözəran, gah da öləziyən şimşəkvari tellərin qızartısına tamaşa elədi. İşıqlar can verən xəstə adamın ürəyi kimi, gah döyünür, gah da nəbzini itirirdi. Qulağına səs gəldi. Dinşədi. Bu zəng səsi idi. Qala hasarının üstündə keşik çəkənlərin bir-birini yoxlaması idi.

Növbədə duran hər keşikçinin yanında iki dəmir parçası var idi. Biri havadan asılmışdı. O biri isə toxmağa bənzəyirdi. Hər yarım saatdan bir baş darvazanın yanındakı keşikçi bu dəmir parçaları danqılıdardı. Onu eşidən ikinci, üçüncü və dördüncü keşikçi də öz "zəng"ini çalırdı. Beləliklə səhərə qədər bir-birilərini vaxtaşırı yoxlayırdılar.

Halay bəy bu yeknəsək danqıltılara qulaq asdı və hətta bu danqıltıları saymağa başladı. Onun yadına Qarayazı meşəsində, gecə sakitliyində səhərə qədər bir-birini çağıran anadillərin qərib, məhsun səsi gəldi.

Günorta üstü dustaqları həyətdə, gəzintiyə çıxartdılar. Halay bəyin qulağına gözləmədiyi halda zurna səsi gəldi. Bu Hümmətin dəstəsi idi. Kəsəmənli keçən dəfə qalanı yoxlamağa gələrkən onları burda görmüş və təəccüblə soruşmuşdu.

- Sizi niyə buraya gətiriblər?

- Qiyas bəyin oğlunun toyunu biz eləmişik, ona görə.

Kəsəmənli bir şey anlamasa da, gülümsündü və yarı zarafatla soruşdu:

- Zurna-dəfinizi də gətirmisinizmi?

İndi də Hümmət çaşmış qaldı.

- Yoldaş naçalnik, heç bura zurna-balaban yeridi?

Kəsəmənli elə o günü kəndə adam göndərdi, Hümmətin dəstəsinin zurna-dəfini gətirdi və qala rəisinə tapşırırdı ki, bundan sonra günorta gəzintisi vaxtında icazə ver, çalıb oynasınlar. Soruşan olsa, deyərsən ki, Kəsəmənlinin göstərişidir.

- Üzümə təəccüblə baxma. Nə olar dustaq olanda. Onlar da insandır. Qoy bir az şadlansınlar.

- Bəs...

- Bilirəm, nə demək istəyirsən. Qələt eləyir.

O gündən günorta gəzintisi toy-düyünlə keçirdi.

Dustaqlar cərgəyə düzüldülər. Keşikçilər onları saydılar, sonra da gəzməklərinə icazə verdilər.

Yaşlı və özlərini bir az nasaz hiss edən dustaqlar hasarın dibində domuşuqlu oturdular. Cavanlar xeyli ortada firlandılar. Onlardan biri qolunu çırmayıb üzünü zurnaçıya tutdu:

- Ay Hümmət qağa, bir dirə-döymə havası çal.

Cavanlar dəstələrə bölündülər, meydanın ortasında dairə çəktilər. Hümmət zurnanın səsinə zilə qaldırdı və cavan dustaqlar hay-haraynan oyuna başladılar. Bayaqqı oğlanın səsi yenidən eşidildi:

- Ay Hümmət qağa, indi də gülşəngi çal, görüm, qabağıma kim çıxacaq?

Gəzinti qurtardı. Keşikçilər dustaqları içəri doldurdular. Bir anlığa hər şeyi unudan Halay bəy də içəri keçmək istərkən ona bir bağlama verdilər. Halay bəy təəccüblə keşikçiyə baxdı.

- Bu nədir?

- Yeməkdi, sizə göndəriblər.

- Kim göndərib?

- Çoban Kərəməli. Dedi ki, adımı deyin, Halay bəy özü tanıyacaq.

Ertəsi günü gəzintidən sonra Halay bəyi içəri buraxmadılar. Qolundan tutub qapının ağzında saxladılar. İki milis nəfəri onu qalanın arxa tərəfindəki böyük meydana apardı. Halay bəy qala divarlarının dibinə baxa-baxa xeyli sakitcə addımladı. Torpaq kələ-kötür idi. Bə'zi yerlərdə aşağı çökmüş, bə'zi yerlərdə isə qabarmışdı. Ona bel verdilər və hasarın dibini qazmağı əmr etdilər. Halay bəy heç nə anlamasa da, beli götürdü və torpağı eşməyə başladı. Elə bu vaxt bir əl çiyinə toxundu.

- Müəllim, beli mənə ver, sizə zəhmət olar.

Əlini uzadıb Halay bəydən beli aldı. Müəllimin sual dolu baxışlarını gördü və astaca gülümsündü:

- Siz mənə dərs demisiniz. Xeyli vaxtın söhbətidir, yadınızdan çıxmış olaram. Çox zəhmli idiniz. Amma biz, tələbələr, sizi bir-birimizə görsədik "Riyaziyyatın allahıdır" deyirdik. Siz bizə Kiselyovun "Rəhbər cəbr kitabını" dönə-dönə izah edirdiniz. Kim Şapoşnikovun kitabındakı məsələ və misalların hamısını həll etməyibsə, onu imtahana buraxmırdınız. Gecələr də məşğələyə gəlir, ən çətin məsələləri izah edir, bizim hər şeyi başa düşdüyümüzə əmin olduqdan sonra evə gedirdiniz. Yaxşı günlər idi, müəllim!

Bu sözləri deyən milislərin başçısı idi. Onun otuz-otuz beş yaşı ancaq olardı.

Halay bəyi gözdən qoymasalar da, bir az sərbəst gəzməsinə imkan verdilər. O, balaca bir tərənin üstündə dayandı, qəza mərkəzi olan kiçik şəhərin yanından keçən çayın qijiltısına qulaq asdı.

Kəndlərə uzanan əyri-üyrü yollara, Didvan dağının ətəyindən burulub Dilcan dərəsinə gedən xır yoluna, uzaqdan ağ buludlara bürünmüş Göyözən dağının zirvəsinə və Avey tərəflərə baxdı. Hər şey sakit, hər şey ona məhsus kimi göründü...

Gecə yarından sonra qalanın qapısı aralandı.

Keşikçilərin amiranə səsi eşidildi.

- Halay bəy kimdi?

- Mənəm.

Dustaqlar yerlərində tərپəşdilər. Keşikçilər isə ayağa durub onlara yaxınlaşan Halay bəyi geri qaytardılar.

- Paltar-palazını da götür.

Bu, pis əlamət idi. Buradakı dustaqlar bilirdilər ki, gecə yarısı aparılan məhbusların başında qaranlıq var. Paltar-palazın götürülməsi onun bir daha geri qayıtmayacağına işarə idi. Gecə yarısı paltar-palazla aparılan məhbusları ya vaqonlara doldurub etapla uzaq - qarlı, meşəli Sibirə, ya da

o dünyaya göndəridilər.

Halay bəyi qala divarının dibində qazılan və torpağı qaralan çuxurun yanına gətirdilər. Hava sərin idi. Ağacların yarpaqları astadan xışıldayırdı. Gecənin səhərə yaxın sükutu ətrafi bürümüşdü. Ara-bir dəmiryol vağzalından parovozların kəsik fit səsləri eşidildi. Sonra vaqon təkərlərinin yeknəsək, ahəngdar taqqıltısı gəlirdi. Halay bəy bir anda səyyar xəyalın ağışında ötən günlərə qayıtdı. Həmin vaqonlarda Tiflisə, oradan da Qoriyə, seminariyaya oxumağa getdiyi günləri xatırladı. Sonra dönüb göyün üzünə baxdı. Ulduzlar sayrışırdı. Amma bir parça ağ bulud, ayın ətrafında dolaşırdı. Adama elə gəlirdi ki, ay buludların üstünə yeriyir. Halay bəy uşaq vaxtı yay günlərində ayla buludların bu cür "döyüşlərinə" çox tamaşa etmişdi. Anası həyəətə gəbə döşəyər, üstünə yorğan-döşək sərər və uşaqlarını açıq havada yatırdardı. Bax, o günlərdə Halay bəy arxası üstə uzanıb saatlarla ulduzlara baxar və buludların üstünə yeriyən aya tamaşa edərdi. El arasında "Karvan yolu" deyilən kahkaşan ulduzları haçalanmış yol kimi uzanıb gedirdi. Deyirdilər, uzaq, müqəddəs yerlərə ziyarətə gedən zəvvərlər gecələr karvanlarını çəkib bu yolun işığı ilə Qüdsiyyətə doğru addımlayırlar. Halay bəy qazılmış çuxurun kənarında dayanaraq karvan yoluna səpələnmiş sayrışan ulduzlara baxdı və yolun onun ruhunu haraya aparacağını düşündü.

Elə bu vaxt ağacların başında yaşayan və indiyəcən heç kəsin görmədiyi Anadil quşlarının bir-birini səsləyən məhsun səsi eşidildi. Halay bəyin bu dünyadan qəflətən gedərkən eşitdiyi sonuncu səs Anadillərin məhsun, kədərli səsi oldu. Şərq tərəfdə isə iri şəffaf dan ulduzu parıldayırdı.

Səhərə az qalırdı.

- 3 -

Yazı masasının böyründə divardan asılmış telefon cingildədi. Kəsəmənli dəstəyi götürdü. Tanış və mehriban səs eşidib gülümsündü.

- Salam, Abdal qağa, sabahın xeyir. Qulaq asıram.

Telefonda Qəza firqə özək katibinin şadyana səsi eşidildi.

- Kabı, Bakıdan xəbər gəldi. Onlar bizim xahişimizi yerinə yetiriblər. Xalq Maarif Komissarlığı əmr göndərib. Halay bəyi seminariyaya müdir təyin ediblər. Əmri sənə göndərirəm. Halay bəyi də, Maarif Şöbə müdirini də çağır yanına, gedin məktəbə. Müəllimləri yığın, iclas aparın, Halay bəyi təqdim edin, qoyun kişi bu gündən işə başlasın. Sonra nəticəsini mənə deyərsən.

Kəsəmənli dəstək əlində xeyli dayandı. Onun zəhmli sifətinə elə bil işıq çilənmişdi. Qan sağılmış gözləri durulmuşdu. Kişi sevindiyindən bilmirdi nə etsin. Masanın üstündəki zınqırovu cingildətdi. Keşikçi milis qapının ağzında göründü.

- Bu saat get Halay bəyi mənim yanına gətir.

Ayağa durdu. Üst-başını səhmana saldı ki, kişini şadyana qarşılansın. Bir azdan qapı aralandı və milis nəfəri göründü. O, tək idi. Kəsəmənli təşvişlə milisin üzünə baxdı.

- Bəs Halay bəy hanı?

Növbətçi milis boynunu aşağı salıb büzüşdü və səsi titrəyə-titrəyə astadan dilləndi:

- Yoxdur. İki gün bundan əvvəl gecə gəlib evindən aparıblar.

Kəsəmənlini elə bil ilan çaldı. Yerindən dik atıldı.

- Hara?!

- Qalaya.

Növbətçi gördü ki, Kəsəmənlinin başı azacıq əsdi, sifətinin cod tükləri daha da codlaşdı. Əvvəlcə çiyinləri, sonra da bütün bədəni titrədi. Dabanı üstündə fırlanıb öncə sağ, sonra da sol çiyini tərəfdən arxaya boylandı. Elə bil kiminsə kürəyini nişan aldığına gördü. Növbətçi milis son zamanlar Kəsəmənlinin yol gedərkən, ya da at belində olarkən, birdən təşvişlə geri boylandığına, elə bil arxadan kiminsə onu vuracağını bilmək üçün belə etdiyini çox görmüşdü.

Kəsəmənli ayağa durdu. Otağın içində iki dəfə fırlandı, pəncərələrin, qapının ağzında dayandı.

Elə bil çıxmağa yer axtarır, ancaq yol tapmırdı. Onun gözləri qıpqırmızı qızarıb qan çanağına dönmüşdü. Gözlərini tor basmışdı. Heç nə görmürdü. Əlləri də titrəyirdi. Növbətçi milisioner

"Kişini, deyəsən, vurğun vuracaq" - deyə düşündü, cəld masanın üstündəki su qabına yaxınlaşıb ona bir stəkan su verdi.

- Kabı qağa, özünü toxtaxlıq verin.

Kabı kişi bu sözlərdən ayılan kimi oldu. Növbətçi kişi onun boyun damarlarının sakitləşməsindən başa düşdü ki, Kəsəmənli yavaş-yavaş özünə gəldi.

Kabı azacıq toxtadıqdan sonra güllə kimi bayıra çıxdı və bir göz qırpımında atın belinə sıçradı.

Həmişə həyətdə yəhərli-yüyənli atlanan dayanan milislər də atın belinə qalxdılar. Onlar

Kəsəmənli ilə dabanbasaraq Fətullayevin idarəsinə gəldilər.

Kəsəmənli sür'ətlə qapını açıb içəri girdi. Fətullayev fısıltısını içəri yığmış ilan kimi sakitcə

oturmuşdu. O, Kəsəmənliyə fikir vermədi və azacıq yerində qımıldandı. Fətullayev nimdaş, rəngi

bozarmış qara dəri pencəyini geyinmişdi. Ayağındakı çəkmələr də, başındakı dəri papaq da

nimdaş idi. Zahirən sakit görünən gözlərində elə bil ilan-çayan qaynaşdı.

Kəsəmənliyə elə gəldi ki, onun qarşısında, masanın üstündə nəhəng bir ilan qıvrılıb yatmışdı.

Ancaq bu ilanın başı tərənir, gözləri nəyə isə zillənirdi. Bir balaca ləngisən, ya da ehtiyatsızlıq

etsən, bir göz qırpımında üstünə atılacaq, bədəninə dolanıb səni tas-tas edəcəkdə. Kəsəmənli

bunları düşünsə də, səsinə sakitlik verdi və qətiyyətlə soruşdu:

- Halay bəy hardadı?

- Yoxdur.

- Necə yəni yoxdur? Sən nə ixtiyarla...

Elə bil masanın üstündə yatan nəhəng ilan tərpendi. Onun bədəni buğum-buğum titrədi və başını dik qaldırdı.

- Mən qanunsuz heç bir iş görmürəm, "Troykanın" qərarı ilə hərəkət edirəm. Al, bu da qərar. Özü də xahiş edirəm, hay-haray salmayasınız, hökm yerinə yetirilmişdir. Artıq gecikmək olmazdı.

Kabı kişinin əli sezilmədən qobura yaxınlaşdı. Naqanın çıxması ilə otağı şaqqıltının bürüməsi bir

oldu. Top hərləndikcə gilizlər ətrafa səpələndi. Fətullayev masanın üstə sərildi. Kəsəmənli onun

şoralanan qara qan içində ölmüş sifətinə baxdı və bir göz qırpımında qapıdan çıxıb atın belinə

sıçradı. Dilican dərəsi tərəfə çapdı. Bir də o zaman ayıldı ki, Naltökən yaylağına çatmışdı.

Cilovu çəkdi, atın köpüklənmiş sinəsinə, sonra da arxasınca gələnlərə baxdı. Kəsəmənli bir

səfərə çıxanda, qaçaq-quldur üstünə gedəndə onu tək buraxmayan milislər indi də onun yanında

idilər. Kabı kişi nəfəsini dərib Noylu bulağın üstündəki dəyələrə və Halay bəyin çadırına baxdı.

Köks ötürüb üzünü yoldaşlarına çevirdi.

- Gəlin, qayıdın evinizə.

- Biz səni tək qoya bilmərik.

- Mən qayıdası olmayacam. Mənə görə arvad-uşağınızı başsız qoymayın.

Milislər onun sözünə baxmadılar. Birlikdə qaçaqların alaçığına yaxınlaşdılar. Həsən ağa qabağa

yeridi. Halay bəyi görməyəndə Kəsəmənlinin gözünə baxdı. Bu zabitəli və zəhmli kişinin

gözlərində yaş gilələnmişdi.

- Namərdlərdən qoruya bilmədim. - O, birdən-birə kişiyyə yaraşmayan daxili bir çılğınla

hönküdü. Sakitləşdikdən sonra hələ də bir şey anlamayan Həsən ağaya dedi. - Yoldaşlarına de,

hazırlaşsınlar. Üstümüzü almamış burdan getməliyik. - O atın üstündən qanrılıb Noylu bulağa

baxdı. Ciyəri yanırdı. Bunu başa düşən bir gəlin iri qalaylı bir parçı su ilə doldurub ona

yaxınlaşdı. Kəsəmənli qabı götürüb başına çəkdi.

Qaçaqqlar atlandılar. Tərənəməzdən əvvəl zirvəsi qarlı dağlara, güllü-çiçəkli alp çəmənliklərinə,

meşədən qarağat və çiyələk yığan uşaqlara baxdılar. Atları tərətətilər. Qarşıda Arazın lilli və

boz-bulanıq suları axırdı.

EPILOQ

Dünyaya çox buynuzlu-buynuzsuz cahangirlər gəldi. Biri özündən əvvəlkinə bəyənmədi, o biri

sonrakını. Biri dünyanı qana çalxaladı, o biri əmin-amanlığa çağırırdı. Biri bəşər övladının min

illər boyu yaratdığı qayda-qanunları zor ilə tapdaladı və ortalığa yeni həyat tərzini atdı. Yer

kürəsini əlində fırladıb qan çanağına çevirən Hitler meydana çıxdı. Onun qarşısında Stalin

dayandı. Ruzvelt, Çörçil, Mao-Tsze-Dun və De Qol siyasəti dünyada baş alıb yeridi. Biri o

birinin əleyhinə, biri o birinin tərsinə. Hamısı da ədalətdən, vicdandan dəm vurdu. Bütöv xalqlar

tayqalara, Sibirə sürgün edildi. Başqa birisi hakimiyyətə gələrkən bu cəza alanları günahsız müqəssirlər adlandırdı, salamat qalanları yerlərinə-yurdlarına qaytardı. Onlara kömək etdilər. Sibir meşələrində qohumlarını və nənəsi Güllü xanımı itirdikdən sonra qürbətdə tək qalan Söhrab sarsılmadı. Məşəlikdə, kəndin kənarında, balaca bir təpənin döşündə, nəhəng şam ağacının dibində dəfn edilmiş Güllü xanımın hər gün qəbri üstünə gedib ağlayar və and içərdi ki, oxumağından qalmayacaq. Gündüzlər meşəyə, böyüklərlə birlikdə ağac doğramağa gedər, gecələr isə axşam məktəbində oxuyardı.

Aradan on illər keçdi...

Bir gün onlara azadlıq verdilər, günahsız olduqlarını söylədilər və evə buraxdılar. Bağlanmış yollar açıldı. Sərhədlərdə gediş-gəliş başladı. Söhrab artıq kişi həddinə dolmuşdu. Onların kəndi çoxdan yox olmuşdu. Amma Söhraba kömək etdilər. Şenliyin yuxarı başında ona ev tikdilər. Söhrab institut qurtardı və onu kənddə yenidən tikilmiş böyük üçmərtəbəli məktəbə direktor təyin etdilər.

Alqazaxlılar və Çıraq uşaqlarının yurd yerində üzüm əkilmişdi. Evlər uçurulmuş, tək-cə bircə daş ev qalmışdı, onu da quşçuluq ferması etmişdilər. Ətrafda inkubator toyuqları ağarışdı. Söhrab yolunu hər gün köhnə yurd yerindən salar, ürəyini çulğalayan yetim duyğuların qoynunda qovrulardı. Bu gün də məktəb uşaqlarını üzüm yığmağa gətirmişdi.

Maşınlar asfalt yol ilə aramsız şütüyürdü. Alqazaxlıların yurd yerinin bərabərində xarici markalı bir maşın dayandı. Bir xeyli qapılar örtülü qaldı. Maşından enən olmadı. Görünür, içəridəkilər nəyi isə hafizələrində itirəcəklərindən ehtiyat edirmiş kimi qorxurdular. Xeyli keçdi. Qapı açıldı və içəridən ucaboşu, saç-saqqalı ağarmış bir kişi düşdü. Görünür vaxtı ilə iri gövdəli bu adam ayağını üzəngiyə qoyub yəhərə qalxarkən atın beli çökərmiş. İndi isə elə bil gözü qaraldı və maşına dirsəklənib xeyli sükut içində dayandı. Gözləri ilə nəyi isə axtardı. Kənd evlərinin yoxa çıxdığına təəccüb elədi.

"Bu el-oba necə olmuşdu? Camaat hara getmişdi?" - deyər düşündü və ağına gələn dəhşətlərdən sarsıldı. Birdən üzümlüklərin kənarında göyə ucalan çinar ağacını və ilan kimi onun başına dolanan tənəyi gördü. Qocanın sifətində, gözlərində işartı əmələ gəldi. Sevincək, asta addımlarla çinara yaxınlaşdı. Ağacı vaxtı ilə öz əlləri ilə basdırmışdı. Tənəyi də özү gətirmişdi. Çinarın gövdəsinə sarmaşan tənəyin xırdaca qoraları turşməzə idi. İsti havada ağacın kölgəsində oturub bu qoranın salxımlarından yeməkdən doymazdı. İndi ağacın və tənəyin salamat qalmasına həddən artıq sevinən qoca ağacın kölgəsinə gəldi və oradakı daşın üstündə oturdu. Gözünü Kürə, meşəyə, Ceyran çölün son bahar yaşillığına bürünmüş dərəli-təpəli çöllərinə zillədi. Oradakı qoyun yataqlarını, mal-qara saxladığı günləri, camışları isti havada haylayıb gölə tökdükləri anları xatırladı. Birdən yadına qürbətdə olan bir hadisə düşdü.

Bir gün Arazı o üzə keçənlərin bir dəstəsi bazara getdi. Onlar daxılın arxasında oturan çobanın satdığı qoyun-quzuya baxdılar və kök bir quzunu seçib götürdülər. Heç yüz metr aralanmamışdılar ki, qoyun daxılın üstündən atlanıb özünü balasının üstünə saldı və onu kişilərin əlindən almağa çalışdı. Quzunu sakitcə geri qaytardılar. Qaçaqlardan biri kədərli-kədərli dilləndi: - Qoyun qoyundur ki, balasını əldən vermədi, amma biz hər şeyi atıb canımızı götürüb qaçdıq. Qoca çinarın dibindəki daşın üstündə oturaraq əlləri ilə üzünü örtüb astadan hönkürdü. Bayaqdan kənardə dayanıb bu qərib adama göz qoyan yaşlı bir kişi asta-asta ona yaxınlaşdı. Yzüm dərən uşaqlardan da irəli gələn oldu. Ancaq heç kəs ondan heç nə soruşmadı. Uşaqlar kənardaca oturdular. Birdən Kürün sahilindən dikdirə çıxan cığırda əvvəlcə bir cüt qulaq və sonra canavar sifəti göründü. Uşaqlar qorxudan titrətdi və qaçmaq istədilər. Canavarı görənlər saqqallı qərib kişi dirçəldi və canavara diqqətlə baxıb birdən "Alan" deyər pıçıldadı. Elə bil canavar bu sözü eşitdi. İtin qan yaddaşı hərəkətə gəldi. Keçəl Xondulunu öldürdükdən və uzun müddət meşədə tək yaşadığından sonra canavar sürüsünə qoşulmuş və oralara hərlənən bir insan övladı gördükdə üstünə atılmışdı. Ona görə də heç kəs qorxusundan o tərəflərə hərlənməz, "Alan" törəmələrindən özünü gözləyin deyərdilər. İndi birdən-birə bu canavarlardan birinin bu sahilə gəlməsi və "Alan" sözünü eşidən kimi sakitləşməsi uşaqları və yerli qocanı təşvişə salsada, qəribi sevindirmişdi.

Alan əvvəlcə çömbəltmə oturub qərib kişiye baxdı. Sonra biləklərinin üstündə sürünərək ona

yaxınlaşdı. Sifətini kişinin dizlərinə qoydu. Qərrib isə onun başını tumarladı.

Bayaqdan qorxa-qorxa bu mənzərəni seyr edən qoca birdən qərribdən soruşdu:

- Ayə, sən Həsən ağa deyilsənmi?

Qərrib qoca başını qaldırdı və göz yaşı içində "Bəli, - dedi. - Bə bizim el-oba hanı?".

- Oğlun Söhrab buradadı. Bu saat çağırtdıraram. Bə niyə belə bixəbər gəlmisən?

- Qorxurdum ki, heç kəsi tapmayam.

Uşaqlar güllə kimi qaçıb üzümlükdə dolaşan Söhrabı tapdılar. Bir-birinin sözlünü kəsə-kəsə: -

Müəllim, atanız gəlib, - dedilər.

Söhrab heç nə anlamadı. Bir müddət key kimi dayanıb uşaqlara baxdı. Sonra "Hardadı" deyərək soruşdu.

- Orda, çinarın dibində oturub.

Söhrab quş kimi yerindən götürüldü, çinara doğru getdi və birdən dayanıb geri qayıtdı. İri uşaqlardan ikisini yanına çağıraraq evə göndərdi.

- Tez olun qaçın evə. Qapıdakı qara qoçu maşına qoyub gətirin. Əhd eləmişəm. Ayağının altında qurban kəsəcəm.

Özü yenidən çinara doğru qaçdı.

... Həsən ağa canavarın başını sığallayırdı. O isə insan kimi kövrəlmişdi. Gözləri tez-tez yaşarırdı.

Söhrab çinara yaxınlaşanda uşaqlar qara qoçu da gətirdilər. Söhrab dərhal qoçu yıxıb boğazladı və özünü atasının üstünə salmaq istədi. Amma Həsən ağanın sakitliyi onu çaşdırdı. Kişi kürəyini çinar ağacına söykəyib elə bil yuxuya getmişdi. Əsən meh saqqalını astadan tərpedirdi.

Bayaqdan Alanın başını sığallayan əli tərpenmirdi.

Söhrabın keyləşdiyini görən qoca Məmməd kişi yönünü yana çevirib göz yaşlarını sildi.

- Dəymə, bala, qoy dincəlsin. Onu torpaq çəkib gətirib bura.

Söhrab birdən diz çökdü. Əllərini göyə qaldırdı.

- Ey yeri-göyü yaradan, Tanrı, niyə bizim qurbanlığımız ilə ehsanlığımızı bir-birinə qatırsan?!

Biz hüsurunda nə pis iş görmüşük?!

Deyəsən Alan törəməsi də olanları başa düşdü. Başını astaca qaldıraraq ağzını göyə tutdu. Ulamaq istədi. Amma ulamadı. Başını Həsən ağanın əlləri üstünə qoydu.

Külək yarpaqları astadan xışıldatdı. Həsən ağanın uzun saqqalı ehmalca tərpendi. Göz yaşı içində atasının böyrünə qısılan Söhrab, Alan, bir də Həsən ağa elə bil sahilə heykəlləşdilər. Kür isə yenə həmişəki kimi gah meşəyə doğru burulub axır, gah çiləkənlərin üstündən aşır, gah da yarıqlara, qolpunlara çirpirdi. Elə bil dünyada heç nə olmamışdı.

1995

Son